

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій
№ 1 (3)

Фахове видання з історії (Наказ МОН України від 10.05.2017 № 693
«Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства
щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 27 квітня 2017 року»)

Київ 2017

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2017. № 1 (3). – 164 с.

Редакційна рада:

- Мартін Баумейстер* – доктор історії, професор Мюнхенського університету, директор Німецького історичного інституту в Римі
- Геннадій Боряк* – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України
- Ярослава Верменич* – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Валерій Капелюшний* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України
- Вікторія Константінова* – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичної урбаністики
- Станіслав Кульчицький* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років XX століття Інституту історії України Національної академії наук України. Заслужений діяч науки і техніки України
- Іван Патриляк* – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Віктор Ставнюк* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Валентина Шандра* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України

Редакційна колегія:

- Мирослав Борисенко* – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Тетяна Водотика* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Олександр Галенко* – кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорно-

- мор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Андрій Заярнюк* – доктор історії, викладач кафедри історії університету у м. Вінніпег (Канада)
- Геннадій Казакевич* – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Наталія Кашеварова* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України
- Ксенія Кузіна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Роман Любавський* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна
- Оксана Міхєєва* – доктор історичних наук, викладач Українського католицького університету
- Остан Серєда* – кандидат історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету
- Сергій Тараненко* – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
- Артем Харченко* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Головний редактор

Мирослав Борисенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

Відповідальний секретар – *Ігор Постольник*
Відповідальний за випуск – *Володимир Шевченко*
Верстка – *Ірина Собко*

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)

web page: mics.org.ua
email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації відповідають автори

© Інститут історії України НАНУ, 2017
© Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2017
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2017

З М І С Т

Від редакції	5
--------------------	---

Археологія міста

<i>Бібіков Д.</i> Металургійний осередок XI – XII ст. на території Вишгородського історико-культурного заповідника (за матеріалами розкопок 1989 р.)	9
<i>Лукьянченко В.</i> Городни – оборонные стены Киева IX–XIII вв. Часть третья. Заборолы	19

Місто доби модернізаційних перетворень

<i>Самчук Т.</i> Розширення університетського простору в Києві (до історії перших приміщень університету св. Володимира)	39
--	----

Місто та революції

<i>Гаухман М.</i> Робітництво повітового міста: заводські робітники Луганська у трудових конфліктах і революційних хвилях під час Першої російської революції та Першої світової війни	51
<i>Кучерук О.</i> Будинок Центральної Ради у Києві: трансформації образу	73

Музей та місто

<i>Дворкін І.</i> Музейні установи в українському національному русі Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст.	83
<i>Tisdale R.</i> This Time It's Personal: City Museums and Contemporary Urban Life	92
<i>Антонюк А.</i> Основна ідеологія реставратора – це не нашкодити	97
<i>Муравська С.</i> Університет і його музеї: місце у культурному і туристичному просторі міста	110
<i>Іванова Н.</i> Актуалізація музею як культурно-освітнього центру та відкритого громадського простору (на прикладі Мелітопольського міського краєзнавчого музею)	123
<i>Янченко В.</i> Музей дерев'яного зодчества у Парку Київська Русь	136

Рецензії. Огляди. Хроніка.

- Брайченко О. Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність / Відп. ред. В. В. Калініченко. – Х.: Раритети України, 2017. – 308 с. 159*

ВІД РЕДАКЦІЇ

Почнемо з приємного. Між другим та третім номерами часопису, редакція. МІКС отримала суттєву тактичну перемогу і до третього номера журнал підходить у статусі фахового видання з історії. Сподіваємось, це розширить коло авторів.

Черговий, третій, номер журналу «Місто: історія, культура, суспільство» вийшов трохи меншим, аніж попередні два. Проте, маємо надію, тематична різноманітність не залишить читачів розчарованими.

Вже традиційна рубрика «Археологія міста» нині містить дві статті. Вадим Лук'янченко завершує цикл з трьох статей (можливо, навіть не так археологічної, як історико-архітектурної тематики) про оборонні стіни Києва – городні. Інші тексти доступні у першому та другому номерах журналу відповідно. Дмитро Бібіков вводить до наукового обігу матеріали розкопок 1989 року. Власне, старі-нові матеріали зайвий раз підтверджують тезу про руський Вишгород як потужний ремісничий центр.

Стаття Тараса Самчука торкається доволі цікавого періоду в історії Київського університету – коли в нього ще не було червоного корпусу, а студенти та навчальний процес вже були. Показано, яким чином адміністрація давала собі раду з таким викликом і як в результаті університет трансформував міський простір.

Редакцію МІКС не оминули також «революційні ювілеї» подій 1917-1921 рр. Два тексти опосередковано торкаються перебігу революційних подій у містах. Михайло Гаухман робить широкий екскурс в передреволюційний Луганськ, аналізуючи суспільно-політичну активність робітництва на початку ХХ ст. Олег Кучерук в загальних рисах окреслює долю будинку Української Центральної Ради упродовж першої третини ХХ ст.

Спеціальна тема третього номера – музей та місто. Шість текстів з різних точок зору висвітлюють особливості функціонування музеїв у міському просторі, сучасному та понад сторічній давнині. Так, ролі міських музеїв в українському національному відродженні присвячений текст харківського історика Ігоря Дворкіна. Сучасному музейному повсякденню в урбаністичному просторі приділили увагу Світлана Муравська та Наталія Іванова. Сподіваємось, буде цікавою републікація тексту американської дослідниці Рейні Тісдейл про те, яким чином зацікавити фактом існування міського музею і як зробити зі знеособленого набору речей персональну історію, яка зачепить спершу одного, а потім іще з десятків відвідувачів. Трохи з незвичного ракурсу на формування міського простору пропонуємо поглянути, представивши інтерв'ю з Анатолієм Антоном – будівельником та реставратором, автором та ре-

алізатором низки реставраційних робіт у Києві та за його межами. Текст Володимира Янченка, засновника та директора Парку Київська Русь поблизу Києва, є гарною ілюстрацією того, які місто рухається вшир і «тягне» за собою не лише міський спосіб життя, а й міське дозвілля – музейне в тому числі.

Насамкінець – відгук Олени Брайченко на працю Ірини Скубій «Торгівля в Харкові в роки непу (1921-1929): економіка та повсякденність». Ґрунтовність рецензії компенсує її самотність в рубриці цього разу.

Останні слова запам'ятовуються найкраще, тож залишимо їх для подяк. Традиційно дякуємо рецензентам, чії імена за правилами мають залишитись неназваними, але чий внесок у формування номера є неоцінним, членам редакційної ради та редколегії, команді, яка працювала над номером, а також підтримці декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Івана Патриляка і заступника директора Інституту історії України НАН України Геннадія Боряка.

АРХЕОЛОГІЯ МІСТА

УДК 902.2(477.41)''11/12''

Бібіков Дмитро,

молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
e-mail: bibikov-@bigmir.net

МЕТАЛУРГІЙНИЙ ОСЕРЕДОК XI – XII СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ВИШГОРОДСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА (за матеріалами розкопок 1989 р.)

У статті вводяться до наукового обігу матеріали виробничих комплексів XI – XII ст., розкопаних 1989 р. у західній частині вишгородського посаду (урочище Нижні Дорогожичі). Їх реінтерпретація дозволяє археологічно простежити майже всі основні етапи виробництва та обробки заліза. Поточнюються датування вказаних об'єктів та забудови даної частини посаду загалом.

Ключові слова: Давня Русь, Вишгород, металургія, ковальство.

¹ Колчин, Б. (1953). Техника обработки металла в древней Руси. М.: МГНТИ машиностроительной и судостроительной литературы, С.200-201.

² Голубева, Л. (1968). "Квартал металлургов" в Вышгороде. Славяне и Русь. М.: Наука, С.25-34.

³ Толочко П., Вознесенская Г. (1981). Кузнечное ремесло. Новое а археологии Киева. К.: Наук. думка, С.267-284; Килиевич, С. (1982). Детинец Киева IX-первой половины XIII в. К.: Наукова думка, С.70-77; 120-122.

⁴ Паньков, С. (2008). Залізвидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Досвід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики. К.: ІА НАН України, С.19-20, 23.

Загальновідомо, що залізодобувне та ковальське виробництво були одними з найважливіших галузей давньоруського ремесла, оскільки, забезпечуючи інструментарієм, вони багато в чому визначали рівень розвитку сільського господарства, військової справи, інших ремесел та промислів. Одним із основних і найважчих завдань при вивченні давньоруської металургії та металообробки є встановлення функціонального призначення пов'язаних із ними теплотехнічних пристроїв.

Довгий час поширеною була теза Б. О. Колчина про виключно сільський характер металообробної справи, на відміну від міського характеру металообробних ремесел¹. Це призвело до помилкової інтерпретації нововиявлених об'єктів і, як наслідок, - до хибного уявлення про характер організації давньоруського металургійного виробництва. Так, Л. О. Голубева всі виробничі комплекси, виявлені на так званому «Кварталі металургів» у східній частині Вишгородського городища трактувала виключно як ковальські горни². Подібна ситуація була характерною і для вивчення київських старожитностей³. Протягом останніх десятиліть помилковість таких висновків було переконливо доведено⁴.

Однак, і на даний момент, серед провідних вітчизняних спеціалістів у даній галузі нема єдиної думки щодо визначення конкретного набору ознак, що дозволяли б упевнено інтерпретувати теплотехнічні пристрої та співвідносити їх з окремими етапами добування та обробки заліза. За С. В. Паньковим, сиродутні горни, у порівнянні з ковальськими, характеризуються меншим і більш «закритим» робочим об'ємом округлої форми, що, відповідно,

⁵ Паньков, С. (2008). С.31.

⁶ Гурин, М. (1987). Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. Минск: Наука и техника, С.17; Паньков, С. (2008). С.41.

мало сприяти якнайшвидшому досягненню високої (близько до 1250°C) температури всередині них⁵.

Поблизу металургійних горнів, зазвичай, трапляється велика кількість важкого залізистого шлаку, в той час як у заповненні кузень – «ковальський», силікатний шлак у вигляді тонких пластинок-окалини⁶. Нерідко їх плутають між собою, а також – зі шматками збагаченої руди, губчастого заліза та навіть крицями. Сама по собі наявність шлаків у заповненні об'єктів ще не є свідченням виробничого призначення останніх, що добре видно на вишгородських матеріалах. Оскільки ковальсько-металургійні комплекси розташовані на території міста досить значними групами, шлаки потрапляли й у сусідні об'єкти, напряду не пов'язані з відповідним виробництвом. Отже, до інтерпретації виробничих об'єктів необхідно підходити комплексно.

В контексті запропонованої проблеми, винятковий інтерес становлять матеріали досліджень 1989 р. кооперативу «Археолог» під керівництвом В. В. Дорофєєва та В. П. Чабая на території урочища Нижні Дорогожичі в південно-східній частині вишгородського посаду (рис. 1, 2). Розкоп площею 120 × 60 м розташова-

Рис. 1. Вишгородський археологічний комплекс. Загальний вид з північного заходу. Аерофотозйомка 2015 р.

ний на схилі першої надзаплавної тераси невеликої дніпровської притоки Монашки, що огинала досліджувану ділянку з заходу. На жаль, перед початком археологічних робіт верхній шар ґрунту на глибину до 0,8 м було знято будівельниками, тому предметом досліджень стали лише об'єкти, заглиблені в материк. Останні відносяться до кількох хронологічних періодів. Особливу цінність становлять матеріали давньоруської доби (XI – XII ст.), представлені залишками одинадцятих житлових будівель та кількох десятків об'єктів господарського та виробничого призначення (рис. 3).

Ціла низка синхронних споруд, за нашим переконанням, була пов'язана з чорною металургією та металообробкою. Частину цих об'єктів автори розкопок слушно кваліфікували як виробничі, не уточнюючи конкретного призначення⁷. Результати їх досліджень, як і решта матеріалів з розкопок 1989 р., досі залишаються не опублікованими. Відомості про ці комплекси відсутні навіть в узагальнюючій монографії, присвяченій залізобробному та ковальському ремеслу давньоруського Києва та його околиць⁸. На відмі-

⁷ Дорофєєв В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород. Науковий архів Інституту археології НАН України.

⁸ Паньков С. (2008).

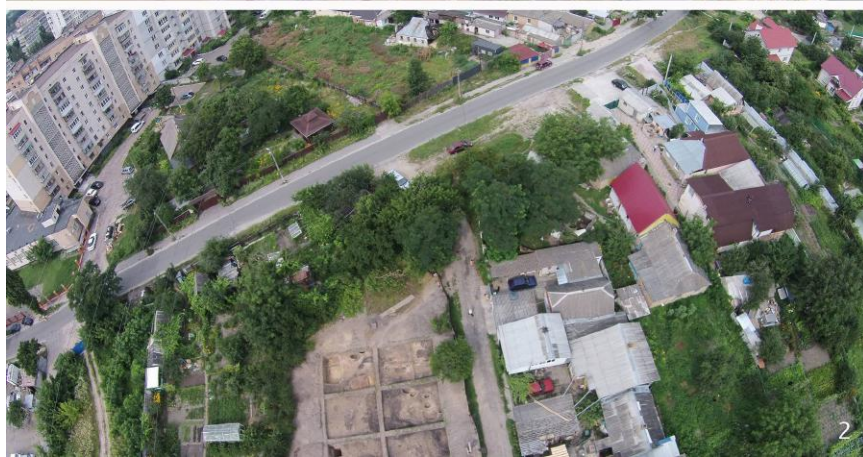
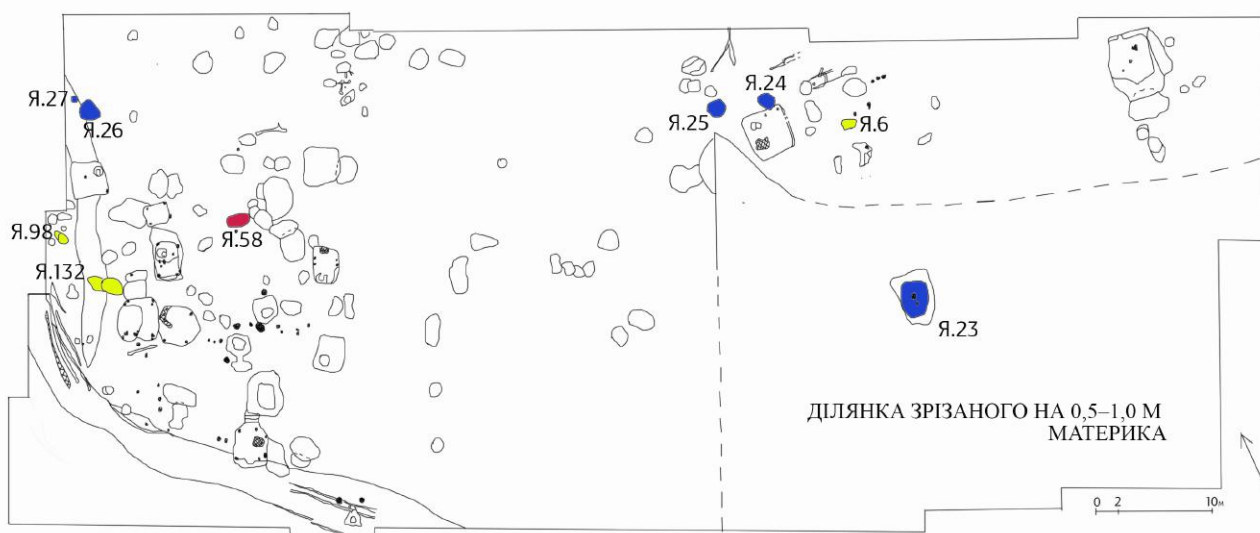

Рис. 2. Територія вишгородського посаду, вид зі сходу. Аерофотозйомка 2014 р.: 1 – загальний вид; 2 – західна частина.

Рис. 3. План розкопу 1989 р. в урочищі Нижні Дорогожичі у Вишгороді. Науковий архів Інституту археології НАН України.

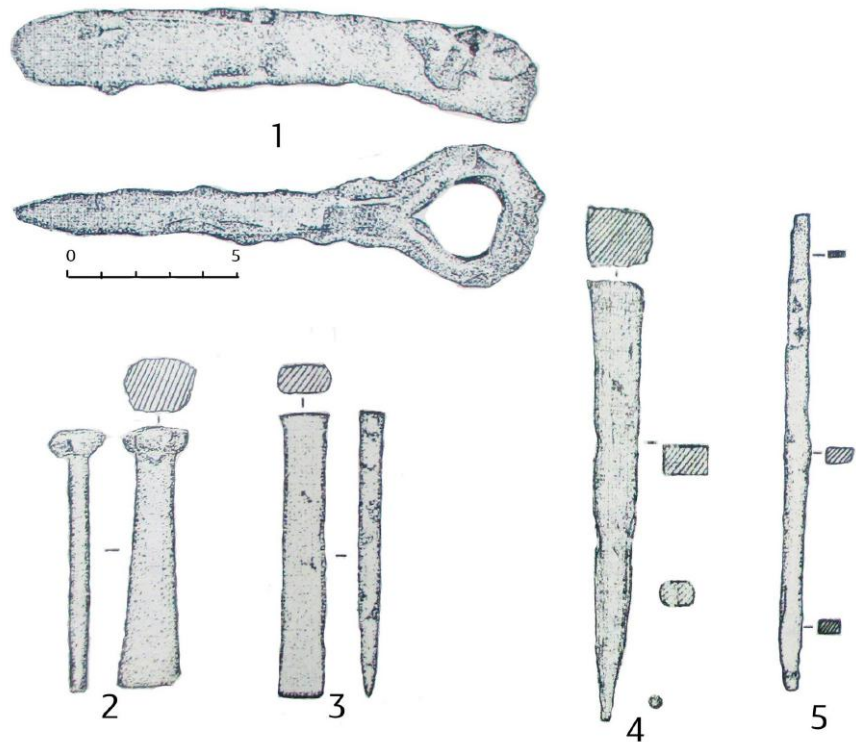

Рис. 4. Знахідки, пов'язані з добуванням руди та обробкою металів, з розкопок 1989 р.:
1 – кірка; 2, 3 – зубила;
4 – бородок; 5 – штихель.

Добування та збагачення руди

Давньоруські металурги добували руду відкритим способом. Найпоширенішим способом її видобутку, як свідчать етнографічні дані, було вилучення руди-лімоніту з дна боліт та неглибоких річок. Поблизу покладів сировини, як правило, і виникали спеціалізовані металургійні осередки. Важливо, що по берегах річки Монашка, трохи вище розглядуваної ділянки, досі помітно виходи залізної руди. Вочевидь, саме тут добували лімоніт мешканці розкопаного 1989 р. металургійного центру, що і зумовило його локалізацію. Для цього могла використовуватись провушна кірка довжиною 15,5 см (рис. 4, 1), знайдена в одній із житлових споруд – ямі 69⁹.

Далі відбувалося збагачення руди, що включало в себе її просушку, попередній обпал, за потреби – спікання з метою надання їм властивостей, необхідних для плавки, подрібнення та просіювання. Більшість цих послідовних стадій археологічно прослідкувати вкрай важко.

Під час попереднього обпалу видалялась пуста порода, вигонали органічні рештки та випаровувалась волога. Для цього використовувались агломераційні печі, за визначенням В. М. Войнаровського – як правило, округлі ями досить значного (до 2,5 м у діаметрі) розміру. На відміну від залізоплавильних горнів, такі печі не потребували застосування вугілля та штучного нагнітання повітря, їх стінки не підмазувалися глиною¹⁰. В урочищі Нижні Дорогожичі об'єктів, які можна було б пов'язати з агломераційними печами, не виявлено. Як доведено експериментальним шляхом, нагальної потреби у спеціальних теплотехнічних пристроях для збагачення руди не виникало: цей процес можна було ефективно провести й під час попереднього розігріву сиродутного горна¹¹.

⁹ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.41.

¹⁰ Войнаровський В. (2014). Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I – XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів: Ліана-М, С.66-70

¹¹ Готун І., Коваль О., Петраускас А. (2007). Відтворення давньоруського металургійного процесу в Північній експедиції. Археологічні дослідження Львівського університету. Вип.10, С.172.

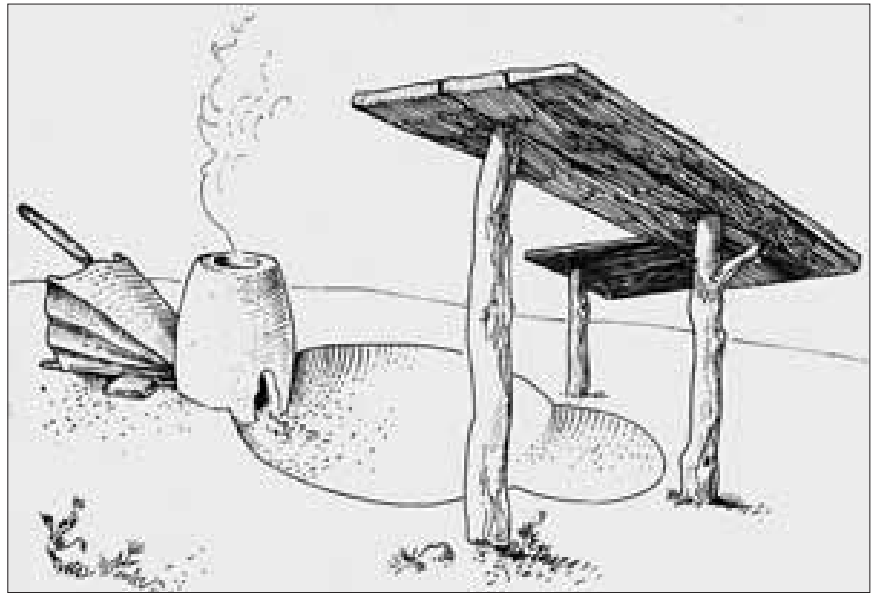

Рис. 5. Сиродутний горн
(за Б. О. Колчиним).

В силу вищезазначених причин, наземні об'єкти, в тому числі – майданчики для подрібнення руди, на відміну від низки подібних пам'яток, зафіксувати також не вдалось. Утім, є підстави припускати, що всі етапи збагачення руди відбувалися тут же, на території урочища.

Відновлення заліза

Сиродутним способом рудне залізо відновлювали до металевого. Для цього використовували металургійні горни, до яких завантажувалась руда вперемішку з деревним вугіллям (шихта) та за допомогою міхів нагніталось ненагріте повітря (рис. 5). Під дією високих температур відходи виробництва – рудні породи – перетворюються на шлак і відокремлювались від металу. Кінцевим же продуктом металургійного процесу була криця, утворена краплями заліза, що накопичувались у нижній частині горна.¹²

¹² Готун І., Коваль О.,
Петраускас А. (2007). С.174.

Яма 23. Споруда, розташована в південно-східній частині ділянки, була сильно пошкоджена внаслідок будівельних робіт; західна та південна частини були зрізані нижче рівня підлоги. Контур зафіксовано у вигляді неправильного чотирикутника розмірами 4,0 – 4,75 × 3,25 м, хоча початково, за припущеннями авторів розкопок, він міг мати прямокутну форму розмірами 4,75 × 4,0 м. Найбільша глибина (біля північної стінки) становила 1,22 м, стінки – майже вертикальні. В центральній та східній частинах розчищено дві стовпові ямки, на основі чого зроблено висновок про центричну («шалашевидну») конструкцію перекриття.

Основна частина заповнення була насичена матеріалом і являла собою темно-сірий супісок зі значною кількістю вуглинок, дрібних шлаків та сильно перепаленої глиняної обмазки. На підлозі виявлено пляму золистого супіску завтовшки до 0,2 м, по центру якої розчищено скупчення вугілля, золи та металургічних шлаків діаметром до 0,55 м. Зверху пляму золистого супіску перекривала лінза, також із золи та вугілля. В заповненні знайдено фрагмент керамічного сопла. Крім того, звідси походить тильна частина зубила завдовжки 7,5 см з відпиляним робочим краєм (рис. 4, 2), кільце діаметром 4,6 см з мідного дроту завтовшки 4 мм, скруче-

¹³ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.10-12.

¹⁴ Сарачев И. (2000). Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В кн.: Григорьев А. Северская земля в VIII – начале XI вв. по археологическим данным. Тула: Гриф и Ко, С.235; Петрашенко В. (2005), Древнерусское село (по материалам поселений у с. Грогоровка). К.: ІА НАН України, С.58.

¹⁵ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.12-13.

¹⁶ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.13.

ний шматок мідного дроту діаметром 2 мм та фрагмент деревообробного ножа¹³.

Більше половини знайдених у заповненні ями вінець мають кльововидну форму, що дозволяє датувати її першою половиною XII ст.¹⁴. Також зустрічаються манжетовидні вінця та фрагменти з краєм, оформленим у вигляді круглого валика.

Дослідники гіпотетично трактували яму 23 як залишки кузні, хоча на нашу думку, виявлений комплекс являє собою розібраний сиродутний горн одноразового використання, збудований у споруді більш раннього часу.

Яма 24. Споруджений на північно-східному краю ділянки, об'єкт овальної форми мав розміри 1,55 × 1,25 м і частково перерізав житлову споруду XI ст. Стінки – майже вертикальні, висотою 0,75 м; дно – горизонтальне. В темно-сірому вуглистому супіску, що являв собою основне заповнення ями, зустрічалась велика кількість залізобитих шлаків. В центральній частині об'єкту на рівні материка виявлене кільцеподібне скупчення вугілля і обпаленої глини діаметром 1,0 м, завширшки 0,05–0,1 м – залишки зруйнованого металургійного горна¹⁵.

Яма 25. Овальна яма розмірами 1,55 × 1,3 м, завглибшки 0,6 м, була виявлена в 3 м західніше ями 24. Як і остання, була заповнена темно-сірим вуглистим супіском з металургійними шлаками. Зачисткою на рівні виявлення в центрі плями об'єкту зафіксовано скупчення вуглинок та печини у вигляді півкільця діаметром 0,75 м, шириною 0,05–0,15 м¹⁶.

Два останніх об'єкти були розташовані поруч. Майже ідентичними є не лише характер їх заповнення, але й параметри. Поодинокі уламки манжетовидних вінець XI ст., виявлених у заповненні ям, не дозволяють надійно їх датувати, однак можна припустити, що вони є хронологічно близькими.

В обох випадках залишки теплотехнічного пристрою краще простежувались у верхній частині заповнення ям, що легко пояснити, уявивши, що після завершення сиродутного процесу нижні частини горнів частково розбирались для вивантажування отриманого губчастого заліза. Отже, вони відносяться до категорії горнів одноразового використання.

Яма 26. Була влаштована на схилі давньої промоїни в північно-західній частині розкопу. В плані являла собою неправильну округлість діаметром в поперечнику 1,7 м. Мала вертикальні стінки, висотою 0,8 м, та горизонтальне дно. Інтенсивно чорне вуглисте заповнення ями включало в себе металургійні шлаки та обпалену глину. В середній частині заповнення зафіксовано прошарок потужністю до 0,2 м, ще більше насичений вугіллям, шлаками та обпаленою глиною. Аналогічний прошарок перекривав центральну частину дна ями. Подібна стратиграфічна ситуація може свідчити про те, що виробнича споруда функціонувала протягом досить тривалого періоду, при цьому сиродутний горн кілька разів розбирався і відбудовувався наново, тобто мав одноразове використання.

Серед численного матеріалу з заповнення ями варто виділити знахідки, пов'язані з металообробкою: точильний брусок зі світ-

³² Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.57.

³³ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.98.

Рис. 6. План-реконструкція Вишгородського археологічного комплексу: 1 – городище; 2 – окольний град; 3 – гончарний посад; 4 – місце розкопок 1989 р.; 5 – річка Монашка.

¹⁷ Чабай В., Евтушенко А., Степанчук В. (1990/67). Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. Науковий архів Інституту археології НАН України, С.13-14.

ло-сірого сланцю, дві смушки міді з листа завтовшки 2 мм та три фрагменти бронзових пластинок¹⁷. Серед керамічного матеріалу переважають вінця з добре вираженим манжетом і потовщеним краєм другої половини – кінця XI ст.

Нерідко на стінках посудин було помітно сліди іржі. Вочевидь, у горщиках-муфелях також виплавляли залізо, або здійснювали його цементацію.

Яма 27. Розташована в 1 м північніше попередньої. Являла собою округлу яму діаметром 0,5 м, глибиною 0,4 м, з вертикальними стінками та горизонтальним дном. У нижній частині яма мала вуглисте заповнення з включенням шлаків та обпаленої глини. Скоріше за все, являє собою залишки металургійного горна ямного типу. В описі об'єкту сказано, що у його заповненні траплялись манжетовидні вінця, але їх рисунки відсутні.

Добування вугілля

Для отримання шихти потрібна була значна кількість деревного вугілля. Вугілля як додатковий продукт могли отримувати і під час смолокуріння та вигонки дьогтю¹⁸. Так, під час досліджень 1989 р. чотири рази фіксувались уламки денець горщиків з наскрізними отворами та сильно закопченими стінками – залишки смолокурних фільтрів¹⁹. Разом із тим, для випалення вугілля існували, на нашу думку, і спеціальні ями.

Яма 6. Яма овальної форми мала розміри 1,25 × 0,75 м. Стінки – похилі. Горизонтальне дно виявлене на глибині 0,25 м його перекривав вуглистий прошарок потужністю 0,1 м. В 6 м на захід знаходилися дві металургійні майстерні (ями 24, 25).

Яма 98. Знаходилась біля вимоїни, що огинала ділянку з заходу. Має овальну форму, розміри 1,75 × 0,5–1,0 м. Західна стінка утворює дві сходинки, східна – одну. Горизонтальна центральна частина ями була на 0,6 м заглиблена від рівня її виявлення та на 0,22 – 0,27 м – від нижньої сходинки. Нижня частина заповнення

¹⁸ Петраускас, А. (2006). Ремесла та промисли сільсько-го населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. К.: КНТ. С.143.

¹⁹ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.53, 59, 66, 84.

²⁰ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.66-67.

²¹ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.84.

²² Готун, І. (2000). Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я. Наукові записки з української історії. Збірник статей. Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, С.30.

²³ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.16, 21-22, 68, 135-136.

²⁴ Паньков С. (2008). С.36.

²⁵ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.29-31.

²⁶ Сарачев І. (2000). С.232.

²⁷ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.61-62.

була насичена деревним вугіллям²⁰. Як і в попередньому випадку, матеріал із заповнення ями представлений лише нечисленними уламками стінок давньоруського посуду, що не дозволяє встановити точне датування обох об'єктів.

Яма 132. Овальна яма, розмірами 1,7 × 1,25 м, була розташована в 6 м на південний захід від попередньої. Мала глибину 0,55 м, однак її верхню половину було зрізано більш пізньою господарською спорудою. Яма заповнена вуглисто-золярним супіском із металічними шлаками²¹. Майже половину вінець з заповнення об'єкту становлять оформлені у вигляді клюву. Також зустрічаються манжетовидні та вінця з потовщенням у вигляді рудиментованих манжетів. Яму 132 слід датувати кінцем XI – початком XII ст.

На території Середнього Подніпров'я подібні вугільні ями в межах самих населених пунктів практично не зустрічаються. Виключення становлять спеціалізовані центри видобутку та обробки заліза²². Разом з тим, ми не виключаємо, що вищеописані об'єкти могли маркувати не місце виготовлення вугілля, а просто місце його зберігання, так як інформації про ступінь пропеченості стінок ям не зберіглось.

Фрагменти глиняної обмазки у поєднанні з вугликами зустрічались і в заповненні інших об'єктів (ями 33, 40, 41, 103, 133)²³, однак цього недостатньо, аби стверджувати про їх виробничий характер.

Ковальство та ювелірна справа

Ковальські горни, на відміну від металургійних, зазвичай мали простішу конструкцію, адже не потребували такої високої температури. За етнографічними джерелами, найчастіше це – проста яма підпрямокутної форми, вимашена глиною чи обкладена цеглинами,²⁴

Яма 58. Споруда неправильної прямокутної форми, розмірами 2,3 × 1,5 м, мала прямовисні стінки. Горизонтальне дно виявлене на глибині 0,47 м. Заповнення ями 58 було насичене деревним вугіллям, золою, фрагментами печини. Вона могла являти собою залишки кузні, про що свідчать знахідки чотирьох силікатних шлаків та точильного бруска²⁵. Окрім клювовидних, також знайдено вінце з заглаженою манжеткою у вигляді невеликого потовщення по краю. Край – загострений і заглажений всередину. Подібне профілювання, за І. Г. Сарачевим, з'являється в кінці XI ст.²⁶. В цілому ж датувати об'єкт можемо першою половиною XII ст.

Певні виробничі процеси, пов'язані з ковальською обробкою металів, могли відбуватися і у звичайних хатніх печах. Так, житлом-майстернею могла служити яма 91, у заповненні якої з-поміж численного матеріалу виявлено уламки керамічних сопел, шматки глиняної обмазки, перепаленої в скляну масу, та п'ять точильних каменів із сірого пісковика, у тому числі – два фрагменти механічних точильних кругів діаметром 26 см, завтовшки 0,7 та 1,2 см²⁷.

Уявлення про металообробну справу населення даного району доповнюють і знахідки ковальських інструментів. Так, для холодної рубки металу та, можливо, – нанесення чеканного орнаменту застосовувалися зубила. Крім уже згаданого фрагменту зубила з

²⁸ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.29-31.

²⁹ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.41.

³⁰ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.34.

³¹ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.43.

³² Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. (1989/194). С.57.

ями 23, цілий зразок завдовжки 7,8 см (рис. 4, 3) було знайдено в заповненні дороги (яма 81)²⁸. В житлі XII ст. (яма 69) знайдено пробійник-бородок (рис. 4, 4)²⁹, яким у металевих виробках робились отвори та наносився орнамент у вигляді округлих заглиблень. Обточування виробів після проковування могли здійснювати за допомогою кам'яних оселків, яких в урочищі Нижні Дорогожичі знайдено чимало. Проте, набагато продуктивнішим було застосування точильних кругів на зразок виявлених у ямі 91. Знахідок молотів, ковальських кліщів, наковалень, тощо, не траплялось.

Як і на багатьох інших пам'ятках, населення західної частини вишгородського посаду поєднувало ковальське виробництво з ювелірною справою. Фрагмент перепаленої стінки тигелька для відливання металу у ювелірні форми було знайдено в ямі 62³⁰. З заповненні ями 70 – житлової споруди першої половини XII ст. – походить штихель (рис. 4, 5) для нанесення орнаменту на вироби з кольорового металу³¹. Для обробки кольорових металів могли використовувати і більшість ковальських інструментів, перерахованих вище. Широко представлені різноманітні мідні та бронзові заготовки: пластини, смуги, шматки дроту. Насамкінець, в ювелірній справі могли застосовуватись невеликі терези, фрагмент яких знайдено в ямі 86³².

Організація виробництва

Аналіз керамічного комплексу дозволяє датувати виробничі комплекси, виявлені в урочищі Нижні Дорогожичі, другою половиною XI – першою половиною XII ст. Так само датуються і розкопані на ділянці житлові споруди, в яких ковалі-металурги зберігали свої інструменти, що свідчить про їх синхронність. Якщо житла та господарські споруди знаходилися в центральній частині досліджуваного району, то майже всі майстерні через пожежну небезпеку були винесені на його периферію. В основному вони розташовувались на західній (біля великої вимоїни) та північно-східній околицях металургійного осередку. Цікаво, що поруч із сиродутними горнами влаштовувались ями для випалення вугілля. В черговий раз спростовано гіпотезу про відокремленість металургійного та ковальського ремесел і виключно сільський характер першого. Більше того, розглядуваний осередок завдячує своїм виникненням наявності поруч покладів залізних руд.

Переважна більшість металургійних горнів мала досить просту конструкцію і відносно невисокі виробничі можливості, що було зумовлене їх невеликим робочим об'ємом.

Асортимент металевої продукції, представлений серед матеріалів розкопок, в цілому традиційних для давньоруського міста. Це – побутові предмети, ремісничі та сільськогосподарські знаряддя, елементи озброєння і спорядження вершника. Мешканець одного з жител (ями 130, 131), за висновком авторів розкопок, спеціалізувався на виготовленні ножів³³. На жаль, металографічних аналізів, що дозволили б визначити технологічні особливості вишгородських металевих виробів з розкопок 1989 р., не проводилось.

References

- Chabay V., Evtushenko A., Stepanchuk V. (1990/67). Otchet o raskopkah Dorogozhitskogo otryada Vyishgorodskoy ekspeditsii NPK «Arheolog» v urochische «Goncharyi» v g. Vyishgorode v 1990 g. Naukoviy arhiv Institutu arheologiyi NAN Ukraini.
- Dorofeev V., Evtushenko A., Kalyuk A., Chabay V. (1989/194). Otchet ob ohrannyih arheologicheskikh issledovaniyah v g. Vyishgorod. Naukoviy arhiv Institutu arheologii NAN Ukraini.
- Golubeva, L. (1968). “Kvartal metallurgov” v Vyishgorode. Slavyane i Rus. M.: Nauka.
- Gotun I., Koval O., Petrauskas A. (2007). VIdtvorennya davnoruskogo metalurgynogo protsesu v Pivnichny ekspeditsiyi. *Arheologichni doslidzhennya Lvivskogo universitetu*. Vip.10.
- Gotun, I. (2000). Lisohimichniy promisel na davnoruskikh selishchah Serednogo Podniprova. *Naukovyi zapiski z ukrayinskoji istoriji. Zbirnik statey*. Pereyaslav-Hmelnitskiy: Zoloti Itavri.
- Gurin, M. (1987). Kuznechnoe remeslo Polotskoy zemli IX—XIII vv. Minsk: Nauka i tehnika.
- Kilievich, S. (1982). Detinets Kieva IX-pervoy poloviny XIII v. K.: Naukova dumka.
- Kolchin, B. (1953). Tehnika obrabotki metalla v drevney Rusi. M.: MGNTI mashinostroitelnoy i sudostroitelnoy literatury.
- Pankov, S. (2008). Zallzovidobuvne i kovalske virobnitstvo davnoruskogo KiEva ta yogo okolits. Dosvid Istoriko-tehnichnoji rekonstruktsiji i porivnyalnoji charakteristiki. K.: IA NAN Ukraini.
- Petrashenko V. (2005). Drevnerusskoe selo (po materialam poseleniy u s. Grogorovka). K.: IA NAN Ukraini.
- Petrauskas, A. (2006). Remesla ta promisli silskogo naselennya Serednogo Podniprova v IX – XIII st. K.: KNT. S.143.
- Sarachev I. (2000). Tipologiya venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhya. V kn.: *Grigorev A. Severskaya zemlya v VIII – nachale XI vv. po arheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.
- Tolochko P., Voznesenskaya G. (1981). Kuznechnoe remeslo. Novoe a arheologii Kieva. K.: Nauk. Dumka.
- Voynarovskiy V. (2014). Promisli ta dopomizhni remesla naselennya pivdnya Shidnoji Evropi v I – XIII st. (arheologichne vidobrazhennya ta Interpretatsiya). Lviv.

Bibikov Dmytro

METALLURGY CENTER XI – XII CENTURES IN VYSHGOROD HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE (BASED ON THE MATERIALS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS, 1989)

The article to present to scientific circulation materials production complexes XI – XII centuries, excavated in 1989 in the west part posat in Vyshgorod (Nyzhni Dorohozhychi place). Their reinterpretation allows archaeologically traced almost all the major stages of the production and processing of iron. Refined dating of these objects and the construction of the posat of general. These data substantially complementary socio-economic characteristics of Kyiv Rus Vyshgorod.

Key words: Old Rus, Vyshgorod, metallurgy.

УДК 94(477-25):623.817

Лукьянченко Вадим,

Заслуженный архитектор Украины
e-mail: dimlukas@ukr.net

ГОРОДНИ – ОБОРОННЫЕ СТЕНЫ КИЕВА IX-XIII вв.

Часть третья.

ЗАБОРОЛА

*Ил. 1. «Михайловские
ворота» в древнем Киеве
в «Парке Киевская Русь».
Зима 2013*

Изучая фортификационные сооружения времен Киевской Руси, необходимо рассматривать их в единстве с тактикой осады и обороны того времени. Правильное понимание развития оборонительных сооружений, различных типов и конструкций, их назначения и причин появления не может быть достигнуто без рассмотрения этих сооружений с точки зрения тактических принципов и тактических требований, предъявлявшихся к ним при боевом использовании.

В представленной работе сопоставляются и анализируются известные публикации по материалам археологических исследований, анализируются летописные свидетельства о городских оборонительных укреплениях славян периода IX-XIII вв.

В статье представлены авторские реконструкции городских двухъярусных деревянных укреплений периода IX-XIII вв.

Ключевые слова: Древний Киев, оборонные стены, земляные валы, городни, заборолы.

В предыдущих частях статьи мы проанализировали материалы археологических исследований укреплений IX-XIII вв., дошедшие до нашего времени в виде земляных валов, а также рассмотрели некоторые воссозданные исторические реконструкции деревоземляных оборонительных укреплений Дании, Польши и Украины.

Изложенное в первой части статьи раскрывает принципиальную схему (последовательность) строительной эволюции дерево-земляных укреплений IX-XIII вв.

Во второй части статьи изложены гипотезы о том, что на тех киевских укреплениях, где необходимо было усилить оборону, вместо вертикального профиля подножия стены был придан сильно выраженный излом (талус). Было также выдвинуто предположение о материале для изготовления метательных снарядов для защиты и осады городских укреплений IX-XIII вв.

В процессе историографических исследований, мы пришли к выводу, что научно обоснованных данных для архитектурной реконструкции Киевского детинца (ПКР) по проекту В.В. Янченко (Ил.2), на первый взгляд, предостаточно. Однако это касается только городен. Именно их остатки в большом количестве были найдены на обширной территории, которая была заселена славянами в VIII-XIII вв.

Ил.2. Карта архитектурной реконструкции Киевского детинца (ПКР) по проекту Янченко В. Рисунок Онищенко А.

Несомненно, в оборонительных сооружениях Киевской Руси по гребню валов устанавливалось деревянное ограждение в виде частокола или бревенчатых срубных стен. В верхних частях срубных деревянных стен устраивались заборолы – специальные приспособления, дающие возможность стрелять по врагу сверху и служившие для защиты воинов, обороняющих стены.¹

Большое количество вопросов возникло при проектировании заборол и башен, поскольку во время археологических исследований практически не было найдено ничего из перечисленных оборонных сооружений. Поэтому в случае с заборолами на первое место в обосновании реконструкции выходят письменные источники (древнерусские летописи).²

При разработке рабочих чертежей для реконструкции (воссоздания) бревенчатых срубных стен, в первую очередь, мы руководствовались опубликованными материалами археологических раскопок. А вот по заборолам археологический материал отсутствует. Есть некоторая общая информация о наземных частях дерево-земляных оборонных сооружений того времени.

¹ Раппопорт, П.А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. М.: Издательство Академии наук СССР, С. 144.

² Янченко, В.В. (2014). Исторична реконструкція дитинця Києва X - першої половини XIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, С. 65.

Ил.3. Парк Киевская Русь.
Двухъярусные срубные
городские стены.
Вид со стороны городища.
Май 2015 года

³ Моця, О. Козаков, А. (2011). Давньоруський Чернігів. «Стародавній світ». Київ, С. 55.

⁴ Моргунов, Ю.Ю. (2003). Сампсониев Остров. Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI-XIII веке. МОСКВА: НАУКА, С. 59.

⁵ Лук'янченко, В.І. (2016). Городни – оборонные стены Киева IX–XIII вв. Часть первая Земляные валы. *Місто: історія, культура, суспільство*. Київ, №1, 87-105. Retrieved from: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/08.pdf>

По отчетам археологических раскопок Черниговского детинца известно, что деревянные конструкции с напольной стороны были обмазаны глиной.³

Аналогичные сведения находим в материалах по раскопкам Сампсониева Острова, где среди лицевой части развалов городских стен найдены остатки побелки (известкования) стен, проводившейся для предохранения дерева от воздействия зажигательных стрел, а также от преждевременного гниения и порчи насекомыми.⁴ Это доступный и недорогой способ обработки древесины. В сочетании с предварительной обмазкой глиной и последующей известковой побелкой такая технология защиты деревянных конструкций применялась при строительстве на территории центральной Украины до второй половины XX века. Возможно, и название укрепленного городища Белгородка, о котором речь шла в первой части статьи⁵, связана именно с обработкой известью лицевой поверхности срубов.

Подобное масштабное воссоздание фортификационных сооружений X-XIII вв. в Украине никогда ранее не проводилось, не считая воссоздания облика Золотых ворот в Киеве, выполненного в 1980 году. Однако то, что воссоздано над Золотыми воротами в Киеве и то, что реконструировано в Парке Киевская Русь, не является истиной в последней инстанции. Это всего лишь два варианта из многочисленных возможных. Оба эти проекта прошли в свое время согласования и утверждения на разных уровнях. В настоящий момент в Парке Киевская Русь воссоздано более 280 метров оборонных стен (Ил.3) из 1500 м планируемых. Надеюсь, что на других участках стены будут представлены и другие варианты реконструкции заборол.

Изучая фортификационные сооружения времен Киевской Руси, необходимо рассматривать их в единстве с тактикой осады и обороны того времени. Правильное понимание развития оборонительных сооружений, различных их типов и конструкций, назначения и причин появления не может быть достигнуто без рассмотрения этих сооружений с точки зрения тактических принципов

⁶ Раппопорт, П.А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. М.:Издательство Академии наук СССР, С. 145.

и тактических требований, предъявлявшихся к ним при боевом использовании.⁶

На прямой штурм городов в X-XIII вв. решались лишь в редких случаях, активная стрельба с городских стен была той угрозой, которая являлась основным препятствием к штурму города.

Отсутствие на Руси вплоть до XIII в. камнеметных машин делало совершенно ненужной большую толщину наземных оборонительных конструкций. Противостоять стрелам могли деревянные стены любой толщины, а поджечь или перерубить топорами деревянную стену (даже сложенную из нетолстого леса, но обмазанную глиной), приблизившись к ней по талусу под обстрелом с заборол, было, по-видимому, практически невозможно.

Заборолы представляли собой не только бруствер, но и площадку наверху стен. По многократным упоминаниям в письменных источниках о том, как защитники города стоят на заборолах, можно судить и об их назначении. Очень возможно, что иногда заборолы представляли собой даже площадки, имеющие кровлю, подобно тому, как они изображены, например, в Радзивилловской летописи (Ил.4).⁷

⁷ Там же. С. 124.

На миниатюре видно, что заборолы представляют собой не сруб, а конструкцию, состоящую из системы стоек, раскосов и балок, возможно, с заполнением из глины. Подобная конструкция – не что иное, как фахверк. Она широко использовалась по всей Европе с античных времен. Иными словами, это изображение еще раз подтверждает, что конструкции заборол были легкими.

Ил.4. Заборолы в Переяславе.
(По миниатюре
Радзивилловской летописи)

К этому можно лишь добавить, что они должны были быть еще легко и быстро возводимыми, а также легко и быстро ремонтируемыми. Это совершенно невозможно при ремонте срубов, потому что при замене поврежденного венца необходимо разобрать все вышележащие венцы по периметру, независимо от того, трехстенный это или четырехстенный сруб. На такой ремонт может уйти несколько суток. На замену стойки, балки или раскоса с последующей зашивкой пролома досками уйдет максимум несколько часов. Это изображение конструкции – не фантазия автора, здесь все очень логично.

Помимо этого, на миниатюре боевая площадка накрыта крышей, а горожане спрятаны за парпетом. Однако остается неяс-

ным, с какой стороны изображены заборолы: со стороны поля или города. Судя по правому нижнему углу изображения, можно предположить, что это все-таки городской фасад.

П.А. Раппопорт, комментируя летописный материал, обращает внимание на то, что на заборолы города Владимира в 1097 году был убит князь Мстислав, стрелой, проникшей: «сквозе доску сважнею».⁸

Фраза «сквозе доску сважнею», означает – сквозь доску с проемом, т.е. с бойницей. Это свидетельствует о том, что в качестве строительного материала на заборолы использовались и доски. Итак, в городе Владимире в 1097 году на заборолы одним из элементов защитного устройства были доски с бойницами. Деревянные дощатые стены с прорезями для стрельбы из лука были идеальной конструкцией, отвечающей всем функциональным требованиям фортификационного сооружения. Кроме этого они значительно быстрее возводились чем конструкции из сруба, быстрее и легче ремонтировались.

Строительные традиции в оборонной деревянной архитектуре долгое время проявлялись в землях Московского государства. Речь идет о срубных стенах крепостей и монастырских оград XVI-XVII вв., состоявших из одно – и двухэтажных срубных помещений-клетей.⁹

Из-за отсутствия археологических данных о конструкции заборол IX-XIII вв., а также летописных свидетельств, рассмотрим описание деревянных укреплений Киевского замка XVI в. по иллюстрации 1552 г.: «замок ... з дерева соснового тесаного уроблен, городен – 133, удовж некоторые с них по 4 сажени, иншие менши, вси з бланькованьем добрым, драницами не тонкими побитым, с помосты с подсябитьем з дверьми, а с столбами, где их потреба».¹⁰

Из этого описания следует, что городни были сложены не из круглых бревен, а из «дерева соснового тесаного» т.е. бруса, двукантного или четырехкантного. Кольцо оборонных сооружений состояло из городен, сложенных из 133 клетей, большие из которых достигали в длину 4 сажени. Возможно также, что оборонительная стена состояла из чередовавшихся больших и малых клетей. Над клетями (городнями) был помост с «подсябитьем». Второй ярус оборонной стены – заборолы был собран из более легкой конструкции обе ограждающие стенки которого «з бланькованьем добрым» были обиты толстыми досками «драницами не тонкими побитым», которые, в свою очередь, крепились к столбам «а с столбами, где их потреба». Т.е. это была стоечно-балочная конструкция с заполнением из досок. Хотя раскосы в данном описании не упомянуты, но их присутствие конструктивно необходимо. Раскосы могли быть как у основания стоек, так и в их верхней части.

Однако, остается загадка «з дверьми». Судя по описанию, двери находились над помостом с «подсябитьем», в уровне со «столбами, где их потреба». Первое, что приходит в голову, – это наличие в уровне заборол закрывающихся помещений. И таких примеров достаточно много. Иногда второй ярус сооружался, как

⁸ Раппопорт, П.А. (1956).

Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. М.: Издательство Академии наук СССР, С. 125.

⁹ Кучера, М.П (1999).

Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст., між Саном і Сіверським Дінцем. Київ: Інститут археології НАН України, С. 79.

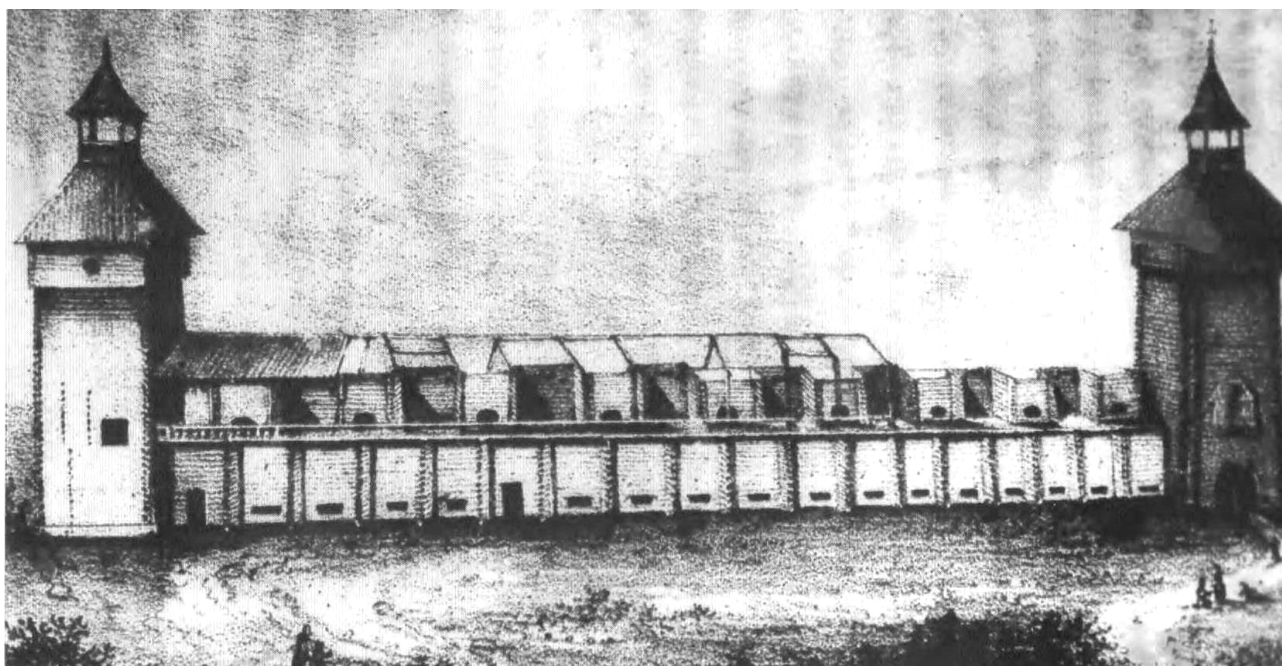
¹⁰ Климовский, С.И. (2005).

Замковая гора в Киеве: Пять тысяч лет истории. Киев: «Стилос», С. 95.

¹¹ Климовский, С.И. (2005).
Замковая гора в Киеве:
Пять тысяч лет истории.
Киев:
«Стилос», С. 95.

¹² Крадин, Н.П. (1988). Русское
деревянное оборонное
зодчество. Москва:
«ИСКУССТВО», С. 154.

и нижний сруб, из бревен, и служил его функциональным продолжением. В таком случае городни нижнего яруса использовались как сени с каморой, а на верхнем могла располагаться светлица с жильем.¹¹ Многие из них выполняли функции складских помещений для хранения военного снаряжения гарнизона и продовольственных запасов. Часть из них использовалась как жилища гарнизона и беженцев из ближайшей территории (предградья) во время осады поселения. Однако, сочетание срубной конструкции со «столбами, где их потреба» маловероятно, так как усадка колоды из сырой древесины по продольной оси составляет 0.03%, а в поперечном направлении – 6%. Поперечная усадка бруса, изготовленного из сырой древесины, составляет 12%. Все оборонные сооружения, как правило, строились поспешно, и поэтому строительный лес применялся сырым, на сушку просто не было времени. Конструкции крыши, опирающиеся одновременно на сруб, сложенный из сырого материала, и отдельно стоящие столбы уже через год после высыхания древесины перекосятся из-за большой разницы в усадке срубной конструкции и стоек. При высоте сруба из бруса и отдельно стоящих стоек всего в два метра перекося может составить 24 сантиметра! Чем больше высота, тем больше перекося. Поэтому отдельно стоящие стойки не могли применяться в сочетании со срубной конструкцией в оборонных сооружениях. Это подтверждает рисунок крепостной стены Якутской крепости (1681-1687)¹², выполненный в XIX в.

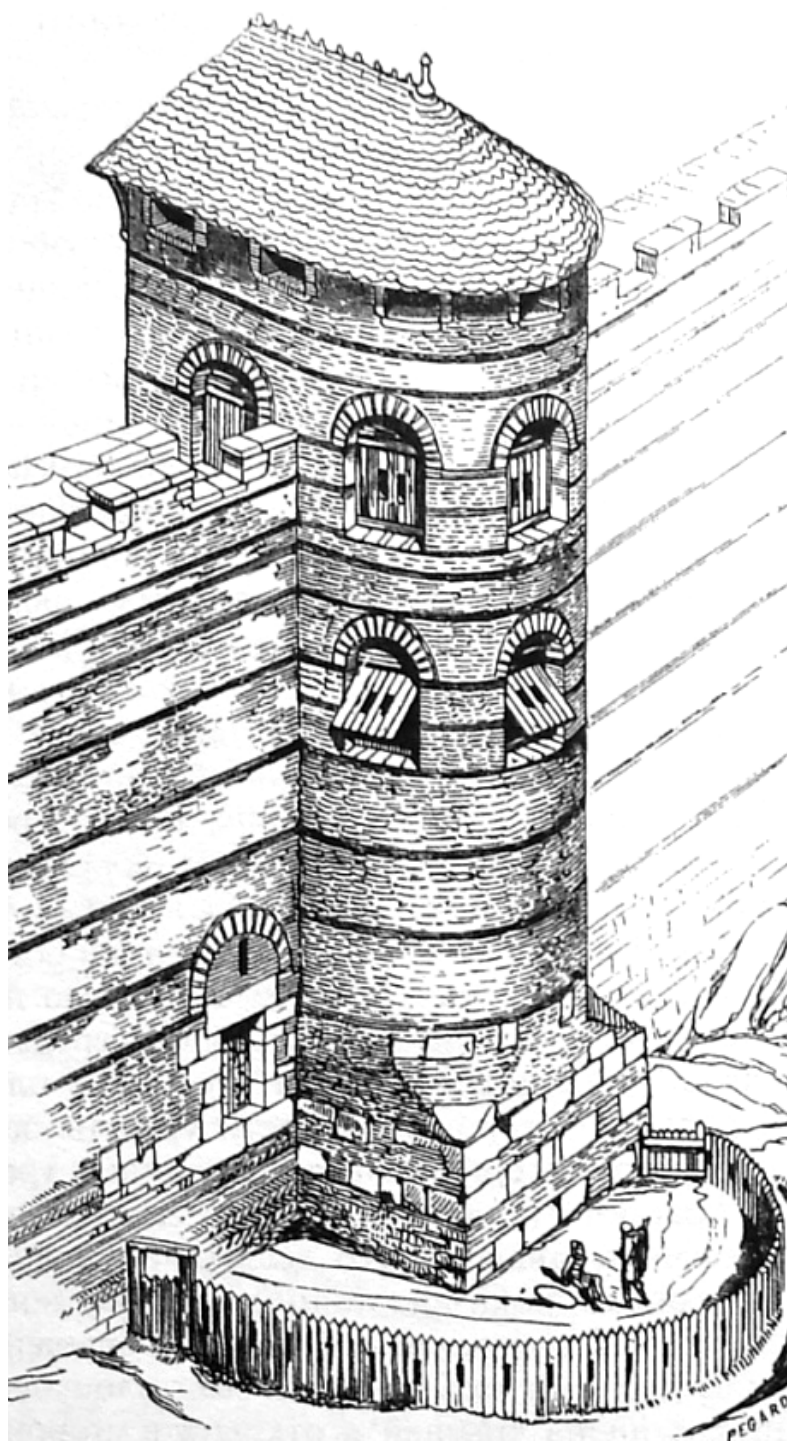
Ил.5. Крепостная стена
Якутской крепости.
Рисунок Н. Щукина

На Ил.5. изображена крепостная стена Якутска со стороны города. Стена двухъярусная. Боевая галерея имеет ограждение в виде стоек с поручнем. Крыша – двухскатная. Кровельное покрытие – тес. И полное отсутствие стоек, поддерживающих кровлю, что подтверждает вышеизложенное. Итак, наличие на втором ярусе Киевской крепости столбов, «где их потреба» исключает рядом стоящие помещения из сруба с «дверьми». Следовательно, эти двери были либо не в помещения, ибо о нем нет упомина-

ния, либо в помещения с ограждающими стоечно-балочными конструкциями.

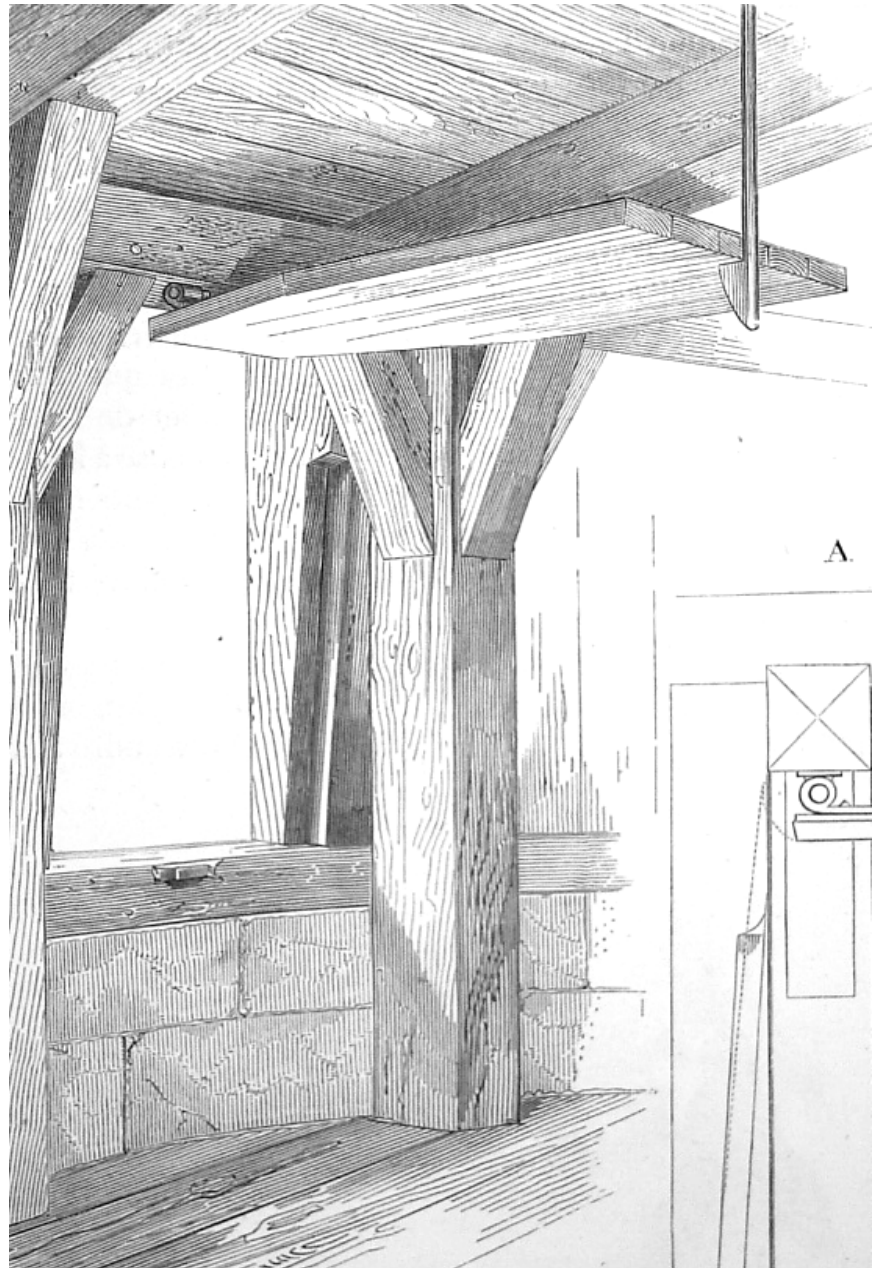
Однако двери были в уровне боевого хода («*помосты с подсябитьем з дверьми*») и имеют, без сомнения, отношение к элементам оборонительных конструкций. Можно предположить, что проемы подсябития закрывались дверьми в уровне помоста, как погреба в жилых хатах. Но смысла в таких дверях нет, т.к. эти заборолы с одной стороны имеют стену с открытыми бойницами, с другой – открытую галерею со «*столбами, где их потреба*».

Возможно, это были проемы для стрельбы из лука, которые при необходимости открывались: через них метали копья, лили кипяток, бросали камни и пр.

Ил.6. Одна из башен
вестготских укреплений
города Каркасона¹³

¹³ Виолле-ле-Дюк Э.Э. (2007) Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века. Москва. Центрполиграф.

Ил. 7. Один из способов открывания проемов в оборонительных сооружениях. По Виолле-ле-Дюк.

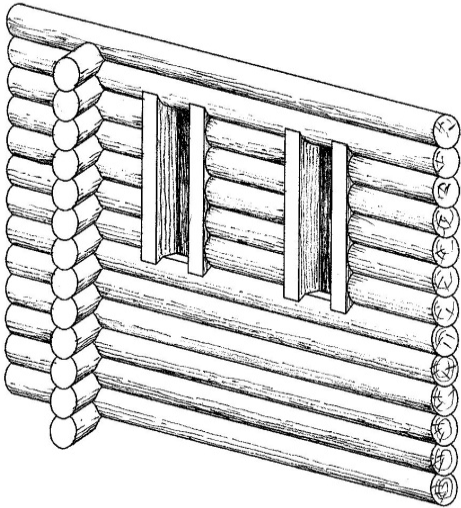
Оборонные сооружения, изображенные на Ил. 6, 7 относятся к интересующему нас историческому периоду – XI-XII вв. И если такие оборонительные элементы были приняты в Европе, то почему они не могут быть приемлемы для оборонительных сооружений Киевской Руси? Тем более, что: «... що давньоруські оборонні системи були найдовершенішими у тогочасній Європі. І поки що ніхто їм не заперечує»¹⁴.

Однако на устройстве самих бойниц следует остановиться подробнее.

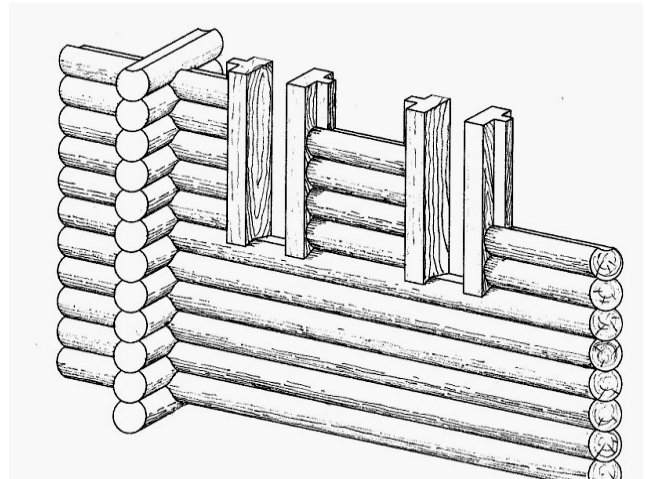
Бойницы для стрелкового оружия имеют два основных вида – вертикальные и горизонтальные. Для стрельбы из лука необходимы вертикальные бойницы, так как дальность полета стрелы определяется углом ее наклона к горизонту в момент выстрела. Устройство вертикальной щели в конструкциях сруба – очень проблемное. Во-первых, необходимо зафиксировать концы бревен по обе стороны бойницы в одной плоскости. Это возможно, но тру-

¹⁴ Липа, К. (2007). Під захистом мурів. (З історії української фортифікації X-XVII ст.). Київ: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», С. 27.

доемко, т.к. по обе стороны от нее необходимо установить стойки с пазами для заведения в пазы бревен сруба или же устроить вертикальный паз в бревнах сруба для установки в него вертикальной стойки (Ил.8, 9).

Ил.8. Общий вид вертикальных бойниц в срубной конструкции.

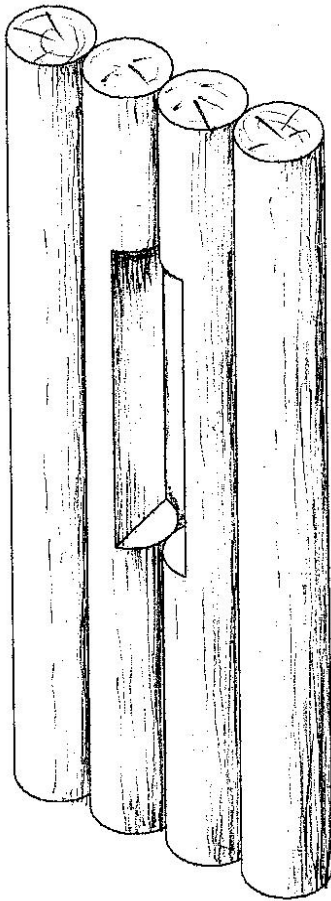

Ил.9. Один из способов крепления вертикальных стоек с устройством вертикальных пазов в бревнах сруба.

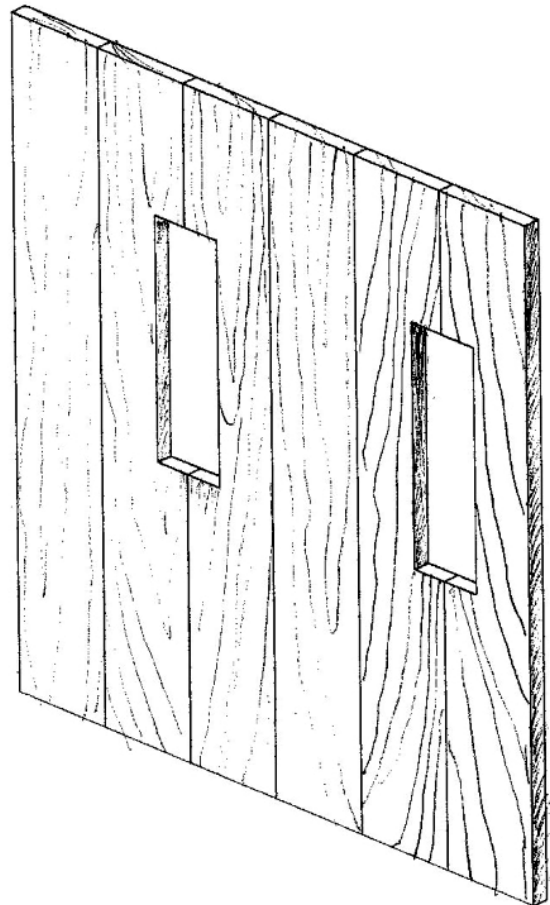
При этом необходимо учитывать, что сруб обязательно даст усадку, а стойка – нет. Кроме этого, как указывалось выше, заменить поврежденное бревно в срубе крайне сложно. Устройство же вертикальной бойницы в месте примыкания вертикально установленных досок или бревен не представляет особого труда (Ил.10, 11).

Дошедшие до нашего времени крепостные сооружения, выполненные из дерева, хорошо описаны и проиллюстрированы в книге Н.П. Крадина «Русское деревянное оборонное зодчество». На всех иллюстрациях бойницы для стрелкового оружия расположены горизонтально¹⁵, что, в свою очередь, послужило ошибочным представлениям о бойницах в деревянной оборонной архитектуре времен Киевской Руси. Дело в том, что эти деревянные оборонные сооружения относятся к XVII веку, времени, когда уже широко использовалось огнестрельное оружие.

¹⁵ Ссылки на горизонтально расположенные бойницы можно встретить: Красовский, М. (1916). Курс истории Русской архитектуры. Часть 1. Деревянное зодчество. Глава 3. Петроград; Султанов, Н.В. (1881). Образцы древнерусского зодчества в миниатюрах. С.-Петербург; Султанов, Н.В. (1907). Остатки Якутского острога и некоторые другие памятники деревянного зодчества в Сибири. С.-Петербург. 1907. и др.

Ил.10. Устройство вертикальной бойницы в месте примыкания вертикально установленных бревен.

Ил.11. Устройство вертикальной бойницы в месте примыкания вертикально установленных досок.

¹⁶ Раппопорт, П.А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. М.: Издательство Академии наук СССР, С. 124.

¹⁷ Там же, С. 125.

Кроме стрельбы сквозь бойницы, в некоторых случаях оборонявшиеся стреляли и поверх бруствера, так как в летописи в нескольких местах говорится, что стрелы осаждавших не давали защитникам города «выникнуты из заборол». ¹⁶ Эта запись свидетельствует о том, что на упомянутых заборалах не было не только бойниц, но и крыши.

По-видимому, заборала бывали невысокими, так как в одном из текстов летописи отмечено, что «смерды скачут через заборол». О том, что и вся оборонительная система города могла иметь очень небольшую высоту, свидетельствует одно из мест в описании осады г. Владимира-Волынского в 1097 г.: «Горожане скочиша с града и почаше сечи вои Давыдовы». ¹⁷

Вероятнее всего, в двух предыдущих абзацах даны фрагменты описания штурма и обороны крепостных сооружений, строительство которых на момент военных действий не было завершено. Штурмы недостроенных деревоземляных укреплений подтверждаются многочисленными материалами археологических исследований в описании многих историков и археологов. На стратиграфии разрезов земляных валов очень трудно проследить культурные слои уровня боевых площадок различных строительных периодов, во-первых, из-за их недолговечности, а во-вторых, в связи с непродолжительным пребыванием на них защитников городища, так как люди находились в уровне горизонта боевых

площадок только во время обороны, т.е. несколько дней в течение года. Однако, следы пожарищ, скелеты людей, остатки дощатых настилов внутри городен в разных горизонтах одного вала – свидетельства боевых действий на еще недостроенных оборонных сооружениях. Действия нападающей стороны в этих случаях вполне объяснимы, так как штурмовать слабо подготовленную крепость легче, чем хорошо укрепленную.

Стремление обеспечить неожиданный захват вражеского города привело к тому, что предварительно старались ознакомиться с устройством его оборонительной системы. Для этой цели предпринимали даже своеобразную агентурную инженерную разведку. Так в 1150 г., князь Изяслав прислал к сыну Юрия Долгорукого, Андрею, посла, имевшего тайное поручение выяснить подготовленность к обороне города Пересопницы. Оказалось, что город был подготовлен к обороне: *«Зане бе утвержден город и дружину совокупил»*. Получив эти сведения и понимая, что *«изъезд»*¹⁸ города не удастся, Изяслав не решился на нападение¹⁹.

Есть еще одно летописное свидетельство, дающее нам информацию о конструктивных особенностях оборонных стен XI-XII вв.: *«...пішли приступом до [города] Римова, а римовичі заперлися в городі. І коли вони вилізли на заборолу, то тут, за божим промислом, упали дві городниці з людьми прямо, до ворогів...»*.²⁰ В приведенном отрывке речь идет об аварии, случившейся в 1185 году во время штурма города Римова. Упал фрагмент оборонной стены, когда защитники города *«вилізли на заборолу»*. Причем, стена не разрушилась под тяжестью защитников, поднявшихся на нее, а упала *«з людьми прямо, до ворогів»*. Согласно технической терминологии, здесь речь идет об опрокидывании конструкции. Подобное может произойти в случае выхода центра тяжести сооружения за пределы площади его застройки. Следовательно, с напольной стороны заборолы опирались на консольную площадку, имеющую значительный вынос. При большом скоплении людей на этой площадке центр тяжести сместился в сторону поля, и конструкция опрокинулась. Случившаяся авария указывает на то, что боевая площадка не имела чередующихся конструкций четырехстенных клетей (как показано на Ил.5), которые могли бы выполнять функцию противовеса при скоплении защитников города на ее консольной части. Информация о том, что *«упали дві городниці»* дает возможность утверждать, что оборонительная стена города Римова в уровне первого яруса состояла из цепочки отдельно стоящих, не связанных между собой четырехстенных срубов (Ил.12а).

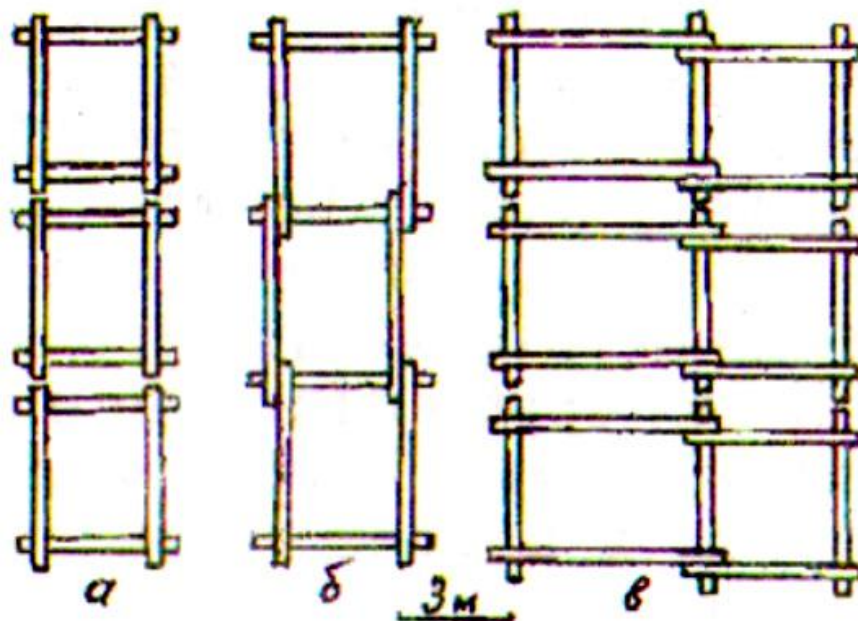
¹⁸ «изъезд» - неожиданный и быстрый штурм.

¹⁹ Раппопорт, П.А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. М.: Издательство Академии наук СССР, С. 148.

²⁰ Махновець, Л. (переклад). (1989). Літопис Руський За Іпатіївським списком. К.: «Дніпро».

Ил. 12. Принципиальные хемы планов срубных клетей.²¹

а – цепочка отдельно стоящих стубов;
б – цепочка из взаимосвязанных срубов;
в – цепочка смешеной конструктивной схемой.

²¹ Кучера, М.П. (1999).

Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ: Інститут археології НАН України, С. 63.

Выводы

К середине XII в. в больших населенных пунктах славян, где в качестве основного строительного материала применялась древесина, городские оборонительные укрепления представляли собой двухъярусные сооружения.

Первый ярус, состоял из трехстенных или четырехстенных городен. Если городни не забивались грунтом, то использовались для различных нужд. Прежде всего, они выполняли функции складских помещений для хранения военного снаряжения гарнизона города и продовольственных запасов. Первый ярус четырехстенных городен мог иметь несколько этажей.²²

Второй ярус – это боевая площадка (заборол).

Первый наиболее простой тип заборол состоял из боевого хода (площадки) и поставленного со стороны поля частоккола или «щитов» с заполнением из вертикально установленных колотых досок. Между двух рядом стоящих кольев или досок прорезалась вертикальная бойница для стрельбы из лука. Этот тип заборол конструктивно не мог иметь подсыпания и крыши (Ил. 13).

²² Подробней см. Лук'янченко, В.І. (2016). Городни – оборонные стены Киева IX–XIII вв. Часть первая Земляные валы. *Місто: історія, культура, суспільство*. Київ, №1, 87-105. Retrieved from: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/08.pdf>

Ил. 13. Пример двухъярусного укрепления.

Польша. Город Бискупин. Реконструкция простой деревоземляной стены из городен, которые забучены землей. Боевая площадка защищена частокколом. Вид со стороны поселения.

²³ Реконструкция
В. Лукьянченко и В. Янченко.
Рисунки О. Левченко.

Второй, наиболее распространенный, тип состоял из крытого боевого хода с подсябитием (Ил.14-16)²³. Со стороны поля боевой ход был защищен вертикально установленными колотыми досками с бойницами для стрельбы из лука и «дверьми», при открывании которых метали камни, копья или лили кипяток. Это была легкая стоечно-балочная конструкция, перекрытая двухскатной крышей. Причем с крутым скатом со стороны поля. Такая конструкция крыши создавала дополнительное препятствие для атакующих при использовании ими штурмовых лестниц. Пологий уклон крыши со стороны городища позволял защитникам эффективно бороться с возникшими очагами пожара при поджогах и даже вести стрельбу из лука.

Ил. 14. Реконструкция
двухъярусного укрепления.
Первый ярус – четырехстенные
городни. Второй ярус –
стоечно-балочный каркас.
Со стороны поля боевой ход
защищен дощатой стенкой,
верхняя часть которой состоит
из прямоугольных щитов,
открывающихся вовнутрь
заборол. В щитах выполнены
вертикальные прорезы –
бойницы.
Вид со стороны поля.

Ил. 15. Реконструкция
двухъярусного укрепления.
Первый ярус – четырехстенные
городни, которые
используются под различные
хозяйственные нужды.
Второй ярус – заборол.
Вид со стороны города.

Ил.16. Реконструкция боевого хода заборол с подсябитием. Со стороны поля боевой ход защищен дощатой стенкой, верхняя часть которой состоит из прямоугольных щитов, открывающихся вовнутрь заборол. В щитах выполнены вертикальные прорезы – бойницы. Со стороны городища – открытая галерея.

Ил.17. Реконструкция двухъярусного укрепления. Первый ярус – четырехстенные городни. Во втором ярусе заборол без подсябития.

²⁴ Реконструкция
В. Лукьянченко и В. Янченко.
Рисунки О. Левченко.

Третий тип заборол²⁴ состоял из боевого хода с подсябитием или без него (Ил.17). Со стороны городища на заборолх проходила сплошная галерея, а со стороны поля чередовались конструкции четырехстенных клеток и стенок между ними из горизонтально уложенных бревен (Ил.18). В стенках и клетях со стороны поля были устроены прямоугольные проемы высотой в 4-5 бревен, которые закрывались «дверьми» с вертикальными бойницами. Конструкция перекрывалась двухскатной крышей с консольным нависанием над галереей со стороны городища. Именно этот, **третий тип заборол** был выбран автором проекта Исторической реконструкции детинца Киева X – первой половины XIII в. кандидатом исторических наук В.В. Янченко для воссоздания оборонной стены города Владимира первой очереди строительства в «Парке Киевская Русь».

Ил. 18. Реконструкция двухъярусного укрепления (проект). Вид со стороны городища.

Первый ярус – четырехстенные городни. Во втором ярусе чередовались конструкции четырехстенных клеток и стенок между ними из горизонтально уложенных бревен.

Ил. 19. Реконструкция двухъярусного укрепления. Поперечный разрез.

Поперечный разрез. Первый ярус – четырехстенные городни. Во втором ярусе заборол без подсыбития.

Ил. 20. Парк Киевская Русь.
Реконструкция
двухъярусного укрепления.
Первый ярус – четырехстенные
городни. Во втором ярусе
чередуются четырехстенные
клетки и стенки между ними
из горизонтально уложенных
бревен. Вид со стороны города.
Фото 2016 года.

Р.С. Строительство «Парка Киевская Русь» продолжается, а вместе с ним продолжают историографические и библиографические исследования древнего Киева. Во время работы над циклом статей «ГОРОДНИ – ОБОРОННЫЕ СТЕНЫ КИЕВА IX-XIII ВВ», к автору со стороны коллег было много вопросов и замечаний. Возможно и у читателя возникнут подобные. Поэтому отвечу на несколько основных.

Конечно же археологических материалов недостаточно для 100% научной реконструкции укреплений древнего Киева. И с этим нельзя не согласиться. Со временем материалов будет обязательно больше. Но их никогда, подчеркиваю НИКОГДА не будет достаточно.

А из этого вытекает, что проблема воссоздания фортификационных укреплений восточнославянской столицы IX-XIII вв. останется дискуссионной навсегда.

Пока идут дебаты по этому вопросу, в «Парке Киевская Русь» выполнена научная реконструкция одного из возможных вариантов дерево-земляных укреплений древнего города. Возражений по их конструкциям и внешнему виду никто из представителей отечественного и зарубежных научных кругов не высказывал. В плане развития «Парка Киевская Русь» предстоит еще строительство оборонных сооружений протяженностью более 1 км. Представьте свой вариант научной реконструкции оборонных сооружений Киева IX-XIII вв. и, возможно, он займет свое место в следующей части экспозиции Парка.

Известные исследователи: В.П. Даркевич, Г.В. Богусевич и М.П. Кучера при описании подобных укреплений применяли термин дерево-земляные сооружения; Ю.Ю.Моргунов использует термин древо-земляные; П.А.Раппопорт называет это: валы «сложного» типа. Со временем ученые определятся с термином. Мнение автора заключается в том, что с первого этапа строительства подобных укреплений города пустотелые трехстенные или четырех стенные городни были основой оборонительной стены. С течением времени забитые землей городни и вырытый ров превратили уже существующее укрепление в развитое военно-инженерное сооружение.

References

- Violle-le-Duk Je.Je. (2007) Kreposti i osadnye orudija. Sredstva vedenija vojny v Srednie veka. Moskva. Centrpoligraf.
- Klimovskij, S.I. (2005). Zamkovaja gora v Kieve: Pjat' tysjach let istorii. Kiev: «Stilos».
- Kradin. N.P. (1988). Russkoe derevjannoe oboronnoe zodchestvo. Moskva: «ISKUSSTVO».
- Kuchera, M.P. (1999). Slov'jano-rus'ki gorodishha VIII-XIII st.. mizh Sanom i Sivers'kim Dincem. Kiïv: Institut arheologii NAN Ukraïni.
- Kuchera, M.P. (1999). Slov'jano-rus'ki gorodishha VIII-XIII st. mizh Sanom i Sivers'kim Dincem. Kiïv: Institut arheologii NAN Ukraïni.
- Lipa, K. (2007). Pid zahistom muriv. (Z istorii ukrains'koi fortifikacii X-XVII st.). Kiyv: Informacijno-analitichna agencija «Nash chas».
- Luk'janchenko, V.I. (2016). Gorodni – oboronnye steny Kieva IX–XIII vv. Chast' pervaja Zemljanye valy. Misto: istorija, kul'tura, suspil'stvo. Kiïv, №1, 87-105. Retrieved from: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/08.pdf>
- Mahnovec', L. (pereklad). (1989). Litopis Rus'kij Za Ipatiivs'kim spis-kom. K.: «Dnipro».
- Morgunov, Ju.Ju. (2003). Sampsoniev Ostrov. Pogranichnaja krepost' na posul'skoj okraïne Juzhnoj Rusi v XI-XIII veke. MOSKVA: NAUKA.
- Mocja, O. Kozakov, A. (2011). Davn'orus'kij Chernigiv. «Starodavnij svit». Kiïv.
- Rappoport P.A., (1956). Ocherki po istorii Russkogo voennogo zodchestva X-XIII vv. M.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Janchenko V.V. (2014). Istorichna rekonstrukcija ditincja Kijeva X - pershoi polovini XIII st. Disertacija na zdobuttja naukovogo stupenja kandidata istorichnih nauk.

Vadim Lukjanchenko

GORODNYA – KIEV DEFENSIVE WALLS IN IX–XIII CENTURIES. PART THREE. ZABOROLA (UPPER PART OF A FORTRESS WALL).

Studying the fortifications of the times of Kyevean Rus, it is necessary to consider them in unity with the tactics of the siege and defense of that time. A correct understanding of the development of defensive structures, their purpose and the causes of their appearance, of their various types and designs can not be achieved without considering these structures in terms of those tactical principles and tactical requirements that were presented to them during combat use.

In the presented work are compared and analyzed well-known publications on the materials of archaeological research, and is analyzed annalistic evidence of urban defensive fortifications of the Slavs of the IX-XIII centuries.

The article presents author's reconstructions of urban two-tier wooden fortifications of the IX-XIII centuries.

Key words: Ancient Kiev, defensive walls, earth walls, fortifications.

Будівля Миколаївського відділення
Санкт-Петербурзького міжнародного банку,
споруджена 1909 року. М. Миколаїв,
серпень 2018.

МІСТО ДОБИ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Самчук Тарас,

*магістр історії, аспірант
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
e-mail: samchuk.taras@gmail.com*

¹ Самчук, Т. (2016).

Становлення університетського простору в Києві (до історії перших приміщень Університету св. Володимира) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту (Вип. 27), 35-42, Самчук, Т. (2016). Формування університетського простору в Києві (до історії перших будинків Університету святого Володимира) Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. (Вип. 4 (131)), С. 69-75. Також вийшов друком тематичний календар на 2017 рік, присвячений історії перших будинків Університету св. Володимира. Календар проілюстрований значною кількістю мап Києва 1830-50 х. рр., креслень та зображень перших приміщень Університету св. Володимира.*
* Традиційно історія Університету св. Володимира має періодизацію за університетськими статутами. Перший період охоплює 1833-1842 рр. Одночасно ця періодизація підходить і для висвітлення просторового аспекту історії університету, оскільки у 1842 році Університет св. Володимира покинув орендовані приміщення і перемістився у власну будівлю на вул. Володимирській.

² Андреев, А. Ю., Посохов, С. И. [ред.] (2012). Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века. М.: РОССПЭП, С. 663.

РОЗШИРЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ПРОСТОРУ В КИЄВІ

(до історії перших приміщень університету св. Володимира)

У статті розглядається історія перших приміщень Університету св. Володимира у контексті формування університетського простору в Києві. Висвітлено подробиці будівництва орендованих університетом будинків та встановлено місце їх розташування в міському просторі Києва. Для цього були широко використані архівні та картографічні джерела. У дослідженні проаналізовано деталі орендних договорів щодо найму будинків для Університету св. Володимира. Вказано, які колекції та структурні підрозділи університету розташовувалися у кожному з орендованих будинків. Головні висновки вказують на те, що університетський простір включав не тільки будівлі, а й значні за площею орендовані садиби з рядом господарських приміщень. Протягом 1834–1842 рр. будівлі Університету св. Володимира розташовувалися поруч з тогочасним адміністративним центром міста і губернії, у престижних, аристократичних районах Києва – Липках та Печерську.

Ключові слова: університетський простір, Київ, Університет св. Володимира.

У попередніх статтях ми вже висвітлювали процес становлення та формування університетського простору в Києві¹. Дана публікація є продовженням розпочатого дослідження і торкається питання подальшого розширення простору Університету св. Володимира у перший період його існування*.

Дослідження історії перших будинків Університету Св. Володимира ми будемо здійснювати використовуючи поняття «університетський простір». Розуміючи останнє як багаторівневе визначення, проте трактуємо його у вузькому значенні, як фізичний простір університету (його територія та комплекс університетських будівель)². У широкому значенні до університетського простору слід відносити не лише будівлі університету, а й гуртожитки, квартири студентів, викладачів, пансіони, лікарні, трактири, кав'ярні, кондитерські, де бували члени університетської корпорації. Також часто вживається поняття «університетське середовище» – простір поширення ідеї університету, міста і регіони, звідки і куди везли університетську культуру. Дослідник Т. Жуковська вводить

³ Жуковская, Т.Н. (2009). Петербургский университет первой трети XIX в. в городском пространстве Социальная история: Ежегодник. СПб., С. 41-67.

⁴ (1911). Столетие Киевской первой гимназии (1809-1811-1812). Т.1. Киев, С. 475.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 87, спр. 150, арк. 45.

⁶ Шульгин, В. Я. (2010). История университета Св. Владимира. К.: Лыбидь, С. 96.

⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 295, арк. 21.

* Споруджений в середині XVIII ст., Кловський палац пережив багато змін. Бувався він на кошти Києво-Печерської лаври, для потреб останньої, однак, згодом слугував іншим цілям. Протягом XVIII ст. тут розміщувалися: провіантні магазини, військовий госпіталь, у ньому мешкав київський цивільний губернатор. У 1811 році в палаці облаштувалася Київська гімназія, яка перебувала в його стінах до 1857 року.

поняття «розсіяний університет» для позначення комунікативних мереж університету та сфери поширення ідей³.

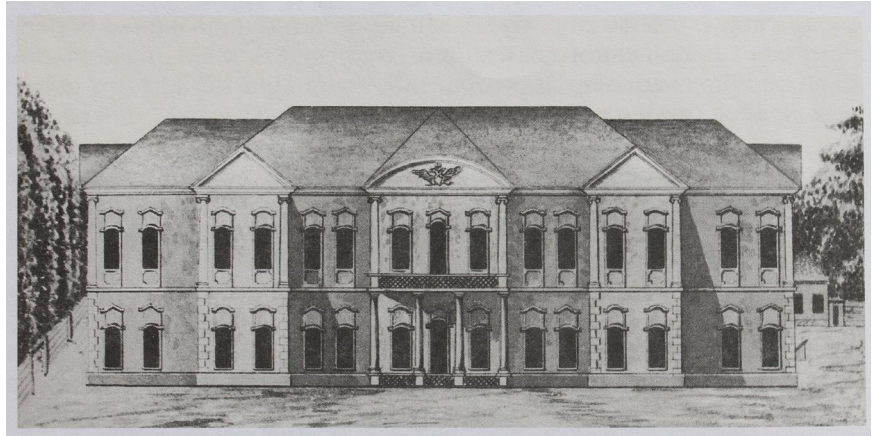
Таким чином, ми прагнемо окреслити університетський простір в Києві шляхом визначення місця розташування університетських будинків на території міста та висвітлити їх історію в контексті використання приміщень університетом. Вважаємо, що узагальнення фактографічних матеріалів з історії будівель є відправним та необхідним етапом для реконструкції університетського простору. У подальших публікаціях сподіваємося значно ширше окреслити поняття «університетський простір».

Протягом 1834 та першої половини 1835 років адміністрації Університету св. Володимира вдалося облаштувати необхідні приміщення для проведення занять та розміщення колекцій. Таким чином був сформований просторовий кістяк університету першого періоду його існування. Наприкінці 1835 року вдалося створити повноцінно функціонуючий університет, який у просторовому відношенні охоплював декілька садиб на Липках та Печерському форштадті. Між орендованими приміщеннями утворилася система університетських просторових зв'язків та комунікацій. Попри це, нові виклики, які поставали перед університетом, вимагали розширення його фізичного простору. Зокрема, це зумовлювалося швидким збільшенням кількості студентства. Наприклад, якщо в 1834 році було лише 62 студенти, то в 1838 році їх було вже 267. Поставав ряд нових проблем, які потребували вирішення. Найбільш нагальними були питання забезпечення студентів житлом, підтримки охорони здоров'я та регулярного здійснення релігійних обрядів вихованцями Університету св. Володимира.

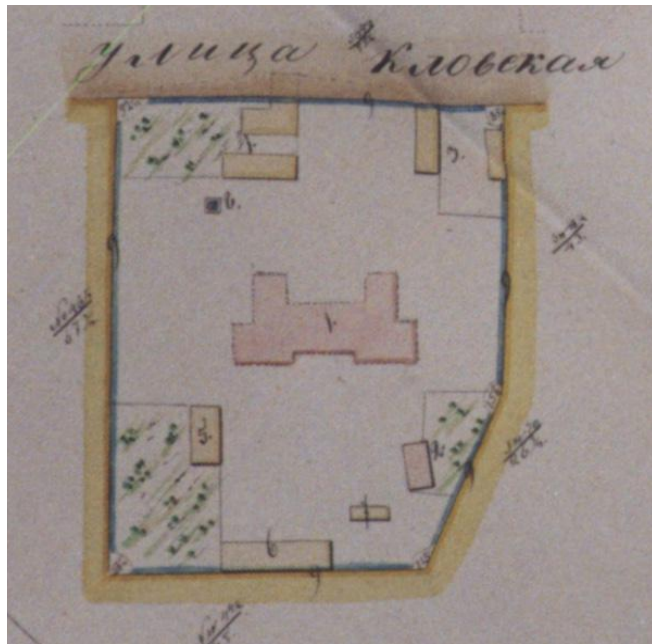
У першу чергу, адміністрація університету взялася за вирішення питання охорони здоров'я студентів. Попереднє приміщення спільної лікарні для вихованців київських навчальних закладів було замінено на **будинок Севастьянова**. Про цей будинок залишилося дуже мало інформації. Відомо, що садиба генерал-майора Севастьянова знаходилася поруч з ділянкою генеральші Ахте. Обидва будинки розташовувалися на Хрещатику навпроти театру. Протягом 1834-1835 років в одноповерховому дерев'яному будинку і двох флігелях генерал-майора Севастьянова розташовувався Конв'ікт бідних дворян і Школа землемірів⁴. Наприкінці 1835 року до садиби Севастьянова перемістилася спільна лікарня київських навчальних закладів. Частка університету у загальній сумі оренди становила 400 рублів асигнаціями⁵. Як мінімум до 1839 року Університет св. Володимира винаймав частину будинку в генерал-майора⁶. Згодом загальна лікарня київських навчальних закладів змінила будинок⁷, а подальша співпраця з Севастьяновим, вірогідно, була припинена.

Одним з елементів університетського простору також був **Кловський палац***. Палац пов'язувала з університетом церква. Студенти були зобов'язані регулярно відвідувати богослужіння, сповідатися та ін., для цього спочатку їм була призначена Андріївська церква, що спричиняло ряд незручностей через віддаленість останньої від університетських будинків. За клопотанням Попечителя Київського навчального округу Є. фон Брадке, з благословен-

Київська гімназія.
1836 р.

План території
Київської гімназії.
1834 р.

⁸ Ковалинський, В. В. (2006). Київські мініатюри. Книга перша. К.: Купола, С. 73.

⁹ ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 572, арк. 27.

* Гербель Василь Васильович (1790-1870) – генерал-лейтенат, походив з родини військових, народився у 1790 р., освіту здобув у Артилерійському корпусі. З 1807 р. розпочав військову кар'єру. Брав участь у кампанії 1812 року та закордонному поході російської армії. У 1826 р. отримав звання генерал-майора. Брав участь у придушенні Польського повстання 1830-31 рр. Протягом 1832-1849 рр. Василь Гербель займав посаду командира Шосткінського порохового заводу.

ня митрополита Філарета у жовтні 1838 року була відкрита церква в залі на другому поверсі Кловського палацу. Для її облаштування був використаний іконостас похідної церкви головного штабу 1-ї армії. Його раніше передав університету фельдмаршал князь Остен-Сакен⁸.

У 1840 році адміністрація Університету св. Володимира здійснила ремонт у приміщенні, орендованому під університетську церкву⁹. Очевидно, що зал Кловського палацу використовувався для розміщення університетської церкви до переходу університету у власне приміщення, тобто до 1842 року.

Наступним етапом у розширенні університетського простору стало створення спеціальних будинків для спільного проживання студентів. Головною причиною появи таких будинків була необхідність надати бідним вихованцям університету прийнятні побутові умови проживання. Для цього адміністрація університету вирішила створити «заведение для недостаточных студентов». З одного боку, це була форма благодійності, а з іншого, – форма контролю над вихованцями університету. Для потреб закладу спочатку винаймався **будинок генерал-лейтенанта Василя Гербеля***. Будівля розташовувалася на вулиці Олександрівській на-

У 1849 р. призначений інспектором порохових заводів, а в 1855 р. вийшов у відставку. Помер у 1870 р., похований у Санкт-Петербурзі. Наприкінці 1830-х початку 1840-вих у Благородному пансіоні при Першій Київській гімназії навчався його син, згодом відомий поет-перекладач, літератор Микола Гербель. (1916) Гербель Василий Васильевич. Русский биографический словарь. Т. 5., С. 483-484 М.: тип. Г. Лисснера и Д. Совко.

¹⁰ Иконников, В. С. (1904). Киев в 1654-1855 годах: исторический очерк. К.: Типография Императорского Унтверситета св. Владимира, 247; Шероцкий, К. В. (1917). Киев. Путеводитель. К.: Фото-лито-типография «С.В. Кульженко», С. 318; Ернст, Ф. (1930). Київ. Провідник. К., 407-408.

¹¹ Кальницький, М. (2014). Гимназии и гимназисты. К.: Сидоренко В. Б., С. 64.

¹² Ернст, Ф. (1930). Київ. Провідник. К., С. 408.

¹³ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Відділ картографії (НБУВ ВК), № 22284; НБУВ ВК, № 22289.

¹⁴ Ернст, Ф. (1930). Київ. Провідник. К., С. 407-408.

¹⁵ Кальницький, М. (2014). Гимназии и гимназисты. К.: Сидоренко В. Б., С. 64.

¹⁶ Державний архів м. Києва (ДАК), ф. 16, оп. 371, спр. 17, арк. 1 зв., 4 зв.

¹⁷ Иконников, В. С. (1904). Киев в 1654-1855 годах: исторический очерк. К.: Типография Императорского Унтверситета св. Владимира, С. 247.

впроти Царського саду¹⁰. Сьогодні приблизно на цьому ж місці розташовується будівля гуманітарних інститутів НАН України за адресою вулиця М. Грушевського 4¹¹.

Наразі нам не вдалося точно встановити дату побудови будинку Гербеля. Ф. Ернст вказував орієнтовний період спорудження будівлі як 1820-ті – початок 1830-х років¹². Проте, ми можемо бачити будинок на мапах Києва значно раніше. Будинок Гербеля був мурованим, що було рідкістю для забудови міста початку XIX ст., саме тому його позначали на картах. Зокрема, на планах Києва 1812 року і 1819 року бачимо лише один мурований будинок навпроти Царського саду¹³. Отже, будинок був збудований до 1812 року, очевидно, ділянка була виділена у період активної забудови Липок на початку XIX ст., а Василь Гербель купив садибу із будинком значно пізніше.

Будинок був двоповерховим та мурованим, з декоративним оформленням у класичному стилі. Його фасад на другому поверсі прикрашав портик із шести корінфських колон¹⁴. Фронтон портика був прикрашений ліпниною, вікна другого поверху увінчувалися сандриками різного типу. На фасаді верхнього поверху налічувалося 10 вікон та одні двері з виходом на невеликий балкон по центру будинку. Нижній поверх налічував 9 вікон та двоє вхідних дверей по обидва боки приміщення¹⁵.

Ще з 1834 року будинок генерал-лейтенанта Василя Гербеля був орендований адміністрацією Київського навчального округу для потреб навчальних закладів міста. У документації фігурує «дом генеральши Гербелевой»¹⁶, очевидно, що господарськими справами в Києві займалася дружина генерал-лейтенанта. У 1836 році в будинку Гербеля була урочисто відкрита і згодом тимчасово діяла Друга київська гімназія¹⁷.

Наприкінці 1837 року будинок генерал-лейтенанта Гербеля винайняла адміністрація Університету св. Володимира для розташування незаможних студентів. Окрім мурованого двоповерхового будинку винаймалися дерев'яний флігель та служби, які знаходилися на території садиби. Плата за оренду приміщень становила

Будинок В. Гербеля.
Фото середини 1930-х рр.

¹⁸ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 226.

¹⁹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 49, арк. 109 зв.-111 зв.

²⁰ ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 572, арк. 299.

²¹ Ернст, Ф. (1930). Київ. Провідник. К., С. 408.

²² Кальницький, М. (2014). Гимназии и гимназисты. К.: Сидоренко В. Б., С. 64.

* Сучасні назви вулиць: вул. Гімназична – вул. П. Орлика; вул. Еспланадна – вул. Академіка Богомольця і Виноградний провулок; вул. Шовковична – зараз має таку саму назву.

²³ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 1542, оп. 1, спр. 259, арк. 1.

* Переведення одиниць виміру у метричну систему здійснювалося за наступним відношенням: 1 сажень = 213,36 см., 1 аршин = 71,12 см., 1 вершок = 4,44 см., 1 фут = 30,48 см. Див. Шостьин, Н.А. (1975). Очерки истории русской метрологии. XI – начало XX века. М.: Издательство стандартов, 256. При підрахунках розміри для зручності округлялися до десятих. У підрахунках можливі певні неточності, оскільки розміри ділянок не є однаковими на картах різного часу.

²⁴ НБУВ ІР., ф. 28, № 858, арк. 1.

3700 рублів асигнаціями. Для нагляду за студентами в будинку із вихованцями університету мав знаходитися один із помічників Інспектора студентів¹⁸.

У 1839 адміністрація Університету св. Володимира платила за оренду 1057 рублів 14 2/7 копійок сріблом на рік. До квітня 1839 року будинок займали незаможні студенти університету, а у флігелі на території садиби мав квартиру помічник Інспектора студентів. У зв'язку із закриттям університету в 1839 році, через виявлення підпільної організації польських студентів, будинок залишився порожнім, чим скористався Попечитель київського навчального округу, влаштувавши в ньому власну квартиру¹⁹.

Остання згадка про найм «дома генерал-лейтенанши Гербель» фіксується 15 листопада 1840 року. У документації Правління Університету св. Володимира зазначалося, що за 4 місяці 15 днів оренди будинку слід заплатити 396 рублів 42 5/7 копійок сріблом²⁰. Оскільки в листопаді 1840 року незаможні студенти були переведені в будинок Хоецького, то саме ця дата фіксує завершення співпраці Університету св. Володимира та генерал-майорші Гербель. Згодом в будинку містилася станція Московсько-Києво-Воронезької залізниці²¹. Будинок проіснував доволі довго і був зруйнований лише у 1941 році²².

Наступним приміщенням закладу для незаможних студентів став **будинок Хоецького**. Очевидно, цей будинок був вибраний з огляду на те, що він розташовувався ближче до інших університетських будинків та до головного корпусу університету, який в той час був на завершальному етапі будівництва. Таке розташування полегшувало переміщення студентів між університетськими приміщеннями і водночас робило фізичний простір університету більш цілісним.

Будинок Хоецького був збудований у проміжку 1833-1836 років, під час активної забудови простору довкола Кловського палацу. Цю думку підтверджує креслення 1836 року, на якому детально зображено 10 садіб, які розташувалися довкола Кловського палацу, обмежені вулицями Гімназичною, Еспланадною та Шовковичною^{*23}.

Садиба поміщика Сквирського повіту Київської губернії Петра Хоецького була розташована поблизу Кловського палацу. Передня сторона ділянки межувала із садибою гімназії, тильна сторона виходила до вулиці Еспланадної. Бічна сторона ділянки виходила на Гімназичну вулицю. Через вулицю Еспланадну розташовувався город Петра Хоецького. Сама ж ділянка мала прямокутну форму розміром 40×15 сажнів (85,3×32 м.)*²⁴.

Восени 1840 року Петро Хоецький здав в оренду Університету св. Володимира власну садибу для розміщення незаможних студентів та одного з помічників Інспектора студентів. Окрім дерев'яного двоповерхового будинку в оренду здавалися дерев'яний флігель, кухня, сараї, конюшня, комора, льодовня, підвал і колодязь. Про головний будинок, де розташовувалися студенти інформації мало. Відомо лише, що верхній поверх налічував 8 кімнат. Його займали незаможні студенти. Нижній поверх мав 10 кімнат: 5 з них були зайняті студентами, інші 5 займали помічник Інспек-

²⁵ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 90.

²⁶ ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 572, арк. 294-296.

²⁷ НБУВ ВК, № 22339.

²⁸ НБУВ ІР, ф. 28, № 861, арк. 1.

²⁹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57 арк. 90.

³⁰ Капустян, В.В. (відп. ред.). (1989). Ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна Київського державного університету. К.: Вища шк. Вид-во при Київ. Ун-ті, С. 7.

* Архітектор В. Беретті планував оформити схил поруч з будинком університету в стилі англійського саду, тобто до західного фасаду мав прилягати луг, який повинен був спускатися вниз по пагорбі в обрамленні дерев. Шпагін, В. (2016). Беретті бачив його таким. Київський університет. № 5 (2216). Травень, С. 4.

³¹ Капустян, В.В. (ред.). (2009). Ботанічний сад імені академіка О.В. Фоміна, 1839-2009: путівник-довідник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», С. 7.

³² ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 49, арк. 111 зв.

тора студентів та кухня. У дерев'яному флігелі було 4 кімнати, в яких розташовувалися гардероб, їдальня і буфет²⁵.

Згідно контракту термін оренди визначався з 15 листопада 1840 року до 15 червня 1842 року, тобто на рік та сім місяців. Оплата за найм садиби становила 857 рублів 14 2/7 копійки сріблом. П. Хоецький брав на себе обов'язок привести до ладу всі приміщення садиби для поселення студентів. Зі свого боку, адміністрація Університету св. Володимира зобов'язувалися виконувати військові та поліцейські повинності, займатися прибиранням двору, чисткою димоходів та влаштовувати ілюмінацію у святкові дні²⁶.

Детальне розташування будівель у садибі Хоецького можемо бачити на карті Палацової частини середини 1840-х років²⁷. Найбільш інформативною для характеристики головного будинку є карта 1854 року, на якій чітко видно, що головний будинок в садибі Хоецького мав «Г»-подібну форму і розташовувався на розі вулиць Еспланадної та Гімназичної²⁸.

Відразу після завершення терміну найму будинки садиби Хоецького були покинуті незаможними студентами, які перемістилися в будинок Самойловича, а звідти, 19 вересня, – до новозбудованого корпусу Університету св. Володимира²⁹, а згодом до будинку Петрова, який розташовувався поруч з будівлею університету.

Розширення університетського простору також відбувалося за рахунок створення нових структурних одиниць університету. Наприклад, це стосувалося закладення **ботанічного саду**. Ще у 1834 року до колекцій університету було прийнято 513 рослин 34 видів, які довелося розмістити у Царському саду, оскільки власного ботанічного саду Університет св. Володимира ще не мав³⁰. У 1836 році розпочалися роботи щодо його створення. Спочатку для ботанічного саду пропонувалося використати сад Жандармського полку, чи сад Кадетського корпусу. Оскільки перший викладач ботаніки Університету св. Володимира Вілібальд Бессер визнав непридатним для ботанічного саду місце на лівому схилі р. Либідь поруч із запланованим головним корпусом університету*. Ділянка була вкрита чагарниками та рідколіссям і була непридатною для сільськогосподарського використання, тому і збереглася без істотного втручання людини. Бессер наводив наступні аргументи: по-перше, на означеній ділянці була низька якість ґрунтів, а по-друге, вона була вкрита схилами із залишками інтенсивної ерозії³¹.

З 1838 року ботанічний сад перейшов під опіку Рудольфа Траутфеттера. Він активно розпочав роботу по закладенню ботанічного саду. Перш за все, Траутфеттер здійснив ретельний огляд ділянки поблизу головного корпусу університету, який на той час тільки будувався, і дійшов висновку, що ботанічний сад все ж таки можна на ній створити. Також професор ботаніки ініціював створення тимчасового ботанічного саду. Для цього у 1839 році для облаштування ботанічного саду адміністрація Університету св. Володимира винаймала ділянку та **будинку у київського міщанина Посталиченка**, які призначалися для садівника та розміщення рослин. Плата за оренду становила 57 рублів 58 2/7 копійок сріблом на рік³². Будинок був одноповерховим та дерев'яним, на 5 кімнат. Він знаходився в Либідській частині Києва. Також на ді-

³³ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 90 зв.

³⁴ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 53, арк. 109.

³⁵ Шмальгаузен, И. Ф. (1884). Ботанический сад. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884). К.: в типографии Имп. Ун-та Св. Владимира, С. 142.

³⁶ Там само, С. 142-143.

³⁷ Там само, С. 149.

³⁸ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 59, арк. 140.

³⁹ ДАК, ф. 16, оп. 377, спр. 11, арк. 1-2 зв.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 697, арк. 1.

⁴¹ ДАК, ф. 16, оп. 377, спр. 11, арк. 5.

⁴² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 697, арк. 1.

⁴³ ДАК, ф. 16, оп. 377, спр. 11, арк. 9.

лянци Посталиченка розташовувалися дві однокімнатні кухні, які орендувалися для потреб ботанічного саду³³. У 1841 році ціна за оренду незначно зросла до 60 рублів сріблом. Також неподалік будинку Посталиченка адміністрація університету винаймала два городи в міщанок Попової та Байдачної з платою по 20 рублів сріблом кожній³⁴.

У 1842 році додатково було найнято дві оранжереї у садівника Християні для розміщення рослин, перевезених з Вільно³⁵. У цьому ж році роботи з облаштування саду були прискорені настільки, що тимчасовий ботанічний сад був закритий. У перші роки існування ботанічного саду штатна сума на його утримання становила 6000 рублів асигнаціями або 1714 рублів 20 копійок сріблом. З 1842 року сума зросла до 3000 рублів сріблом³⁶. Першопочатково сад був засаджений в більшості деревами та кущами, які в дикому вигляді зустрічалися в околицях Києва³⁷.

У 1843 році університет все ще продовжував орендувати будинки Посталиченка³⁸, але судячи з того, що колекція рослин активно переміщувалася ближче до будівлі головного корпусу університету, то це був останній рік оренди.

Наступним значним розширенням як фізичного простору, так і структури університету стало заснування медичного факультету. Поштовхом до відкриття медичного факультету в університеті стало закриття Віленської медико-хірургічної академії. Колекції та бібліотека останньої були переміщені до Києва.

Ще в липні 1840 року Попечитель Київського навчального округу надсилав пропозиції щодо заснування медичного факультету Міністру народної освіти, проте активні організаційні дії розпочалися лише на межі 1840-41 років. Попечитель пропонував тимчасово орендувати приватні будинки для медичного факультету. Урочисте відкриття факультету планувалося на початок осені 1841 року «тот час после летних вакаций»³⁹.

Для розміщення медичного факультету було запропоновано декілька будинків. Адміністрація Університету св. Володимира зупинилася на **будинку полковника Фреймана**, який знаходився «при спуске на Крещатик на Лютеранской улице». Вже в лютому 1841 року Правління Університету св. Володимира запропонувало Попечителю винайняти будинок на період з 1 червня 1841 року до 1 червня 1842 року, на що останній погодився⁴⁰. За оренду пропонувалося платити 5000 рублів асигнаціями або 1428 рублів 54 $\frac{1}{4}$ копійок сріблом⁴¹, згодом сума була дещо зменшена до 1228 рублів 57 копійок сріблом⁴².

Для розташування медичного факультету університетська адміністрація підбрала доволі простору будівлю. Будинок Фреймана був триповерховий. Ззовні він був потинькований та вибілений⁴³. Перший поверх був мурованим, на ньому розташовувалися Інститут казеннокоштных студентів медичного факультету, буфет та умивальня, всього 5 кімнат. Другий та третій поверхи були дерев'яними. На другому поверсі містилися анатомічний театр, анатомічний кабінет і зоологічний кабінет, всього 6 кімнат. Верхній поверх займали помічник Інспектора студентів, помічник прозектора анатомії і 1 кімната призначалася для колекції зоологічного кабінету, всього 7 кімнат. На території садиби розташовувалися:

⁴⁴ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 90-90 зв.; ДАК, ф. 16, оп. 377, спр. 11, арк. 8.

⁴⁵ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 90-90 зв.

дерев'яний флігель, приміщення кухні для студентів, декілька господарських будівель (сараї, конюшні), сад і колодязь⁴⁴.

Медичний факультет Університету св. Володимира недовго розміщувався в будинку Фреймана. Вже 1 липня 1842 року він був переміщений до новозбудованого університетського корпусу⁴⁵. Заснування медичного факультету та оренда для нього спеціального приміщення стали останніми заходами, які вплинули на розширення фізичного простору університету протягом першого періоду його існування.

Підсумовуючи можемо зазначити, що протягом 1834-1835 років відбувалося становлення університету в місті. Доволі швидко вдалося налагодити навчальний процес та організувати побут, проте всі проблеми не були вирішені. Попри активну роботу адміністрації університету в перші роки, частина колекцій та підрозділів навчального закладу не були впорядковані належним чином. Тож, протягом 1835-1842 років продовжувалося облаштування університету в Києві. Водночас відбувалося його подальше просторове розширення, яке мало два головні напрямки. Перший був пов'язаний зі швидким збільшенням кількості студентів, наприклад, було створено студентську лікарню, а для здійснення студентами релігійних обрядів розпочала свою діяльність університетська церква. Для допомоги найбільш вихованцям університету був заснований заклад для незаможних студентів, який водночас був і засобом контролю. Другий напрямок був спрямований на створення нових та розширення вже існуючих підрозділів університету, зокрема були засновані ботанічний сад та медичний факультет.

Окрім розширення фізичного простору університету відбувалася його культурно-символічна експансія в місто. Наприклад, з 1836 року для огляду широкої публіки були відкриті колекції університету. Щорічно влаштовувалися урочисті акти, які відвідувала значна кількість мешканців Києва, проводилися відкриті публічні лекції для популяризації науки. З перших років існування Університету св. Володимира почав брати активну участь у формуванні культурного простору Києва. З кожним роком у місті все більше і більше відчувалася присутність університету, а університетська культура швидко поширювалася за межі Києва на весь довколишній регіон.

References

- (1911). *Stoletie Kievskoj pervoj gimnazii (1809-1811-1812)*. T.1. Kiev. Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyeivi (CDIAK Ukrayiny), f. 707, description. 87, case 150
CDIAK Ukrayiny, f. 707, des. 87, case. 295
Derzhavnyj arkhiv m. Kyeve (DAK), fund 16, description 371, case. 17.
DAK, f. 16, des. 377, case. 11.
DAK, f. 16, des. 465, case. 28.
DAK, f. 16, des. 465, case. 49.
DAK, f. 16, des. 469, case. 572.
DAK, f. 19, des. 1, case. 195.
DAK, f. 16, desc. 465, case. 57, 53
DAK, f. 239, desc. 1, case. 176.

- Derzhavnyj arkhiv Kyivs'koyi oblasti (DAKO), f. 1542, des. 1, case 259.
- Ernst, F. (1930). Kyiv. Providnyk. Kyiv.
- Gerbel' Vasilij Vasil'evich. Russkij biograficheskij slovar'. T. 5., 483-484 M.: tip. G. Lissnera i D. Sovko.
- Ikonnikov, V. S. (1904). Kiev v 1654-1855 godah : istoricheskij ocherk. K.: Tipografija Imperatorskogo Untversiteta sv. Vladimira.
- Kal'nickij, M. (2014). Gimnazii i gimnazisty. K.: Sidorenko V. B.
- Kapustyan, V.V. (vidp. red.). (1989). Botanichnyj sad im. akad. O.V. Fomina Kyivs'koho derzhavnoho universytetu. K.: Vyshha shk. Vyd-vo pry Kyiv. Un-ti.
- Kovalyns'kyj, V. V. (2006). Kyivs'ki miniatyury. Knyha persha. K.: Kupola.
- Nacional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho. Instytut rukopysu (NBUV IR), fund 28, № 859, 858, 861
- Nacional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho. Viddil kartohrafiyi (NBUV VK), № 22284, № 22289, 22271, 22339
- Samchuk, T. (2016). Stanovlennya universytets'koho prostoru v Kyevi (do istoriyi pershyh prymishhen' Universytetu sv. Volodymyra) *Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvitn'oyi istoriyi. Zb. nauk. pr. Rivnen. derzh. humanit. un-tu* (Vyp. 27), 35-42.
- Shmal'gauzen, I. F. (1884). Botanicheskij sad. Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenyh i uchebno-vspomogatel'nyh uchrezhdenijah Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira (1834-1884). K.: v tipografii Imp. Un-ta Sv. Vladimira
- Sherockij, K. V. (1917). Kiev. Putivoditel'. K.: Foto-lito-tipografija «S.V. Kul'zhenko».
- Shost'in, N.A. (1975). Ocherki istorii russkoj metrologii. XI - nachalo XX veka. M.: Izdatel'stvo standartov, 256.
- Shpahin, V. (2016). Beretti bachyv joho takym. Kyivs'kyj universytet. № 5 (2216). Traven'. Kapustyan, V.V. (red.). (2009). Botanichnyj sad imeni akademika O.V. Fomina, 1839-2009: putivnyk-dovidnyk. K.: Vydavnycho-polihrafichnyj centr «Kyivs'kyj universytet», 7.
- Shul'gin, V. J. (2010). Istorija universiteta Sv. Vladimira. K.: Lybid', 96.

Samchuk Taras

THE EXPANSION OF THE UNIVERSITY SPACE IN KYIV (the history of the first facilities of the university of st. Volodymyr)

The history of the first facilities of st. Volodymyr University and its situation in the city in 1830-40s were not in the centre of special research before. That's why the first period of the university existing can't be fully described. For this reason, the aim of the study is to highlight the history of the first leased buildings of st. Volodymyr University in the context of the formation of university space. The term "university space" will be applied for describing all facilities of the university. This multi-concept will be specifically used to research the university's physical space (the area of university buildings). This article is the first attempt to describe university space in Kyiv through the locating university facilities on the city space. This is the first step of reconstructing of the university life in Kyiv and studying out what features of university and city communication were in that time. The last stage of university space expansion during first period of its existence was highlighted in the

article. Particular attention was paid to the details of buildings construction. Information about the owners of facilities were also given in the article. Places of situation of university facilities in the city space of Kyiv were highlighted in this research. A lot of archived and cartographical sources were used for this purpose. The unknown archived documents were used in the article. The study analyzed details of lease contracts of employment of homes for st. Volodymyr University. The article indicates which collections and departments were located in each of the leased buildings. The main conclusions show that university covered big yards not only buildings. The facilities of university were located in different parts of the city. The st. Volodymyr University started to expand very quickly, that's why a lot of new facilities were leased during the first period of the university history.

Key words: *university space, Kyiv, University of st. Volodymyr*

МІСТО ТА РЕВОЛЮЦІЇ

Гаухман Михайло,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник Національного музею Республіки
Башиkortостан
(український історик з міста Луганськ, тимчасово мешкає в
місті Уфа)
e-mail: mihailo-gauhman@ukr.net

РОБІТНИЦТВО ПОВІТОВОГО МІСТА: ЗАВОДСЬКІ РОБІТНИКИ ЛУГАНСЬКА У ТРУДОВИХ КОНФЛІКТАХ І РЕВОЛЮЦІЙНИХ ХВИЛЯХ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

* Автор висловлює подяки
анонімному рецензенту
журналу «Місто: історія,
культура, суспільство» та
історик Володимирі Кулікову
за цінні зауваження.

Стаття присвячена колективним діям заводських робітників одного із центрів індустріального Донбасу – повітового міста Луганська – в трудових конфліктах під час Першої російської революції (1905–1907 рр.) та Першої світової війни (1914–1918 рр.).

Розгляд здійснених страйків, спроб страйків і масових заворушень 1905–1907 і 1916 рр. дозволяє визначити такі риси колективних дій робітників:

1) непослідовна солідарність робітників під час страйків. Серед робітників поширювалося спільне розуміння пригнобленого становища і необхідності виборювати власні права, але солідарність робітників не призводила до спланованих спільних дій;

2) криза вертикальних відносин між адміністрацією підприємств і робітниками, яка відбулася під час страйків 1905 і 1916 рр. На Патронному заводі відносини субординації та патерналізму між управліннями й робітниками зберігались під час страйку в лютому 1905 р., на відміну від заводу Гартмана, але не під час страйку в 1916 р.

Після створення на заводі Гартмана професійного товариства у 1906 р. варто говорити про відхід від патерналізму між управліннями та робітниками на цьому підприємстві;

3) вплив на робітників революційного руху. Революційні ідеї та активісти російських лівих сил впливали на настрої луганських робітників у 1905–1906 і 1916 рр. Під час Першої світової війни поширення антивоєнних ідей і листівок революційних партій передувало міському страйку 1916 р.;

4) здатність робітників до стихійної самоорганізації під час страйків і створення постійних організаційних форм на заводі Гартмана. На цьому підприємстві у 1906 р. були створені дві організації робітників – позичкова каса і професійне товариство.

Ключові слова: робітники, Перша російська революція, Перша світова війна, Донбас, Луганськ.

На початку ХХ століття – під час Першої російської, Другої російської та Української революцій – індустріальний Донбас зробився одним із центрів революційних подій і

¹ Берхин, И (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции. Л.: ОГИЗ; Госполитиздат.

² Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям: очерк истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода имени Октябрьской революции. М.: Мысль.

³ Модестов, В. В. (1974). Рабочие Донбасса в трёх русских революциях. М.: Мысль.

⁴ На практиці поділ на революційний і робітничий рух міг бути умовним через поширення мереж революційних партій під час Першої російської революції 1905–1907 рр. та нової активізації громадського життя 1912–1914 рр., особливо в губернських центрах і менших промислових містах, на кшталт Луганська. Однак ми вважаємо за недоречне ототожнювати, наприклад, діяльність революційних осередків на заводах і страйковий рух на цих заводах, навіть якщо провідниками страйкарів були члени революційних партій.

⁵ Friedgut, T. (1989; 1924). Iuzovka and Revolution. Princeton–New Jersey: Princeton University Press. Vol. I. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924; Vol. II. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924.

⁶ Wynn, Ch. (1992). Workers, Strikes, Pogroms. The Donbass–Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905. Princeton–New Jersey: Princeton University Press.

⁷ Куромія, Г. (2002). Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки, пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи».

⁸ Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні

трудових конфліктів. Пропонуємо розглянути становище робітників Луганська за часів Першої російської революції та Першої світової війни. Луганськ був одним значних міст Донбасу та центром Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (повіт обіймав південно-західну частину сучасної Луганської області).

Революційні події у Луганську в 1905–1907 були розглянуті в книзі Ільї Берхіна¹. Центром робітничого руху був завод Гартмана, історії якого присвячено дослідження Геннадія Жданова². В монографії Владіміра Модестова представлена панорама революційних подій 1905–1919 років на Донбасі взагалі³. Однак для радянської історіографії, яка базувалася на ідеологічно препарованій марксистській теорії, не було принципової відмінності між стихійним робітничим та організованим революційним рухом⁴, а революційний рух намагалися ототожнити з більшовицькою фракцією РСДРП.

Наприкінці ХХ ст. побачила світ низка праць іноземних дослідників з історії Донбасу, які найбільшу увагу звернула на формування соціальної структури та політичну історію регіону. Ізраїльський науковець Теодор Фрідгут написав двотомну монографію «Юзівка і Революція» з історії Юзівки (сучасного Донецька) та навколишніх населених пунктів у другій половині ХІХ – першій чверті ХХ ст.⁵ Найбільшу увагу Автор приділив соціальній історії, робітничому та революційному рухам в Юзівці (сучасному Донецьку) та навколишніх територіях.

Узагальнюючий характер має монографія американського науковця Чартерса Винна «Робітники, страйки, погроми», присвячена соціальній історії Донецько-Криворізького басейну у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.⁶

Важливе значення має праця американського науковця Гіроа-кі Куромія, перекладена українською. В книзі соціально-політична історія Донбасу ХХ ст. показана крізь призму метафори негативної свободи, властивої – на погляд дослідника – мешканцям Донбасу, які протистояли чи не всім політичним режимам шукали та шукали у цьому краї прихисту від революцій і терору першої половини ХХ ст.⁷

Останньою за часом синтетичною працею з історії Донбасу є монографія українських істориків Станіслава Кульчицького і Лариси Якубової, в якій найбільшу увагу приділено соціально-економічній історії регіону⁸. Однак революційні події до 1917 р. не були розглянуті у цьому дослідженні.

Революційні події в Донбасі загалом і Луганську зокрема є доволі добре дослідженими в історіографії, крім хіба що луганського страйку 1916 р. Відносно повно дослідженими є трудові конфлікти та революційні страйки на Донбасі початку ХХ століття. Однак колективні дії робітників Луганську під час трудових конфліктів і революційних хвиль залишаються малодослідженими. Для висвітлення проблеми звернемося до розгляду відповідей робітництва на виклики революційного та кризового часу: процесів самоорганізації робітників, відносин між заводською адміністрацією та робітниками і впливу на робітників революційних партій. У поле зору потрапляють працівники великих промислових

Загальний вид заводу Гартмана
(з поштової листівки
початку XX ст.)

фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К.: Інститут історії України НАН України.

⁹ Сучасне підприємство «Луганськтепловоз».

підприємств: приватного паровозобудівного та металевого заводу Гартмана⁹ і казенного Луганського патронного заводу. Про менш значні – за обсягом виробництва і численністю співробітників – підприємства надто мало джерельних свідчень.

Хронологічними рамками дослідження є періоди Першої російської революції та Першої світової війни. Подібний вибір часових меж обумовлений загостренням і зміною соціально-політичних відносин у кризові часи та станом джерельної бази, оскільки найбільше текстів і фактів про робітниче життя пов'язане з подіями Першої російської революції 1905–1907 рр., а також із подіями 1916 р., коли у Луганську відбувся загальний страйк, який був наслідком масштабної соціально-економічної кризи часів Першої світової війни.

Джерелознавчі нотатки

Дослідження базоване на двох типах джерел – актових і наративних. Використані актові джерела – документи та матеріали діловодства органів державної влади різного рівня: Катеринославського губернатора та Катеринославського губернського жандармського управління; місцевих поліцейних чинів; інших органів влади та державних службовців. Аналіз документів і матеріалів органів влади дозволяє повно описати тогочасні події, але не надає цілісного уявлення про події та процеси початку XX ст., настрої та мотиви робітників і революціонерів дореволюційного Луганська.

До вивчених нами наративних джерел належать листівки революційних часів і, головним чином, мемуаристика учасників подій, зокрема й «колективні спогади». Більшість із цих текстів створені у 1930-ті рр., деякі – навіть у 1960-ті рр. Рукописи споминів зберігаються в Державному архіві Луганської області й архіві Луганського обласного краєзнавчого музею. Спогади учасників можуть надати розмаїте уявлення про події та ситуації початку XX ст. Однак дослідник «революційних» мемуарів неминуче стикається з їхньою політизованістю. Адже вони створювались пізніше описуваних подій у рамках радянського «проекту пам'яті». Так істори-

киня Оксана Клименко назвала планомірні зусилля зі збирання у 1920-ті рр. споминів про революційний 1917 р., очолені Комісією з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії (Істпарт). Істпарт координував роботу відповідних комісій на місцевих територіях, підприємствах і навчальних закладах. Спомини про революцію записували відповідно до певних вимог і паралельно із творенням офіційної пам'яті про «Жовтневу революцію»¹⁰.

Коло використаних нами джерел дозволяє стверджувати, що цей «проект пам'яті» діяв після 1920-х рр. і стосувався подій, в яких за радянських часів убачали підготовку та провіщення «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Загалом для «революційної» мемуаристики луганських робітників властиво зосередження на опорі самодержавному режиму та участі у революційних подіях. Ці тексти рясніють подробицями та іменами, що робить їх надзвичайно вартісними. Однак із цих текстів важко розрізнити власне робітничий рух, тобто форми самоорганізації робітників на виробництві, і революційний рух, пов'язаний з участю в роботі партійних осередків, політичних зібрань і поширенні нелегальних листівок. А головне, що мемуаристи оминали повсякденні речі: відносини між самим робітниками та з адміністрацією, умови життя та праці тощо. Попри те, що для творення радянського наративу «Великої Жовтневої соціалістичної революції» великої ваги мали набути висловлювання про важке життя і пригноблене становище робітничого класу «до революції». Зазначимо, що до «революційної» мемуаристики змістовно примикають спогади Климента Ворошилова¹¹ – одного з активістів робітничого руху в Луганську часів Першої російської революції, який пізніше став одним із лідерів радянської держави.

Проблема опрацювання споминів про революцію була поставлена С. Кульчицьким і Л. Якубовою. Вони піддали критиці достовірність спогадів, опублікованих у 1920–1930-ті рр., і праць радянських істориків, які використовували у своїх дослідженнях цю мемуаристику, через перебільшення «революційності» робітників і шахтарів Донбасу напередодні 1917 р. і під час революційних подій¹². С. Кульчицький і Л. Якубова продовжили критичне прочитання мемуарно-публіцистичних творів, слідом за Г. Куромією, з тією різницею, що для них описана в цих творах поведінка робітників і гірників Донбасу була виявом не регіональної ментальності, як для американського дослідника, а свідомості напівпролетаріату (або «передпролетаріату»), схильного в кризові часи радше до хаотичного бунту, ніж до самоорганізації заради революційного чину¹³. Зауваження наших попередників варто адресувати й мемуаристиці, присвяченій «дореволюційним» часам. Саме тому при аналізі творів колишніх учасників страйків будемо уникати тверджень про послідовність та цілеспрямованість у діяльності осередків соціал-демократів і робітників-активістів.

¹⁰ Клименко, О. (2016). Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>

¹¹ Див.: Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1.

¹² Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі, С. 119–120.

¹³ Там само, С. 122–123.

¹⁴ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах у Департамент поліції, 19 лютого 1905 р., Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 70 [Донесення катеринославському губернатору про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1905 р.], арк. 40.

¹⁵ Революция 1905–1907 гг. в России: документы и материалы. (1955). М.: Изд-во Академии наук СССР. Ч. I. Начало Первой русской революции. Январь–март 1905 года, С. 731; Революция 1905–1907 гг. на Украине: сб. документов и материалов: в 2 т. (1955). К.: Госполиздат УССР. Т. II. Революционная борьба на Украине в период Первой русской революции (1905 г.). Ч. 1, С. 54–56.

¹⁶ Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, 43; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1, С. 166–169.

¹⁷ Лист начальника Луганського патронного заводу до Головного артилерійського управління, 17 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 1–2.

¹⁸ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах у Департамент поліції, 19 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 70 [Донесення катеринославському губернатору про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1905 р.], арк. 40.

¹⁹ Там само.

²⁰ Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 53.

Питання солідарності між робітниками з різних підприємств

Для відповіді на питання, чи існувала солідарність між робітниками Луганська під час Першої російської революції та міського страйку 1916 р. потрібно звернутися до історії загальних страйків у Луганську або спроб влаштувати такі страйки. Перший загальний страйк відбувся у лютому 1905 р., охопивши завод Гартмана, Патронний завод, залізничні майстерні, емальовальний та спиртоочищувальний заводи, дві типографії, винний склад і кілька майстерень¹⁴. Цей страйк був складником першої хвилі страйкового руху в Донецько-Криворізькому басейні в революційні роки, який припав на період із 4 по 23 лютого. Тоді страйкували близько 20 тис. робітників і шахтарів Слов'яносербського, Бахмутського та Олександрівського повітів Катеринославської губернії. Загалом робітники вимагали запровадити восьмигодинний робочий день, створити профспілки, виплачувати половину зарплатні під час хвороби, покращити умови праці тощо¹⁵.

Лютневий страйк у Луганську розпочали робітники заводу Гартмана. 16 лютого близько 2 тисяч «гартманців» оголосили про страйк і вигнали із цехів на подвір'я тих робітників, які не погоджувалися страйкувати. Наступного дня страйкарі звернулися до директору заводу, Казимира Хржановського, з вимогами запровадити восьмигодинний робочий день, дозволити створення цехових союзів, усунути із заводу городових і замінити їх вартовими, які не належали до поліціантів. Потім робітники вийшли із заводу Гартмана та направилися на залізничні майстерні, працівники яких теж приєдналися до страйку. Після цього страйкарі, близько 400 чоловік, направилися до Патронного заводу та намагалися проникнути на нього¹⁶. Робітники Патронного заводу відмовилися працювати, коли «гартманці» вимагали від них долучитися до страйку. Начальник заводу, генерал-майор Клавдій Кабалевський, зупинив зміну та скасував вечірні роботи¹⁷.

Третього дня від оголошення страйку «гартманцями», 18 лютого, на вулиці вийшли близько 100 страйкарів, переважно майстрових, прикажчиків та «осіб невизначених професій», які змусили закрити магазини та ремісничі майстерні. Як наголошували поліціанти, серед учасників виступу переважали євреї¹⁸. Це висловлювання пов'язано як зі значною кількістю євреїв серед працівників торгівлі та прикажчиків, так і з типовим для бюрократії уявленням про євреїв – як нібито прихвильників революції.

Того ж таки 18 лютого до Луганська прибула рота піхоти. Сама поява військ змусила страйкарів повернутися до роботи¹⁹. Результатом луганського страйку було задоволення деяких вимог робітників заводу Гартмана, а головне – запровадження на заводі дев'ятигодинного робочого дня²⁰. Працівники інших підприємств не отримали жодних поступок.

Спільність – якщо не дій, то настроїв – робітників під час лютневого страйку змусила місцеву владу ввести в місто війська і спрямувати зусилля на протидію майбутнім страйкам. Новий страйк робітники-активісти вирішили провести 1 травня. Однак у цей день на вулицях міста були розставлені городові, а частини

²¹ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 40–42; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 36.

²² Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, 50; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 182.

²³ Опис цих трьох подій очима самовидців і сучасних дослідників див.: Самойлов, Ф. Н. (1948). По следам минувшего. Изд. 2-е, доп. Л.: Госполитиздат, 64–105; Зелинский К. Восстание или революция? 1905 год в Царстве Польском (1905), пер. с пол. М. Крисань. Неприкосновенный запас. № 6. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/ze17.html>; Коваленко, А. (1907). Одиннадцатый дней на броненосце «Князь Потёмкин-Таврический». *Былое*. № 1. С. 104–106; Фельдман, К. (1927). Потёмкинское восстание (14-25 июня 1905 г.): воспоминания участника. Л.: Рабочее изд-во «Прибой», С. 9–11, 23–24.

²⁴ «Події минулого місяця... створюють дивовижне враження, – писав у липні ліберальний журнал “Русская мысль”. – Лодзинський заколот й одеський епізод мають суто революційний характер, що не було заперечене самими урядовим повідомленням». Внутреннее обозрение. (1905). Русская мысль. Кн. 7. С. 239.

піхоти і сотня козаків, розквартирована в місті, була приведена в бойову готовність, що й зірвало заплановану демонстрацію²¹. Робітникам удалося тільки зібрати «масовку» за містом – у байраку за Вільховим мостом, в якій взяли участь близько 200 осіб²².

Кінець весни – початок літа 1905 р. відзначився новою активізацією революційного процесу. У травні розпочався загальний страйк в Іваново-Вознесенську та Лодзі, а в червні – повстання на броненосці «Потьомкін» в одеському порту²³. Три резонансні події не могли не вплинути на загальну атмосферу в імперії²⁴, а у листівці луганських соціал-демократів ці страйки були названі «революцією»²⁵.

Наприкінці червня луганська поліція отримала відомості про підготовку нового загального страйку, який мав охопити завод Гартмана і Патронний завод, а страйкарі планували рушити до будівлі Слов'яносербської земської управи²⁶. Незабаром, 6 липня, застрайкували робітники залізничних майстерень. Адміністрація майстерень провела перемови з робітниками, і наступного дня вони повернулися до роботи²⁷. Одночасно із цим, 6 липня питання страйку обговорювалося серед робітників заводу Гартмана²⁸. «Гартманці» розпочали страйкувати 8 липня. Робітники вийшли на подвір'я заводу, щоби провести мітинг, але городові встигли потрапити на місце подій. У результаті перестрілки городовим вда-

Будинок Слов'яносербської повітової земської управи
(з поштової листівки початку ХХ ст.)

²⁵ ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 77 [Листівки РСДРП, 1905 р.], арк. 28.

²⁶ [Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 65 [Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах начальнику Катеринославського губернського жандармського управління, 1905 р.], арк. 1.

²⁷ Телеграми слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 6, 7 липня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 66 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 3, 7.

²⁸ Рапорт слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 10 липня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 66 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 3.

²⁹ Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 199.

³⁰ Рапорт слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 10 липня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 66 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 4.

³¹ Соціал-демократи відновили свою активну діяльність у Луганську в квітні 1905 р. Про вплив соціал-демократів на міське робітництво йтиметься нижче.

³² Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 60–61; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 38–39.

³³ Див.: Гребенюк, Н. Е., Мухин, Е. П. (1976). Декабрьское вооруженное восстание. Первая русская революция (1905–1907 гг.). Проблемы и современность. Л.: Изд-во Ленинградского университета, С. 89–95; Вальдин, А. С. (2000). Социально-политическая борьба накануне и во время Декабрьского (1905 г.) вооруженного восстания в Москве: дисс. ... канд. ист. наук. М., С. 118–137.

³⁴ Анисимов, С. (1926). Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. М.–Л.: Издание ЦК Железнодорожников; Истпрофтран, С. 31; Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 504, 536.

лося розігнати натовп²⁹. Наступного дня, 9 липня, завод відновив свою роботу³⁰.

Під час розгону страйкарів 8 липня поліціанти заарештували та ув'язнили кількох робітників-активістів, включно з провідником соціал-демократів – К. Ворошиловим. 17 липня поліція розгромила Луганську організацію РСДРП³¹, заарештувавши активістів осередку. Після цього близько 200 робітникам довелося залишити місто³². Арешти стали ударом по луганським соціал-демократам, які відновили свою партійну роботу тільки в грудні 1905 р. Невідомо, чи намагалися «гартманці» поширити страйк на інші підприємства, але приклади лютневого страйку та наміру влаштувати страйк у червні, показують, що липневий страйк міг перерости в загальний.

Луганські робітники брали участь у масових заворушеннях грудня 1905 р. Вони були викликані новим спалахом подій, який розпочало Московське повстання. 6 грудня Московська рада робітничих депутатів ухвалила рішення про загальний страйк. 9 грудня у центрі Москви почали з'являтися барикади³³.

Продовженням Московського повстання по імперії стали залізничні страйки. Тоді Єкатерининська залізниця знову стала центром революційних виступів. 7 грудня 1905 р. активісти робітничого руху Катеринослава дізналися про арешт бюро Ради робітничих депутатів у Санкт-Петербурзі та провели мітинг на станції Катеринослав, а наступного дня – в Катеринославі розпочався загальний страйк³⁴. Апогеєм страйку залізничників стало збройне повстання на станції Горлівка, в якому взяли участь і робітники місцевого заводу, і робітничі дружини з інших населених пунктів, зокрема з Луганська³⁵. Повстання спалахнуло 16 грудня, а зранку 17 грудня – було придушене військами³⁶.

Грудневий пік революційного насильства вплинув і на ситуацію у Луганську. Того часу революційно налаштовані робітники намагалися встановити контроль над міським самоврядуванням шляхом переобрання органів міського самоврядування. 10 грудня 1905 р. робітники, від імені Луганської організації РСДРП, надали міському голові, Стефану Лутовінову, свою резолюцію з такими вимогами: 1) розпустити Міську думу та обрати – на засадах загального, рівного, таємного та прямого голосування – новий склад Думи; 2) замінити поліцію та козаків на «народну міліцію» для охорони порядку в місті; 3) надати приміщення для «народних мітингів»; 4) зупинити підвищення цін на продукти харчування³⁷.

³⁵ Як згадував про атмосферу грудня 1905 р. та сприйняття Горлівського повстання робітник заводу Гартмана Ляпін: «Завод насторожився, відчували наближення чогось грізного, великого та неминучого... Але це тривало недовго. Того ж дня приїхав один товариш, який пояснив подробиці та попросив допомогти повсталим»: Цит. за: Харечко, Т. (1925). Октябрьско-декабрьский подъем 1905 г. в Донбассе. *Летопись революции*. № 5–6. С. 48.

³⁶ Загальний огляд подій у Горлівці див.: Friedgut, T. (1994). Iuzovka and Revolution. Vol. II, 162–164; Wynn, Ch. (1992). Workers, Strikes, Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905, С. 249–250.

³⁷ Там же, С. 102. У збірнику документів «Революция 1905–1907 гг. в России» резолюція луганських соціал-демократів недатована. Дата її подачі міському голові наведена за монографією Ільї Берхіна: Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 79.

Будинок Луганської
міської управи
(з поштової листівки
початку XX ст.)

³⁸ Т. Харечко, аналізуючи спо-
минів учасників революційних
подій, уважав, що Ради робіт-
ничих депутатів була створена
у Луганську в жовтні 1905 р.
під впливом місцевих соці-
ал-демократів. Більшість депу-
татів були робітниками заводу
Гартмана. У 1906 р. луганська
рада звузила свої функції до
«депутатського зібрання»
заводу Гартмана (про нього
йтиметься нижче): Харечко, Т.
(1925). Октябрьско-декабрьс-
кий подъём 1905 г. в Донбассе,
С. 15–16.

³⁹ Берхин, И. (1947). Луганская
большевистская организация
в период первой русской рево-
люции, С. 80.

⁴⁰ Ворошилов, К. Е. (1968).
Рассказы о жизни. Кн. 1, С.
197–198; Берхин, И. (1947).
Луганская большевистская
организация в период первой
русской революции, С. 80–82.

⁴¹ Ворошилов, К. Е. (1968).
Рассказы о жизни. Кн. 1, С.
266–267.

⁴² Там же, С. 269–270.

Окрім перелічених вимог, революціонери вимагали провести від-
крите – за участю представників Ради робітничих депутатів³⁸ та
активістів робітничого руху – засідання Луганської думи в Народ-
ній аудиторії³⁹.

Через два дні, ввечері 12 грудня 1905 р., відбулося відкрите
засідання Міської думи в Народній аудиторії. Під час засідання
сцена була розділена на дві частини: з одного боку розмістили-
ся думські гласні, а з іншого боку – революціонери та робітники.
Останні перетворили це засідання на власний мітинг і виступали
з промовами на підтримку згаданих вище вимог, а гласні – мовча-
ли. Кілька годин потому С. Лутовінов закрив засідання та призна-
чив на 14 грудня нове відкрите засідання для розгляду резолюції
з вимогами революціонерів. Натомість на наступне засідання ані
думські гласні, ані сам міський голова не з'явилися. Відтак ре-
волюціонери примусово доставили міського голову до Народної
аудиторії, проте той заявив про неможливість законної відставки
Міської думи і відсутність коштів для озброєння «народної мілі-
ції». Після цього велелюдний натовп робітників вирушив до в'яз-
ниці, вимагаючи звільнення лідера луганських соціал-демокра-
тів – К. Ворошилова. Для того, щоби не загострювати ситуацію,
тюремна адміністрація відпустила з-за ґрат революціонера⁴⁰. На
цьому заворушення припинилися.

Спроба зорганізувати загальний страйк була здійснена «гарт-
манцями» у 1906 р. Тоді на заводі Гартмана діяло «депутатське
зібрання», тобто рада активістів на чолі із К. Ворошиловим. Де-
путатське зібрання займалося вирішенням відносин між робітни-
ками та заводським управлінням і задоволенням повсякденних по-
треб робітників⁴¹. Це зібрання вирішило 1 травня 1906 р. провести
демонстрацію та закрити на цей день усі підприємства і магазини
міста⁴².

Зранку 1 травня активісти із заводу Гартмана вирушили на
інші підприємства та домоглися їхнього закриття. Вдень на площі
перед проходною заводу Гартмана пройшов мітинг. Поліціанти на-
магалися відтіснити натовп, але їм цього не вдалося. Тоді на робіт-
ників рушили козаки. Однак маніфестанти звернулися до козаків

⁴³ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 105–106.

⁴⁴ Шапошнікова, Н. О. (2002). Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, С. 115.

⁴⁵ Рєєнт, О. П., Сердюк, О. В. (2004). Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, С. 371.

⁴⁶ Вивчення листів воєнних і цивільних осіб показує падіння бойового духу солдат на другий рік війни та поширення опозиційних настроїв у тилу: Голубинов, Я. А. (2015).

Память о войне: парадоксы забвения. *Международный журнал исследований культуры*. № 2 (19). С. 15–16.

⁴⁷ Подібна оцінка випливає з порівняння Донбасу з іншими індустріальними центрами та районами. Так, у губернському центрі – Катеринославі – нелегальна робітнича активність у 1916 р. обмежилася таємними зібраннями та спробами пропаганди революційної ідеології серед робітників, див.: Гопнер, С. (1923). 1916 год в Екатеринославе; Валявка, В. (1923). Из революционной деятельности екатеринославских рабочих с 1914 по 1917 годы. *Летопись революции*. № 2. С. 138–141; 151–155.

⁴⁸ Модестов, В. В. (1974). Рабочие Донбасса в трёх русских революциях, С. 172.

⁴⁹ Friedgut, T. (1994). Iuzovka and Revolution. Vol. II, S. 226; Куромія, Г. (2002). Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки, С. 117–118.

із закликом приєднатися до мітингу, й козаки вирішили не чіпати робітників⁴³. Страйк було зірвано, але спроба залучити до нього працівників інших підприємств показувала, що робітники заводу Гартмана могли сподіватися на солідарність осіб найманої праці.

Другий в історії Луганська загальний страйк відбувся влітку 1916 р. Не будемо докладно зупинятися на подіях, які передували страйку. Обмежимося оглядом ситуація, яка уможливила луганський страйк, як й інші страйки 1916 р. Причиною страйків, не тільки на Донбасі, було те, що Перша світова війна призвела до соціально-економічної кризи в Російській імперії. З вересня 1915 р. в містах губерній Південної України відчувався дефіцит продуктів першої необхідності: збіжжя, борошна, солі та цукру⁴⁴. Загальний рівень споживання, порівняно із 1913 р., в перший рік війни скоротився на 25%, а в другий рік, коли страйкували луганські робітники, – на 45%⁴⁵. Якщо додати до проблем із споживанням невдачі російської армії на фронті у 1915 р. та загальну втому від війни стає очевидним підґрунтя для невдоволення поточною ситуацією⁴⁶.

У лютому–березні 1916 р. застрайкували робітники Путиловського заводу в Петрограді. Слідом страйкова хвиля перекинулася на Донбас, який став одним із центрів страйкового руху⁴⁷. У квітні–травні відбувся загальний страйк близько 25,5 тис. робітників у населених пунктах Горлівка і Щербинівка. Слідом застрайкувало близько 10,0 тис. гірників Юзівсько-Макіївського району⁴⁸. Катеринославський губернатор увів у місцевість одну тисячу військовиків, козаків і поліціантів. Було заарештовано триста страйкарів, а тисяча шахтарів було відправлено на фронт. Попри розправу зі страйкарями, керівництво підприємств було змушене підняти зарплатню на 25%⁴⁹.

У травні застрайкували робітники Донецько-Юр'ївського заводу⁵⁰, змусивши адміністрацію підняти їм зарплатню на 20%. Однак за наступні кілька днів поліція арештувала 13 страйкарів-активістів⁵¹. Одночасно тривали заворушення на шахті «Дагмара» рудника Костянтина Скальковського (в околицях сучасного Лисичанська). 24 травня гірники розпочали страйк, вимагаючи підвищити зарплатню на 50%, скасувати норми на видачу вугілля та видавати всіх однакову кількість «хлібних купонів». 1 червня адміністрація підняла зарплатню на 10%⁵².

Навесні 1916 р. серед робітників заводу Гартмана почали поширюватися антивоєнні настрої та чутки про майбутню масштабну мобілізацію⁵³. У травні–червні депутати від робітників двічі вимагали в директора заводу, К. Хржановського, підвищити зарп-

⁵⁰ Сучасний Алчевський металургійний комбінат у Луганській області.

⁵¹ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слоб'янському повітах, 2, 8, 4, 5 червня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слоб'янського повіту, 1916), арк. 25, 32–33, 40–41, 43.

⁵² Вимоги робітників Скальковського робітника, 24 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слоб'янського повіту, 1916), арк. 57.

⁵³ Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 58.

⁵⁴ Робітниці на заводі Гартмана з'явилися з початком Першої світової війни. Жінки замінили чоловіків, призваних на фронт, див.: Стенограма вечора споминів старих більшовиків від 13 червня 1933 року, ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 298 (Стенограма вечора споминів старих більшовиків за темою «Як позначилася імперіалістична війна на економічному становищі заводу колишнього Гартмана»), арк. 3.

⁵⁵ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 13 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 21–22.

⁵⁶ Дахно И. К 50-летию июльской стачки 1916 года луганских рабочих, 25 августа 1965 г., Архів Луганського

латню, зокрема зрівняти виплати для чоловіків і жінок⁵⁴, та запровадити інститут виборних цехових старост⁵⁵ (неофіційно цехові старости діяли на заводі з 1905 р.⁵⁶). До питання про ці перемови повернемося нижче.

Через загострення відносин із адміністрацією численність професійного товариства, яке офіційно діяло на заводі Гартмана, зросла із 60 до 500 осіб. Товариство обрало страйковий комітет із 15 активістів. Серед них були не тільки робітники заводу Гартмана, а й Патронного заводу та залізничних майстерень⁵⁷. Робітники-активісти з різних підприємств намагалися спільно організувати загальний страйк.

Луганський страйк розпочався на заводі Гартмана. 2 липня 1916 р. за містом відбувся мітинг, який зібрав 700 робітників. Наступного дня поліційний справник викликав до себе активістів професійного товариства та погрожував їм арештом у випадку початку страйку. Однак погрози не подіяли. 5 липня представники профспілки виголосили свої вимоги перед керівництвом. А члени страйкового комітету зустрілися з директором заводу, але не змогли знайти спільну мову. Після цього розпочався страйк⁵⁸.

Наступного дня застрайкували робітники Патронного заводу. Поліціанти, які прибули на завод, побили страйкарів різками й заарештували кількох робітниць. 7 липня робітники повернулися до роботи⁵⁹. Але того ж дня страйк охопив емальовальний і цвяховий заводи, а також інші підприємства⁶⁰.

8 липня робітники заводу Гартмана влаштували мітинг у центрі Луганська. Кінна поліція не змогла розігнати страйкарів. На них не подіяла й заява повітового військового начальника, що

обласного краєзнавчого музею (далі – Архів ЛОКМ), Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. IV, арк. 22.

⁵⁷ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 12–13; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 60; Дахно И. К 50-летию июльской стачки 1916 года луганских рабочих, 25 августа 1965 г., Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. IV, арк. 22; Бурлаков А. Моё воспоминание о незабываемой исторической революционной борьбе. (К юбилейной дате 50-летия всеобщей июльской забастовки в 1916 году луганских рабочих), 24 апреля 1966 г., Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. VI, арк. 32.

⁵⁸ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 12–17; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 61–62.

⁵⁹ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління Слов'яносербському повіті, 6 липня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 127 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про робітничий рух на фабриках і заводах Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 25–26; Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 18; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 63; Спомини про роботу більшовицької партійної організації у Луганську до революції 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 102–104.

⁶⁰ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 18.

⁶¹ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 21–22; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 64–65.

⁶² Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління Слов'яносербському повіті, 17 липня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 127 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про робітничий рух на фабриках і заводах Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 45–46.

⁶³ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління Слов'яносербському повіті, 10-19 липня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 127 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про робітничий рух на фабриках і заводах Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 41–43, 45–47, 50; Спомини Цитовича Адольфа Венедиктовича про

страйк організували «вороги Росії й агенти Німеччини»⁶¹. 9 липня до страйку приєдналися робітничі луганської мануфактури. Вони відновили роботу тільки 14 липня, коли керівництво погодилося підняти їм зарплатню⁶².

Після п'яти днів страйку, 10 липня, уповноважені робітників Патронного заводу знову звернулися до начальника заводу з вимогою підняти зарплатню. Наступного дня робітники застрайкували. Основною рушійною силою страйку були робітничі, яким не загрожувала відправка на фронт. Протягом кількох днів, коли страйк то зупинявся, то відновлювався, поліцейські заарештували більше десяти активістів, а 200 робітників було відправлено на фронт. З 22 липня завод остаточно відновив свою роботу⁶³. Страйк на Патронному заводі виявився безрезультатним.

Страйк на заводі Гартмана припинився 16 липня 1916 р., але протягом кількох днів завод не міг повернутися до повноцінної роботи. Наступного дня відбувся мітинг за містом, на якому активісти вирішили вивезти з міста керівників страйку: Т. Руденка, І. Дахна та І. Фоміна⁶⁴. 18 липня на завод прибув із Петрограду представник Центрального військово-промислового комітету, меншовик Іван Ємельянов. Він домігся від адміністрації підняти зарплатню робітникам на 10%. Після цього директор звільнив усіх робітників і заново прийняв їх на роботу, відмовивши у цьому тільки активістам робітничого руху⁶⁵. Загалом у Луганську страйкувало до 11 тис. осіб⁶⁶. Отже, робітники різних підприємств страйкували разом, але не здійснювали спільних дій.

Криза «вертикальних відносин» між адміністрацією та робітниками

Для розуміння відносин між заводською адміністрацією та робітниками пропонуємо оперувати категорією «вертикальні відносини». «Вертикальні відносини» являли собою порядок субординації між управліннями й робітниками. Промовистим виявом співпраці був патерналізм, за якого керівництво опікувалося потребами робітників – переважно вихідців із селянського середовища, відповідно до тогочасних уявлень, а робітники не намагалися самоорганізуватися⁶⁷.

революційну діяльність на Луганщині, 1916–1920 рр., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 305 (Спомини Цитовича Адольфа Венедиктовича про революційну діяльність на Луганщині, 1916–1920 рр.), арк. 3–3 зв.

⁶⁴ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 24–26; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 66–67.

⁶⁵ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 23–24; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 65–66.

⁶⁶ Модестов, В. В. (1974). Рабочие Донбасса в трёх русских революциях, С. 174.

⁶⁷ Див.: Куліков, В. (2014). У боротьбі з традиціоналізмом: управлінські практики іноземних промисловців Півдня Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/251-251>

⁶⁸ Густав Гартман и его воспоминания о Луганском заводе (2009), вступ. ст. и публ.

А. Ю. Петрова и Ю. А. Петрова. *Экономическая история. Ежегодник: 2008*. М.: Рос-СПЭН. С. 468.

⁶⁹ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1, С. 167.

⁷⁰ Див.: Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 115–116; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 280–285; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 45–46.

⁷¹ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 13 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 21–22.

⁷² Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 26, 31 травня 1916 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 128 (Донесення Катеринославського губернського жандармського управління про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1916), арк. 22–24, 34; Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини

На співпрацю з робітниками, з дотриманням субординації, заводську адміністрацію орієнтувало фабричне законодавство. Виконуючи його вимоги, керівництво заводу Гартмана ще до 1905 р. заснувало заводську лікарню та дві школи: російську – для дітей робітників і німецьку – для дітей управлінців та інженерів, а також надавала фінансову допомогу іншим навчальним закладам Луганська⁶⁸.

Джерельні свідчення про відносини між робітниками й управліннями на найбільшому підприємстві Луганська – заводі Гартмана стосуються конфліктів з директором заводу під час страйкових хвиль. Лютневий страйк 1905 р. і страйк 1916 р. розпочиналися або набували розмаху після відмов директора заводу, Казимира Хржановського, виконати умови робітників. Вище згадано, що 17 лютого страйкарі звернулися до директора зі своїми вимогами. Директор не тільки відмовився від розгляду вимог, а й з посмішкою відповів делегатам: «А чому ви, панове робітники, вимагаєте встановлення восьмигодинного робочого дня, а не семигодинного: авжеж тоді працювати стане легше?»⁶⁹. Після цієї зустрічі розпочався загальний страйк.

Наслідком революційного 1905 р. було те, що в 1906 р. на заводі Гартмана було створене професійне товариство⁷⁰, про яке йтиметься нижче. Так робітники переходили до постійних форм самоорганізації, які дозволяли захищати їхні інтереси та координувати дії робітників під час трудових конфліктів. Робітники прагнули бути колективним суб'єктом трудових відносин, а це підважувало попередні відносини субординації з адміністрацією.

У 1916 р. адміністрація заводу Гартмана зробила вигляд, що може прийняти до розгляду вимоги робітників, хоча директор не змінив стилю своєї поведінки. Так, 18 травня до помічника директора заводу прийшли депутати від робітників з вимогами, про які йшлося вище⁷¹. 26 травня, після обшуків поліціантами кількох активістів професійного товариства заводу, 3 тисячі робітників улаштували пробний страйк. Після цього директор погодився підняти зарплатню на 10%⁷². Але не виконав своєї обіцянки. 16 червня представники робітників звернулися до директора зі своїми вимогами. До висловлених 18 травня були додані вимоги підняти зарплатню на 25%, запровадити восьмигодинний робочий день і створити заводський комітет. К. Хржановський відкинув вимоги та зверхньо спитав депутатів: «Чи багато вас?»⁷³. Слова директора обурили робітників, які обрали страйковий комітет, до складу якого ввійшли також робітники із Патронного заводу та залізничних майстерень⁷⁴.

«старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 11–12; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 60.

⁷³ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 11–12; ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307, арк. 60.

⁷⁴ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 12–13; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 60; Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. IV, арк. 22; Архів ЛОКМ, Документи з особистого архіву А. Г. Бурлакова, т. VI, арк. 32.

⁷⁵ Революція 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 43; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни: воспоминания: в 2 кн. М.: Политиздат. Кн. 1, С. 166–169.

⁷⁶ Лист начальника Луганського патронного заводу до Головного артилерійського управління, 17 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 1–2.

⁷⁷ Там само, арк. 2–3.

Вище йшлося, що у лютому 1905 р. робітники-«гартманці» розпочали загальний страйк, до якого долучилися робітники Патронного заводу. 17 лютого «гартманці», після безуспішної розмови з директором заводу, вийшли із заводу та направилися на залізничні майстерні, робітники яких теж приєдналися до страйку. Після цього близько 400 робітників вирушили на Патронний завод і намагалися проникнути на його територію⁷⁵. Докладний опис обставин страйку на Патронному заводі та настроїв заводських робітників залишив начальник заводу, генерал-майор К. Кабалевський. Його свідчення варто процитувати через промовистий опис ставлення робітників до страйку:

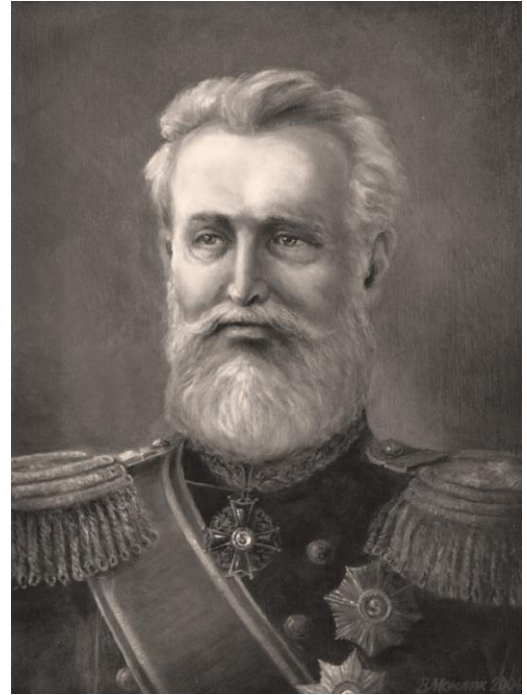
«Близько трьох годин гартманці [робітники заводу Гартмана] з криком “ура” та вигуками пройшли повз наш завод і попрямували всією масою... до залізничних майстерень. Ця гучна хода так подіяла на наших робітників (які не бажали страйкувати), що вони почали прохати мене... звільнити їх від роботи. Переконавання з мого боку, а також з боку механіка та інших майстрових... подіяли на них, але не надовго – я бачив, що вони працювати не можуть. Жінки теж працювали неспокійно, ...попрохали відпустити раніше, щоб до темряви дістатися своїх домівок. Я тоді скасував вечірні роботи та наказав оголосити, що свисток буде даний о шостій годині та навіть пішов далі, вирішивши після наради зі своїм помічником не поновлювати роботи до понеділка, щоб дати змогу робітникам заспокоїтися»⁷⁶.

На початку шостої години страйкарі із заводу Гартмана підійшли до головних воріт Патронного заводу та почали гучно вимагати зупинити роботу заводу:

«Переконавання – пристава, нашого наглядача та інших – на робітників [заводу Гартмана] не подіяли. Вони не відходили від воріт і вимагали гудка. Того часу почався випуск робітниць...; робітниці боялися насильства..., і були випущені через бічні ворота. А я зі своїм помічниками та офіцерами пішов до головних воріт. Наші запевнення не подіяли, натовп..., переважно з підлітків, вимагав гудка та випуску робітників, вигукуючи: “вісім годин – робочий день” і “прибавка платні”. Я, побачивши, що немає засобів заспокоїти натовп, наказав дати губок хвилин зо десять до шостої години. Розпочався випуск. Натовп розступився, нікого не зачіпляючи, а лише вигукував “ура”. Наші робітники продефілювали через натовп, не зважаючи на нього, та й пішли до себе по домівках. Деяких з наших робітників, виходячи із засідки [так у тексті] зі сльозами на очах (я не вигадую) закидали страйкарям в їхніх безладах і ці докори діяли не поблизу тих, хто стояв, (тільки не надовго) та не викликали протесту»⁷⁷.

Донесення К. Кабалевського в Головне артилерійське управління, якому підпорядковувався завод, неможливо сприймати некритично, позаяк керівник був зацікавлений у тому, щоб у патріархальний спосіб представити відносини між адміністрацією та робітниками. Однак заслуговує на увагу помічене керівником небажання багатьох робітників страйкувати та засудження ними страйкарів-«гартманців». А численні робітниці були занепокоєні безладом. Процитовані висловлювання вказують на розмаїття настроїв робітництва, і сприйняття певною частиною робітників, особливо – жінками, страйку як загрози звичному ладу.

Страйкові вимоги, звісно, вплинули на робітників Патронного заводу. Того ж дня робітники обрали своїх депутатів, які 18 лютого

Клавдій Єгорович Кабалевський
(1844–1915) – начальник
Луганського патронного заводу

⁷⁸ Лист начальника Луганського патронного заводу до Головного артилерійського управління, 17 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 3; Рапорт начальника Луганського патронного заводу Головному артилерійському управлінню, 24 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П.-2, оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 43.

⁷⁹ Лист Головного артилерійського управління до начальника Луганського патронного заводу, 2 березня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 17; Рапорт начальника Луганського патронного заводу Головному артилерійському управлінню, 24 лютого 1905 р., ДАЛО, ф. П.-2, оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 43–44; Наказ інспектора Головного артилерійського управління начальнику Луганського патронного заводу, (березень) 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 73 [Донесення начальника Луганського патронного заводу в Головне артилерійське управління, 1905 р.], арк. 48.

представили директору вимоги робітників щодо покращення умов їхньої праці, серед яких була й вимога встановити дев'ятигодинний робочий день⁷⁸. Деякі вимоги робітників, пов'язані з умовами роботи на виробництві, К. Кабалевський визнав слушними. Прагнучи заспокоїти робітників, він наказав виплатити ним половину платні за вихідні, коли підприємство не працювало, та домігся в Головного артилерійського управління дозволу виплатити другу половину⁷⁹.

Донесення начальника заводу свідчать про збереження патерналістських відносин між адміністрацією та робітниками. Останні не вимагали, а «прохали» начальника заводу звільнити їх від роботи. Останній, прагнучи уникнути конфлікту, пішов назустріч своїм робітникам. На відміну від робітників заводу Гартмана, робітники Патронного заводу надалі не брали участі в наступних спробах страйкувати у 1905 р. Звідси варто зробити висновок, що на цьому заводі патерналістські відносини зберігалися, щонайменше, до і під час 1905 р.

Ситуація на Патронному заводі була зовсім іншою у 1916 р. Після початку страйку на заводі Гартмана, у ніч на 6 липня, 3 тисяч робітниць оголосили про страйк. Зранку 6 липня робітники зібрались біля воріт заводу. Згодом до воріт підійшли начальник заводу, генерал-майор Петранді, та інші управлінці. Начальник заводу запропонував робітникам обрати делегацію для перемов. Делегати погодились припинити страйк. Однак далі начальник перейшов у наступ. Він почав залякувати робітників відправкою на фронт і наказав їм вишукуватися в ряд. Робітниця, яким не загро-

⁸⁰ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 18; Руденко Т. Ф. Из споминів про революційну роботу в Луганську в 1915–1916 рр., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 102–104.

⁸¹ Див. історію Луганського комітету РСДРП у 1902–1904 рр. і тексти листівок, які друкував і передруковував комітет: Берхин, И (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 22–36; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям. – С. 25–26; Революция 1905–1907 гг. на Украине: сб. документов и материалов: в 2 т. (1955). К.: Госполиздат УССР. Т. I. Подъём революционного движения на Украине накануне Первой русской революции (1901–1904 гг.), С. 80–84, 87–89, 91–92.

⁸² Революция 1905–1907 гг. на Украине (1955). Т. II. Ч. 1, С. 52.

⁸³ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 199.

Климент Ворошилов у своїх спогадах стверджував, що початок партійної роботи відзначився суперництвом між меншовиками та більшовиками, в якому останні взяли гору. Однак, за відсутності інших свідчень про партійні справи, неможливо бути певним, чи справді фракційний поділ відбувся на луганських революціонерах, чи це проекція створеного в радянській історіографії наративу про переможну боротьбу більшовиків з меншовиками, а також з іншими партіями за домінування в революційному русі.

⁸⁴ Архів ЛОКМ, Шмыров И. И. Воспоминания о том, что было в жизни и деятельности Луганской организации РСДРП (большевиков) за период 1905–1918 годов (1960 г.), арк. 44.

⁸⁵ Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 1 травня, 29 квітня, 18 травня, ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 67 [Донесення помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах начальнику Катеринославського губернського жандармського управління, 1905 р.], арк. 1, 3; Донесення прокурора Харківської судової палати у Перший департамент Міністерства юстиції, 5 травня 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 75 [Документи катеринославського губернатора про страйки на заводах і рудниках Слов'яносербського повіту, 1905 р.], арк. 5; Революция 1905–1907 гг. на Украине. (1955). Т. II. Ч. 1, С. 181.

жував призов в армію, розпочали заворушення. Після цього прибули поліціанти, розігнали всіх різками та заарештували кількох робітниць⁸⁰. Отже, страйк 1916 р., на відміну від страйку 1905 р., виказав припинення патерналістської «ідилії» у відносинах робітників з адміністрацією на Патронному заводі.

Участь робітників у соціал-демократичному русі та вплив на робітників революційних ідей

Втрату патерналістського характеру відносин між адміністрацією підприємств і робітників засвідчує й їхня участь у діяльності революційних організацій, пов'язаних із РСДРП, а також вплив на них соціал-демократів. Перша із революційних організацій, Луганський комітет РСДРП, була заснована наприкінці 1902 р. Революціонери видавали листівки; одна з них, як ішлося вище, була спрямована проти начальника одного з цехів заводу Гартмана – британця Таусона. Остання відома листівка луганських соціал-демократів датована травнем 1904 р.⁸¹ Невідомо, чи тоді вдалося революціонерам вплинути на настрої робітників.

З поширенням революційних подій 1905 р. на Луганськ за місцевими страйками почала слідувати соціал-демократична преса. Це свідчить про наявність на місцях дописувачів до нелегальних газет. Так, реагуючи на міський страйк у лютому 1905 р., газеті «Вперёд», що перебувала під контролем фракції більшовиків, висловила промовисто: «Нарешті й наше болото сколихнулося!»⁸².

Активізація соціал-демократів у Луганську була наслідком, а не причиною політизації робітництва через залучення до страйкового руху. 3 квітня 1905 р. розпочалася діяльність Луганської організації РСДРП, в якій велася розбудова мережі осередків⁸³. Спочатку місцями партійних зібрань були сади в Кам'яному Броді – північній частині Луганська, а від травня – човни, які плавали по річці Лугань⁸⁴.

Головним святом для соціал-демократів, особливо в революційний час, було Перше травня. Напередодні 1 травня у Луганську – на вулицях і Патронному заводі – сотнями поширювалися листівки РСДРП⁸⁵. Для підготовки першотравневого страйку, про

Внутрішній вид одного із цехів заводу Гартмана (з поштової листівки початку XX ст.)

⁸⁶ Того часу тривала Російсько-японська війна. Опозиційні сили виступали за поразку Російської імперії, оскільки її перемога унеможливила би демократичні перетворення.

⁸⁷ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, іС. 47–48.

⁸⁸ Рапорт слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, [березень] 1905 р., ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 72 [Донесення слов'яносербського повітового справника катеринославському губернатору, 1905 р.], арк. 12–14.

⁸⁹ Архів ЛОКМ, Шмиров И. И. Воспоминания о том, что было в жизни и деятельности Луганской организации РСДРП (большевиков) за период 1905–1918 годов (1960 г.), арк. 53.

⁹⁰ ДАЛО, ф. П-2 (Іспарт), оп. 1, спр. 77 [Листівки РСДРП, 1905 р.], арк. 46–48.

Змістовно листівка була продовженням «фінансового маніфесту» Петербурзької ради робітничих депутатів від 2 грудня 1905 р. Про «фінансовий маніфест» див.: Троцкий, Л. (2014). Моя жизнь. М.: ПРОЗАиК, С. 157.

⁹¹ Революция 1905–1907 гг. в России. (1955). Ч. III. Кн. 1, С. 87–88.

спробу проведення якого йшлося вище, в Луганську було проведено дві масовки робітників. На першому зібранні обговорювалася антивоєнна⁸⁶ позиція соціал-демократії та протидія ліберальному руху, а на другому мітингу – активісти виступали за необхідність або перевести можливий погромницький рух в опозиційний під гаслом «бий поліцію!», або протидіяти вірогідним погромам, якщо не вдасться «переорієнтувати» їх на свою користь⁸⁷. Судячи з «ідейного» порядку денного цих зібрань і поширення у Луганську революційних листівок, доречно говорити, щонайменше, про вплив соціал-демократичних ідей та активістів на квітневі зібрання.

Показовою стала ситуація з революційною агітацією серед козаків. Уперше до Луганська були введені війська під час першого міського страйку – 18 лютого. Наприкінці березня в місто були введені війська для постійного перебування. Але цьому опиралася міська влада. Повітовому справнику довелося переконувати міського голову виділити кошти для козаків. Частина коштів виділила адміністрація заводу Гартмана та Успенського рудника⁸⁸. Однак козаки були розміщені на постій у будинках пересічних луганців у робітничому районі Гусинівка. Через те козаки, як згадував революціонер Іван Шмиров, стали об'єктом революційної пропаганди. Зазвичай домогосподарки, дружини робітників, підкладали їм листівки. Тому командуванню доводилося проводити ротацію козаків⁸⁹. Якщо робітники надавали листівки для козаків, значить самі робітники були читацькою аудиторією для нелегальних листівок.

Вище йшлося про розгром Луганської організації РСДРП у липні 1905 р. Місцеві соціал-демократи відновили партійну роботу в грудні та видали дві листівки. У першій, під заголовком «Маніфест», робітників закликали не сплачувати податки через загрозу банкрутства уряду внаслідок російсько-японської війни та революції⁹⁰, а в другій листівці – зверталися до класової солідарності солдатів і козаків з повсталими робітниками та селянами⁹¹.

Результатом діяльності соціал-демократів у Луганську та Слов'яносербському повіті в революційні роки були їхні успіхи

⁹² Вибори до Першої Думи революційні партії бойкотували. Відзначимо, що один із депутатів Першої Думи від Слов'яносербського повіту, «трудолик» Семен Рижков, у 1905 р. виступав на мітингах перед робітниками та з 1902 р. керував училищем при заводі Гартмана, див.: Белов, Ю. Е. (2008). Алчевск. По публикациям городских газет. (Страницы истории). Донецк: Изд-во «Донецчина», С. 90–91. Отже, Рижкова можна вважати представником робітників.

⁹³ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 132–133.

⁹⁴ Николаенко, И. (1926) Революционная работа в луганских ж.-д. мастерских. (Из воспоминаний). *Летопись революции*. № 5. С. 163.

⁹⁵ Выборы в Государственную Думу. (1906). Донецкий колокол. № 19 (17 января). С. 2.

⁹⁶ Тютюкин, С. В. (1972). Война, мир, революция. Идеиная борьба в рабочем движении России 1914–1917 гг. М.: Мысль, С. 232–233.

⁹⁷ [Рапорт помічника начальника Катеринославського губернського жандармського управління у Слов'яносербському повіті, 1916], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 37.

⁹⁸ Протокол № 1, 1916, ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 126 (Донесення Катеринославському губернському жандармському управлінню про робітничий рух у Слов'яносербському повіті), арк. 1.

⁹⁹ Загалом у Російській імперії робітники-металісти були найбільш політично активною групою робітництва за часів Першої світової війни: Пушкарёва, И. М. (2014). Изучая «рабочую историю» периода Первой мировой войны. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика»*. № 21 (192). Выпуск 32. С. 131.

¹⁰⁰ Луганськ напередодні штурму капіталізму [колективні спомини «старих більшовиків»], ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 299 (Спомини про революційний рух у Луганську, 1914–1916 рр.), арк. 2; Руденко Т. Ф. Из воспоминаний о революционной работе в Луганске в 1915–1916 гг., ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 307 (Спомини про революційний рух, громадянську війну, організацію Червоної гвардії на Луганщині, 1916–1919 рр.), арк. 57–58.

¹⁰¹ ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 126 (Донесення Катеринославському губернському жандармському управлінню про робітничий рух у Слов'яносербському повіті), арк. 5; Спомини старих більшовиків за період квітень–липень 1917 року при партійному кабінеті заводу Жовтневої революції, ДАЛО, ф. П-2 (Істпарт), оп. 1, спр. 301 (Стенограма споминів старих більшовиків з історії партійної організації колишнього заводу Гартмана, 1915–1917 рр.), арк. 1–2.

на виборах до Другої Думи⁹². Соціал-демократи змогли виграти вибори за робітничою курією на повітовому рівні. Серед виборщиків від Слов'яносербського повіту були 21 соціал-демократ, 3 есери, 3 безпартійних лівих і 1 чорносотенець, що свідчило про безумовну перемогу революційного руху. Ліві перемогли «прогресистів» – ліберальних міських і земських діячів на чолі з міським головою С. Лутовіновим, а також чорносотенців⁹³. Зокрема, лівих виборщиків обрали робітники заводу Гартмана і Патронного заводу, а на залізничних майстернях, на яких діяв осередок «Союзу російського народу»⁹⁴, обрали виборщиком безпартійного правого робітника⁹⁵.

Активісти революційних партій відновили партійну роботу в Луганську незадовго до страйку 1916 р. Про це свідчило поширення листівок антивоєнного змісту. Проти світової війни виступала частина російських лівих сил: більшовики, меншовики-інтернаціоналісти та ліве крило соціалістів-революціонерів⁹⁶. Наприкінці 1915 р. професійне товариство заводу Гартмана видало прокламацію з гаслом «Геть війну»⁹⁷. На початку 1916 р. активісти поширювали серед робітників текст антивоєнного Циммервальдського маніфесту й антивоєнні листівки лівих есерів⁹⁸. У відповідь поліція заарештувала провідників профтовариства, а на заводі Гартмана був посилений поліцейський контроль. Однак товариство швидко відновило свій склад, встановило зв'язки із Центральним Комітетом професійного товариства металістів у Москві⁹⁹, а також налагодило постачання нелегальної літератури з Петрограду, Москви та Самари¹⁰⁰. Активісти профспілки належали до Луганського комітету РСДРП, серед представників якого були не тільки більшовики і меншовики, а й есери та бундівці¹⁰¹. Отже, найбільш активні робітники заводу Гартмана напередодні страйку 1916 р. перебували під впливом революційних ідей і партій.

Стихійна самоорганізація та форми організації робітників

Влаштування страйків і формування страйкових комітетів, а також запровадження цехових старост і створення депутатського зібрання на заводі Гартмана були виявами самоорганізації робітників. Однак неофіційні форми, крім інституту цехових старост, не мали постійного характеру.

Паровоз, вироблений
на заводі Гартмана
(з поштової листівки
початку XX ст.)

¹⁰² Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 45.

¹⁰³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье (1909). СПб., 1885–1916. Т. XXVI: 1906. Отделение I, № 27479.

Зауважимо, що законодавство Російської імперії містило термін «професійне товариство», а не поняття «професійна спілка» з його революційними конотаціями.

¹⁰⁴ Цит. за: Friedgut, T. (1994). *Luzovka and Revolution*. Vol. II, С. 196–197.

¹⁰⁵ Берхин, И. (1947). Луганская большевистская организация в период первой русской революции, С. 115–116; Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 280–285; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 45–46.

¹⁰⁶ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, 333; Архів ЛОКМ, Архів ЛОКМ, Шмыров И. И. Воспоминания о том, что было в жизни и деятельности Луганской организации РСДРП (большевиков) за период 1905–1918 годов (1960 г.), арк. 147–149; Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 47–48.

¹⁰⁷ Ворошилов, К. Е. (1968). Рассказы о жизни. Кн. 1, С. 333.

¹⁰⁸ Жданов, Г. В. (1981). Верность традициям, С. 48–49.

Наслідком революційного 1905 р. була поява офіційних форм організації робітничої діяльності. У червні 1906 р. на заводі Гартмана була відкрита позичкова каса для робітників. Учасники каси робили свої внески та могли отримувати позички¹⁰². Пізніше на заводі Гартмана було створене професійне товариство. Відповідно до «Тимчасових правих про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р., були дозволені професійні товариства¹⁰³. Тоді такі товариства, як писав один із тогочасних журналістів, з'являлися «щодня й щогодини»¹⁰⁴. 1 вересня Катеринославське губернське правління дозволило створити професійне товариство на заводі Гартмана. Одразу до нової організації записалося 800 робітників. 1 жовтня було скликане перше зібрання професійного товариства¹⁰⁵.

Професійне товариство заводу Гартмана, – яке в мемуарах зазвичай називають профспілкою, – повинно було узгоджувати інтереси адміністрації та робітників. Однак у 1907 р. справа дійшла до конфлікту. На той час на заводі сталося низка суперечок між робітниками та представниками адміністрації. Зрештою, К. Хржановський звернувся до голови товариства, К. Ворошилова, з вимогою виключити із заводу 20 робітників, які конфліктували з інженерами. Ворошилов виніс це питання на обговорення правління професійного товариства, і правління не підтримало звільнення робітників. Ба більше, на засіданні правління лунали голоси про оголошення страйку, якщо керівництво заводу буде наполягати на виконанні свого рішення¹⁰⁶.

Після завершення засідання правління профспілки, ввечері 6 березня, К. Хржановський оголосив про локаут – звільнення всіх заводських робітників. Через це протягом кількох днів було звільнено 3,8 тис. робітників¹⁰⁷. Після відновлення роботи заводу кількох активістів заарештувала поліція. 1 квітня робітники переобрали правління професійного товариства¹⁰⁸. Нове правління виявилось менш конфліктним, і до 1916 р. про суперечності між адміністрацією та профтовариством нічого не відомо. А в 1916 р., як ішлося вище, товариство відіграло роль організатора страйку на заводі Гартмана.

* * *

Таким чином, колективні дії робітників великих підприємств Луганська в під час трудових конфліктів і революційних хвиль початку XX ст. визначався такими рисами:

1) непослідовна солідарність робітників під час страйкових хвиль. Загалом події 1905–1906 і 1916 рр. показують, що в кризовий час серед осіб найманої праці, не тільки заводських робітників, поширювалося спільне розуміння пригнобленого становища і необхідності виборювати власні права, але солідарність робітників цим й обмежувалися, не спричиняючись до спланованих спільних дій. Тим паче, всі загальні страйки або спроби здійснення загальних страйків розпочиналися на заводі Гартмана, а робітники з інших підприємств тільки долучалися до збурених «гартманцями» страйків;

2) криза вертикальних відносин субординації між адміністрацією та робітниками. Лютневий страйк 1905 і страйк 1916 рр. на заводі Гартмана розпочинались із конфліктів між директором заводу та робітниками. Створення у 1906 р. заводського професійного товариства свідчило про послаблення відносин субординації та патерналізму з управлінцями. На Патронному заводі патерналістська «ідилія» ще існувала під час страйку лютого 1905 р., але не під час страйку 1916 р.;

3) вплив на робітників революційного руху. Революційні ідеї та активісти російських лівих сил впливали на настрої луганських робітників у кризові часи. Якщо у 1905 р. активізація соціал-демократів у Луганську була наслідком страйків у місті, то в 1916 р. поширення революційних ідей передувало виникненню серед робітників невдоволення власним становищем під час соціально-економічної кризи, що й призвело до загального міського страйку;

4) здатність робітників до стихійної самоорганізації під час страйкових хвиль та створення постійних організаційних форм на заводі Гартмана. На цьому підприємстві у 1906 р. були сформовані дві організації робітників – позичкова каса і професійне товариство. Товариство конфліктувало із заводською адміністрацією у 1907 р., а в 1916 р. – зробилося промотором страйку.

References

- Anisimov, S. (1926). *Delo o vosstanii na Iekaterininskoi zheleznoi doroge*. Moskva–Leningrad: Izdanie TseKa Zheleznodorozhnikov; Istproftran.
- Belov, U. E. (2008). *Alchevsk. Po publikatsiam gorodskikh gazet. (Stranitsy istorii)*. Donetsk: Izdatel'stvo „Donechchyna”.
- Berkhin, I. (1947). *Luganskaia bol'shevistskaia organizatsia v period russkoi revoliutsii*. Leningrad: OGIZ; Gospolitizdat.
- Fel'dman, K. (1927). *Potemkinskoe vosstanie (14-25 iiunia 1905 g.): vospominania uchastnika*. Leningrad: Rabochee izdatel'stvo „Priboi”.
- Friedgut, T. (1989; 1994). *Iuzovka and Revolution*. Princeton–New Jersey: Princeton University Press. Vol. I. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924; Vol. II. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924.
- Golubinov, Ia. A. (2015). *Pamiat' o voine: paradoksy zabvenia. Mezhdunarodnyi zhurnal issledovanii kul'tury*. № 2 (19). 12–19.
- Gopner, S. (1923). *1916 god v Yekaterinoslavie. Letopis' revoliutsii*. № 2. 136–145.

Grebeniuk, N. E., Mukhin, E. P. (1976). Dekabr'skoe vooruzhennoe vosstanie. *Pervaia russkaia revoliutsia (1905–1907). Problemy i sovremennost'*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 78–97.

Gustav Gartman i iego vospominania o Luganskom zavode (2009), vstup. st. I publ. A. Yu. Pietrov i Yu. A. Pietrov. *Ekonomicheskaiia istoria. Ezhegodnik: 2008*. Moskva, ROSSPEN. S. 453–470.

Kharechko, T. (1925). Oktiabr'sko-diekabr'skii podium 1905 g. v Donbasse. *Letopis' revoliutsii*. № 5–6. 5–53.

Klymenko, O. (2016). Zhovtneva revoliutsiya iak radians'kyi “proekt pamyati” 1920-kh rr. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>

Kovalenko, A. Odinnadtsat' dnei na bronenostse „Kniaz Potemkin-Tavricheskii”. Byloe. № 1. 88–113.

Kulikov, V. (2014). U borot'bi z tradytsionalizmom: upravlins'ki praktyky inozemnykh promyslovtsiv Pivdnia Rossii naprykintso XIX – na pochatku XX st. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/251-251>

Kul'chyts'kyi, S., Iakubova, L. (2015). Donechyna i Luhan'shchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory i politychni tekhnolohii formuvan'nia zagal'noho u rehional'nomu prostori. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Kuromia, H. (2002). Svoboda i teror u Donbasi: Ukrain's'ko-rosiis'ke prykordonn'a, 1870–1990-i roky, per. z angl. G. K'orian, V. Ageev; peredm. G. Nemyri. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko „Osnovy”.

Modestov, V. V. (1974). Rabochie Donbassa v trekh russkikh revoliutsiakh. Moskva: Mysl'.

Nikolaenko, I. (1926). Revoliutsionnaia rabota v luganskikh zh.-d. masterskikh. (Iz vospominanii). *Letopis' revoliutsii*. № 5. 162–174.

Polnoie sobranie zakonov Rossiyskoi imperii. Sobranie tret'ie (1909). Sankt-Peterburg, 1885–1916. T. XXVI: 1906. Otdelenie I. № 27173–28753.

Pushkariova, I. M. (2014). Izuchaia “rabochuiu istoriyu” perioda Pervoi mirovoi voyny. *Nauchnyie vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya „Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika”*. № 21 (192). Vypusk 32. 125–133.

Reient, O. P., Serdiuk, O. V. (2004). Persha svitova viina i Ukraina. Kyiv: Geneza.

Revoliutsia 1905–1907 gg. na Ukraine: sb. dokumentov i materialov: v 2 t. (1955). Kiev: Gospolitizdat Ukrainskoi SSR. T. I. Podjem revoliutsionno-go dvizhenia na Ukraine nakanune Pervoi russkoi revoliutsii (1901–1904 gg.).

Revoliutsia 1905–1907 gg. na Ukraine: sb. dokumentov i materialov: v 2 t. (1955). Kiev: Gospolitizdat Ukrainskoi SSR. T. II. Revoliutsionnaia bor'ba na Ukraine v period Pervoi russkoi revoliutsii (1905 gg.).

Revoliutsia 1905–1907 gg. v Rossii: dokumenty i materialy (1955). Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. Ch. I. Nachalo Pervoi russkoi revoliutsii. Ianvar'–mart 1905 goda.

Samoilov, F. N. (1948). Po sledam minuvshogo. Izd. 2-e., dop. Leningrad: Gospolitizdat.

Shaposhnikova, N. O. (2002). Prodovol'che stanovyshe v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny (lypen' 1914 – liutyi 1917 rr.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Tiutiukin, S. V. (1972). Voina, mir, revoliutsia. Ideimaia bor'ba v rabochem dvizhenii Rossii 1914–1917 gg. Moskva: Mysl'.

Trotskii, L. (2014). Moia zhizn'. Moskva: PROZAIK.

Val'din, A. S. (2000). Sotsial'no-politicheskaiia bor'ba nakanune i vo vremia Dekabr'skogo (1905 g.) vooruzhennogo vosstania v Moskve: diss. ... kand. ist. nauk. Moskva.

Valiavka, V. (1923). Iz revoliutsionnoi deiatel'nosti yekaterinoslavskikh rabochikh. *Letopis' revoliutsii*. № 2. 146–155.

- Vnutrennee obozrenie. (1905). *Russkaia mysl'*. Kn. 7. 198–240.
- Voroshilov, K. E. (1968). *Rasskazy o zhiz'ni: vospominania: v 2 kn.* Moskva: Politizdat. Kn. 1.
- Vybory v Gosudarstvennuu Dumu. (1906). *Donetskii kolokol*. № 19 (17 ianvaria). 2.
- Wynn, Ch. (1992). *Workers, Strikes, Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905.* Princeton–New Jersey: Princeton University Press.
- Zelinskii K. Vosstanie ili revoliutsia? 1905 god v Tsarstve Pol'skom (2005), per. s pol. M. Krisan'. *Neprikosnovennyi zapis*. № 6. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/ze17.html>
- Zhdanov, G. V. (1981). *Vernost' traditsiam: ocherk istorii Voroshilovgradskogo ordena Lenina i ordena Oktiabrskoi revoliutsii teplovozostroitel'nogo zavoda imeni Oktiabr'skoi revoliutsii.* Moskva: Mysl'.

Gaukhman Mykhaylo

**WORKERS OF DISTRICT TOWN:
THE PLANT'S WORKERS OF LUHANS'K
IN LABOR'S CONFLICTS AND REVOLUTIONARY WAVES
DURING THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION
AND THE FIRST WORLD WAR**

The article deals with the collective actions of plant workers in Luhans'k (in Russian pronunciation – Lugansk) in labor conflicts during the First Russian revolution (1905–1907) and the First World War (1914–1918). This town was the one of the main towns of industrial Donbass and the center of Slovianoserbian district of Ekaterinoslavian province.

The relationships between administration and workers in Luhans'k are investigated on the materials of clerical work of Ekaterinoslavian province and memoirs of participators on events. These sources are especially about the behavior of workers from two big industrial enterprises – the Gartman plant and the Cartridges plant. In the crisis periods, such as revolutions and wars, the social-political relations are sharpened and changeable. And revolutions and wars left behind enough historical sources for studying workers' history.

In the Luhans'k's enterprises there were – during the First Russian Revolution – the general town's strike in February 1905, the attempt of strike to the 1st of May 1905 in the Gartman plant, the strike in the Gartman plant in July 1905, the mass unrest in December 1905, the attempt of strike to the 1st of May 1906 in the Gartman plant, the lockout in the Gartman plant in March 1907 and the general town's strike in July 1916 in the time of social-economics crisis during the First World War. The studying of strikes, attempts of strikes and mass unrests in 1905–1907 and 1916 allows defining some features of collective's activity of plant's workers:

1) the inconsistent solidarity of workers in the times of strikes. The general understanding of oppressed status and necessity of fighting for their rights spread among the workers during the strike's waves, but this solidarity of workers didn't cause to cooperative planned activities;

2) the crisis of vertical relationships between administrators and workers in the time of strikes of 1905 and 1916. In Patron plant subordination and paternalism were saved during the strike in February 1905, unlike in Gartman plant, but not in the strike in 1916;

3) the influence on workers of revolution movement. Revolution ideas and local activists of illegal political parties were impacted of workers' moods

in the crisis times. In 1905 increasing of social-democrats' activity in Luhans'k was aftermath of town's strikes. But in 1916 the spreading of revolution ideas preceded the emergence in workers' dissatisfaction with their own situation during the social-economics crises, which was the cause of general town's strike;

4) the workers' capacity to spontaneous self-organization during strikes and making the continuously organization forms in the Gartman plant. In this enterprise in 1906 were formed two workers' organizations: pawnshop and professional association. This association conflicted with plant's administration in 1907 and headed the strikes in 1906.

Key words: *workers, the First Russian revolution, First World War, Donbass, Luhansk.*

УДК 930.253:94(477-25)

Кучерук Олександр,*Завідувач відділу «Музей Української революції 1917-1921 рр.»
Національного музею історії України***БУДИНОК ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У КИЄВІ:
ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ**

У статті розглянуто історію будівництва та функціонування будівлі у місті Києві за адресою вул. Володимирська 57, яка під час Української революції використовувалась як приміщення Української Центральної Ради. Проаналізовано будівництво та концепт, за яким зводився цей будинок, представлено опис внутрішнього та зовнішнього оздоблення. Докладно розкрито процес переходу будівлі до статусу дому засідань Центральної Ради. Досліджено подальша доля Будинку Центральної Ради, розкрита функціональна трансформація, що відбувалася з ним у різні періоди його існування.

Ключові слова: будинок Центральної Ради, будівництво, трансформація.

Українська Центральна Рада – парламент Української Народної Республіки – більшість часу свого існування у 1917–1918 роках працював у Києві у будинку по вулиці Володимирській, 57, який ще довго, за звичкою (неофіційно) називали будинком Центральної Ради.

Історія цього будинку почалася в період революційних подій 1905-1907 років, коли київська громадськість заявила про потребу приміщення для громадських зібрань. Було підготовлено проект (арх. П. Альошин), залучено фінансування (С. Могилевцев), але столипінська реакція поставила під загрозу реалізацію проекту. Щоб врятувати ситуацію, вирішено було використовувати своєрідне «прикриття» – почати спорудження будинку для Педагогічного музею імені царевича Олексія (Романова). Формальна закладка першого каменю відбулася 30 липня 1910 року¹, а відкриття закладу – 5 жовтня 1912 року.

Споруда, збудована у стилі модерн на основі російського ампіру, незважаючи на вдале вирішення архітектурного об'єкта як такого, вона не дуже пасувала до київського середовища. Білий колір мало гармоніював з сусідніми спорудами – червоним класичним університетом, охристою Першою гімназією, оперним театром, пансіоном графині Левашової та ін.

Будинок триповерховий плюс цокольний поверх. Планувальним осердям будинку, його найбільшою частиною була зала-аудиторія, з великою скляною банею над залом. Частина приміщень відводився для Педагогічного музею, частина під бібліотеку, окре-

¹ Тут і далі дати подаються за чинним на час подій стилем.

мі зали призначалися для виставок та для зібрань. В цокольному поверсі містилися системи обігрівання та вентиляції, допоміжні служби, на тому поверсі була трикімнатна квартира для проживання «завгоспа».

П. Альошин у пояснювальній записці до проекту (1910 р.) пише, що *«розподіл окремих приміщень взято з розрахунку постійного життя цього закладу, а тому у центрі всього будинку поміщена, як найтипівіша частина його, аудиторія таких розмірів (на 610 осіб), щоб нею могли користуватися не лише для різноманітних читань з чарівним ліхтарем (проектор. – авт.), але щоб її використовували як концертний зал з можливістю ставити на невеликій сцені прості вистави»*² (тут і далі курсив автора).

Будинок зведений з цегли, зовні обкладений товстими плитами «інкерманського каменю» (мохуватковий вапняк з околиць південнокримського м. Інкермана).

Фасад досить лаконічний, півкругла середня частина підкріплюється півсферою бані, невеликий, досить пропорційний ганок не дисонує з масивом споруди. Привертає увагу багатофігурний фриз на теми освіти на висоті другого поверху чоловічої стіни. Автори фризу студенти Петербурзької академії мистецтв Л. Дітріх та В. Козлов. Варто зазначити, що П. Альошин перед цим вже співробітничав з Л. Дітріхом, який виконав рельєфний фриз для інтер'єрів будинку, спроектованого і побудованого П. Альошиним протягом 1907-1909 років будинку у Петербурзі для Торгово-промислового товариства А. Чувалдіної і Ф. Бажанова (в оформленні інтер'єрів брав участь також художники М. Рєріх та М. Врубель).

Леопольд Дітріх (1877–1954) народився у Варшаві, дитинство провів на Кубані. Вільним слухачем Академії мистецтв став як стипендіат кубанського міста Катеринодара, у 1912 році отримав звання художника. Виконав (частину у співавторстві з В. Козловим) низку декоративних скульптур, в радянський час працював в соцреалістичному стилі, автор багатьох пам'ятників і портретів сучасників. Похований у Санкт-Петербурзі.

Василь Козлов (1887–1940) походив з селян Саратовської губернії. Вільний слухач Академії мистецтв у Петербурзі (1906–1912), але звання художника не отримав. Створив низку декоративних скульптур для оформлення споруд. За радянської влади став професором скульптурного факультету Академії мистецтв. Спеціалізувався на образах більшовицьких вождів В. Леніна і Й. Сталіна, автор «еталонних» пам'ятників у Ленінграді та багатьох містах СРСР, а також й іншим радянським діячам. Похований в Петербурзі поруч з Л. Дітріхом.

Первісно фриз проектувався як багатофігурна композиція з майже двох сотень «костюмованих» постатей, які ілюстрували розвиток освіти від князівських часів до сьогодення.

За задумом скульпторів фриз мав складатися з трьох частин, який відображував три періоди розвитку освіти:

1. *Період зображує перші кроки освіти, законовчителів Кирила і Мефодія, переписування книг до навали татар.*

2. *Від навали татар до Івана Грозного, коли духовенство головним чином підтримувало освіту на Русі.*

² Центральний Державний архів літератури та мистецтва України. (ЦДАЛМУ) Ф.8, оп. 1, спр. 431, арк. 2-3.

³ ЦДАЛМУ. Ф.8, оп. 1, спр. 431, арк. 7.

3. Від Івана Грозного до теперішнього часу»³,

Для виконання такого складного завдання необхідно було опрацювати велику кількість історичного матеріалу, але брак часу змусив відмовитися від костюмованих сцен. Посталям і сценам надали універсального «античного» виду, таку собі травесті-версію з елементами сучасності, як-то глобус, книги, приладдя тощо. Коли костюмовані сцени легко можна було «прочитати», то античну версію значно важче. Тепер тільки можна гадати про зміст сцен та хто є хто, впізнати можна, зазедве, Аполлона, Меркурія, Афіну...

Робота виконувалася поспіхом, що помітно при ближчому огляді, окремі постаті, особливо в складних ракурсах, явно не вдалися скульпторам. Помітно, що в місцях примикання постатей до архітектурних елементів було грубо обрізано частини тіл.

Скульптори жили і працювали в Петербурзі, ескізи затверджувалися П. Альошиним по фотографіях. Там же в Петербурзі гіпсові моделі переводили у камінь. Стислі терміни примушували погоджуватись з недосконалістю виконання. Поспіх також відчувається у виконанні каменярами замовлення, обробка і моделювання постатей спрощені, дещо грубуваті. Рельєфи з Петербурга до Києва привозилися залізницею невеликими партіями (по готовності), де їх одразу і монтували на стіні будинку.

Над рельєфним фризом, по центру, встановили кількадеметровий бляшаний російський імперський герб, під ним напис з накладних металевих літер: «На Благое Просвещение Русскаго народа». А нижче, на ганку – «Педагогический Музей Цесаревича Алексея».

Над двома бічними входами маскарони, один мав явні риси філософа Сократа (на основі традиційного античного зображення), а інший до нашого часу дійшов пошкоджений, так, що важко зрозуміти, хто був первісно зображений.

* * *

Перші зміни будинку, власне, екстер'єру відносяться до часу, коли тут працювала Українська Центральна Рада.

Первісно Рада займала одну кімнату та, за словами голови Генерального Секретаріату В. Винниченка, ще два «закапелочки». Сталося це у перших числах березня 1917 року.

Голова УЦР М. Грушевський який приїхав до Києва в середині березня, коли Рада вже працювала у будинку Педагогічного музею, писав: *«Центральна Рада для своїх зібрань дістала від міської Думи в Педагогічному музеї нібито дві кімнати, а властиво одну, котра була потім моїм кабінетом, коли Ц[ентральна] Рада заволоділа всім будинком, а друга – се був темний коридорчик, куди виходили двері з усіх кімнат.»*⁴.

Рішенням Генерального Секретаріату від 11 жовтня 1917 року на пропозицію генерального секретаря освіти І. Стеценка ухвалено: *«прийняти утримання будинку Педагогічного Музею на кошти Генерального Секретаріату»*⁵ і з того часу Центральна Рада стала повноправним «господарем» будинку Педагогічного музею.

Перші зміни зовнішнього опорядження будинку Центральної Ради розпочато в середині березня 1918 року, коли вирішено зня-

⁴ Грушевський М. (1989). Спомини. Київ, № 8, 135.

⁵ (1996). Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. К., 1996, 341.

ти царського орла та ліквідувати написи, як невідповідні новому статусові будинку.

19 березня (в день перепоховання героїв Крут) герб демонтували, при тому звук від удару об землю був такий, що присутні у залі засідання вирішили, що то вибух⁶.

У той же день УЦР ухвалила «*почепити прапор на будинкові, в якому збирається Ц[ентральна] Р[ада]*»⁷, що і було зроблено. Найближчими днями, ліквідувавши на фасаді старі написи, на чоловій стіні встановили герб УНР – Тризуб.

Тризуб та синьо-жовтий прапор протримався до приходу більшовиків, які їх зняли. Натомість фотографії 1920-1930-х років фіксують на місці тризуба (перед тим орла) п'ятикутну зірку, так само встановлено було зірку на верхівці флагштоку на бані. З часом червона зірка з стіни зникла і вона залишалася без «прикрас».

Традицію вивішувати над будинком синьо-жовтий прапор відновили лише в часи незалежності.

Інтер'єр.

В середині будинок – коридори, сходи, кімнати, був прикрашений ліпниною. До того ж ліпнина була частково поліхромною, що вносило непотрібну строкатість і не зовсім гармоніювало з досить строгим екстер'єром. Сучасного вигляду інтер'єри набрали 1937 року та 1945 року, внаслідок ремонтів та перебудов, коли значну частину ліпнини було знято та ліквідовано поліхромність, що пішло лише на користь.

Зала первісно була прикрашена скульптурними (рельєфними) зображеннями. Над сценою по центру в колі містився профільний барельєфний портрет малолітнього Олексія Романова, який, підтримували, витягнувшись поземно елегантні «німфи». Сцену по боках прикрашали парні пілястри, над якими вгорі розташовані однакові імперські герби, над ними цифри – 1861 і 1911, тобто дата скасування кріпацтва та його п'ятдесятилітній ювілей.

За задумом архітектора П. Альошина три, не рівних за площею плафони над сценою зали мали прикрасити живописні панно на теми освіти. Архітектор домовлявся з О. Мурашком та російським митцем Б. Кустодієвим. Уявлення про задум розписів можна скласти лише на основі друкарського відбитка (не найкращої якості) кресленика розрізу будинку, де видно, що плафони заповнені багатофігурними розписами, це конкретні композиції, а не просто проектне фонове заповнення. У такому вигляді, без розписів та з рельєфами, зала простояла до кінця березня 1917 року, коли Центральна Рада провела незначний ремонт зали та внесла корективи у декор. Роботи тривали з 30 березня до 12 квітня, а засідання УЦР проходили «*в одній з малих зал Центральної Ради*»⁸.

23 червня 1917 р. делегати Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, що проходив у Києві, прийшли привітати Центральну Раду як вищий орган влади, і подарували «*Центральній Раді портрет Т. Шевченка, випалений на дереві*»⁹, і тут же було запропоновано зняти барельєф цесаревича, а натомість помістити на стіну подарований портрет Кобзаря. Як довго ще провисів барельєф цесаревича, точно встановити не вдалося, але сталося це

⁶ (1996). Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. К., 1996, С. 343.

⁷ Там само, 42

⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах (1997). Т.2. 10 грудня 1917р. - 29 квітня 1918р. К, С, 236.

⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах (1996). Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. К., 1996, С. 120.

влітку того ж року – разом з портретом було демонтовано імперську символіку.

4 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії змушений був визнати українську юрисдикцію над Київською, Полтавською, Подільською, Волинською і Чернігівською (без Стародубщини) губерніями. Одразу після цього зал засідань Центральної Ради оздобили гербами цих губерній.

Нова комуністична влада, приводячи до «свого» ладу споруду 1923 р. вирішила ліквідувати герби, як пережиток «контрреволюційної Ради». Архітектор П. Альошин у листопаді 1923 року оскаржував це рішення, він звернувся до фахівців, а саме професора Всеукраїнського інституту пластичних мистецтв Ф. Ернста та професора Київського архітектурного інституту І. Моргилевського, які визнали, що ліквідація гербів *«лишило композицію плафону художньої єдності і геть знецінило його як архітектурно-художній твір»*¹⁰, але вже було запізно.

¹⁰ ЦДАЛІМУ, Ф.8, оп. 1, спр.57, арк. 47.

* * *

В наступні роки в приміщенні по вул. Володимирській, 57 містилася низка установ, зокрема Інститут міжнародних відносин (1920–1921), Пролетарський музей та київський губерніяльний Істпарт (комісія з вивчення історії жовтневої революції та комуністичної партії) (1921–1924), Музей Революції (1924–1934), Київський обласний виконавчий комітет Київської обласної ради (1934–1937) тощо.

1937 року після відкриття Музею Леніна у Москві (1936 р.) гаярчково почали готувати аналогічні музеї у республіках. Вирішено, що у Києві *«за ухвалою партії та уряду також буде створено музей В. І. Леніна як філію московського музею»*¹¹. Для влаштування київської філії обрали колишній будинок Центральної Ради. Облвиконком, що тоді займав приміщення, терміново перенесли до будинку нинішнього Музею Тараса Шевченка на бульварі Т. Шевченка, 12.

Для проекту Музею Леніна існуюче приміщення було замалим, вирішено його добудувати і реконструювати. Внаслідок непрозорих та кулуарних домовленостей, проект добудови та розширення споруди підготовлений начальником 2-ї архітектурної майстерні Київради архітектором О. Лінецьким (він 1935 р. заступив П. Альошина на цій посаді) був відхилений, а несподівано затверджено проект архітектора П. Альошина (на той час безробітного), йому ж доручили нагляд за будівництвом. Будівельні роботи закріпили за «найвідповідальнішою» установою радянського часу – Народним комісаріатом внутрішніх справ УРСР (НКВС УРСР), власне, управлінню особливого будівництва, що спеціалізувалося на зведенні в'язниць та концтаборів, урядових будинків та дач для номенклатури. При вказаному управлінні було створено окрему «Будівельну діляницю Музею В. І. Леніна». 11 квітня 1937 року НКВС підписала з П. Альошиним угоду на виконання проекту, робочих креслень та ведення нагляду за будівельними та оздоблювальними роботами.

¹¹ Хаустов, П. (1937). Музей В.І. Леніна в Києві. *Соціалістичний Київ*, № 3, С. 9.

¹² Хаустов, П. (1937). Музей В.І. Леніна в Києві. *Соціалістичний Київ*, № 3, С. 11.

¹³ Пам'ятник демонтований в час Революції Гідності у грудні 2013 року.

Архітектор, зберігаючи єдність стилю, поширив бічні сторони вглиб ділянки та замкнув їх блоком, паралельним чоловіч частині, чим було утворено невеликий двір де ним «в дусі аналогічних італійських дворів і прикрашується партерною зеленню, квітами, скульптурами і фонтаном»¹². Певних змін зазнало внутрішнє оздоблення (у бік спрощення) та планування окремих приміщень. Цікаво, що барельєфний фриз екстер'єру продовжений не був.

В існуючому конференц-залі музею, де у 1917–1918 роках засідала Центральна Рада, обабіч сцени встановлено дві гіпсові скульптури – Леніна і Сталіна, роботи російського радянського скульптора С. Меркурова. Гранітні «оригінали» 1939 року експонувалися в США на всесвітній виставці. 1946 року Скульптуру Леніна встановили на початку бульвару Т. Шевченка навпроти Бессарабського ринку¹³.

Цікаво, що при добудові та ремонті 1937 року П. Альошин знову повернувся до задуму заповнити зал розписами. Цього разу, з огляду, на те, що будинок готувався під музей В. Леніна, тематика розписів мала бути відповідною. Одразу зазначимо, що розписи не було виконано, вірогідно головною перешкодою був брак часу.

Проте до питання розписів повернулися після війни, коли знову запрацював Музей В. Леніна. Цього разу, а це був 1951 рік, проект розписів підготував недавній випускник (1947 р.) Київського художнього інституту Б. Піаніда. Теоретична частина підготовки розписів лягла в основу його дисертації «Монументальний живопис у конференц-залі музею В. І. Леніна в Києві», яку він вдало захистив. У той же час з розписами у Б. Піаніди не склалося, так що зал залишився без них. На тому місці над сценою, де колись був барельєф царського сина, а потім Т. Шевченка помістили барельєфи комуністичних вождів в обрамленні прапорів.

Декоративні прикраси в інтер'єрі, ліпнину на стінах і стелі, що довгий час була поліхромною, «спростили», прибравши частину, решту пофарбували у колір стін. Одночасно оновили прилади електроосвітлення, меблі тощо.

У такому стані споруда дійшла до часів незалежності України. Про Будинок учителя почали говорити, як про колишній будинок Української Центральної Ради. 1995 року на чоловіч стіні встановлено анотаційну таблицю з текстом: «У цьому будинку з 4/17 березня 1917 р. по 29 квітня 1918 р. діяла Українська Центральна Рада – перший представницький орган незалежної України», а у фойє – меморіальну таблицю із зображенням провідних діячів УНР (автори В. Сівко і М. Білик).

1998 року до сьомої річниці Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акту про державну незалежність України поруч з будинком Центральної Ради зведено пам'ятник Голові УЦР М. Грушевському (скульптор В. Чепелик).

Під час відзначень 125-ліття від дня народження Голови Директорії УНР С. Петлюри на чоловіч стіні будинку урочисто відкрито анотаційну таблицю про те, що на виконання Указу Президента України тут буде споруджено пам'ятник С. Петлюрі. Проект пам'ятника розробила творча група на чолі із скульптором В. Луцаком.

В одному із залів 2009 р. відкрито «Музей Української революції 1917-1921 років», який висвітлює перебіг державотворчого періоду, готується музеєфікація кабінетів голови Центральної Ради М. Грушевського та голови Генерального секретаріату В. Винниченка що примикають до експозиційного залу Музею.

Як бачимо, зміни і трансформації досить нетрадиційного для київської архітектури будинку по вулиці Володимирській, 57 у більшості ситуацій контролювалися архітектором П. Альошиним, який зберіг стильові особливості архітектури початку XX століття, а привнесене усе ж не порушувало загального враження.

References

- Haustov. P. (1937). Muzeiy V.I. Lenina v Kyievi. *Sochialistichniy Kyiv*. № 3
- Hrushevskiy M. (1989). Spomyny. Kyiv, №8
- Ukrainska Centralna Rada. Dokumenty i materialy u dvoh tomah. (1996-1997). Kyiv.

Kucheruk Oleksandr

THE HOUSE OF THE CENTRAL COUNCIL IN KYIV: TRANSFORMATIONS OF THE IMAGE

The article deals with the history of construction and functioning of the building at Volodymyrska St., 57 in Kyiv. During the Ukrainian Revolution, it was used as the location of the Central Council of Ukraine. The concept of building of this house is analyzed, the description of interior and exterior decoration is presented. The process of transition of the building to the status of the residence of the Central Council of Ukraine is described in detail. The further fate of the Central Council House, the functional transformation that it faced in the various periods of existence was investigated.

Key words: building of the Central Council of Ukraine, construction, transformation, first half of 20th century.

Музей суднобудування і флоту.
М. Миколаїв, серпень 2018.

МУЗЕЙ ТА МІСТО

Дворкін Ігор,

к.і.н., доцент кафедри політичної історії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
e-mail: igor_dvorkin@ukr.net

МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ НАДДНІПРЯНИНИ НАПІКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ¹.

¹ Автор щиро дякує учасникам Семінару-обговорення текстів з українознавчих студій Історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Програми східноукраїнських студій імені Ковальських Канадського інституту українських студій за плідні поради та зауваження.

Ця стаття є доповненням і продовженням розвідки: Дворкін, І. (2013). Українське музейництво Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у процесі націотворення: постановка проблеми. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Сер. : *Актуальні проблеми історії України* (№ 61), С. 20-24. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vcpiak_2013_61_5

² Хрох, М. (2002) От национальных движений к полнотью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. *Нации и национализм*. Москва, С. 125.

³ Єсельчик, С. (2010). Український національний рух ХІХ – початку ХХ сторіччя: загальноєвропейська модель та українська специфіка. *Українофілі: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст.* Київ: КІС, С. 122.

У статті розглядається місце музеїв та музейної справи в діяльності українського національного руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Музейні установи давали можливість представникам української творчої інтелігенції, українофілам легальним способом поширювати ідею «українського проекту». Це відбувалось в умовах відсутності власної держави та російської імперської політики, що заперечувала існування окремого українського народу. Музейні установи імперського періоду за явним чи прихованим задумом їхніх засновників мали потенціал стати українськими національними. Реалізація таких музейних проектів представлена у статті на прикладі Київського художньо-промислового та наукового музею та Музею українських старожитностей В.В. Тарновського.

Ключові слова: музейна справа, український національний рух, українофіли, імперська політика.

Український національний рух, який за визначенням Мирослава Гроха відноситься до руху малих народів Центрально-Східної Європи, пройшов три фази розвитку – фольклорно-етнографічну або фазу пробудження, фазу агітації (культурницьку) та фазу масового руху². Як зазначає Сергій Єсельчик, внаслідок переслідувань імперською владою української культури і мови культурницька фаза так і не завершилась до 1917 р³. Саме в другій фазі українська інтелігенція за допомогою агітації прагнула «розбудити» якомога більше прихильників реалізації «українського проекту» створення нації. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виникають та розвиваються перші національні культурні інститути, в тому числі музеї. Ці установи за явним чи прихованим задумом їхніх засновників мали потенціал стати українськими національними.

Упродовж «довгого» ХІХ ст. відбувалися процеси формування сучасних націй, в тому числі української, яка у зазначений період була позбавлена власної державності і входила до складу Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. За визначенням відомого американського дослідника Романа Шпорлюка, у ХІХ ст. українська інтелігенція прагнула сформувати нове уявлення укра-

⁴ Див. докладніше: Шпорлюк, Р. (2000). Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії). Retrieved from http://alexpol-institute.com.ua/wp-content/uploads/2015/06/roman_shporliuk-imperiia_ta_natsii.pdf; Шпорлюк, Р. (2012). «Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але всі – українці»». Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/>

⁵ Єсельчик, С. (2006) Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX в. *Ab Imperio* (№ 3), С. 30.

⁶ Миллер, А. (2005). Империя и нация в воображении русского национализма. Взгляд историка. Retrieved from <http://polit.ru/article/2005/04/14/miller/>

⁷ Єсельчик, С. (2010). Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ: КІС, С. 200.

⁸ Гобсбаум, Е. (2005). Вступ: винаходження традицій. Винайдення традицій (За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера). Київ: Ніка-Центр, С. 13.

⁹ Єсельчик, С. (2010). Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження XIX століття. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ: КІС, С. 19 – 21.

¹⁰ Наумов, С. О. (2011). Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія.* (№ 982, вип. 44), С. 109.

¹¹ Там само, С. 111.

¹² Шкода, Н. А (2006). Місце і роль українського драматич-

їнського суспільства про себе. «Український проект» мав реалізовуватись на протигагу конкуруючим з ним «російському» і «польському»⁴.

Центральне місце у формуванні української нації займала саме історія. У XIX ст. представники українського національного руху формують нову «міфологію». Виникає необхідність протиставляти Росію (метрополію) та Україну (провінцію). Це було можливо тільки через доказ існування власної безперервної історії⁵. Враховуючи це, український національний рух прагнув активно використовувати культурно-освітні установи, в тому числі музеї, архівні установи, наукові товариства та важливі наукові заходи на кшталт археологічних з'їздів. У той же час, вони могли стати корисними імперській владі в реалізації «російського проекту», в якому українці й білоруси, разом з росіянами складала єдину «великоросійську націю»⁶. Водночас, імперська влада, як відомо, проводила жорстку та достатньо послідовну політику заборони української мови та діяльності «українофілів» (під ними ми розуміємо слідом за С. Єсельчиком прихильників культурницького, неполітичного курсу в українському національному русі⁷).

Які ж засоби використовували творці модерної української нації в агітації за «український проект»? Дослідники вказують на те, що українофіли активно використовували «винайдення традицій» (за Еріком Гобсбаумом), тобто культурні практики ритуального або символічного характеру, що мали виразити належність до спільноти та прищепити певні цінності й норми поведінки⁸.

Вочевидь, фактична заборона українофільської діяльності таки залишала певний простір для маневру. Так, українські патріоти в Російській імперії, за відсутності національних інститутів та інфраструктури, використовували у пропаганді «українського проекту» деталі повсякденного життя, передусім традиційний український одяг⁹. Також з демонстративною і пропагандистською метою українськими діями використовувалися святкування річниць видатних подій чи ювілеїв знакових для українського руху особистостей¹⁰. «Винайденням традицій» у міському просторі також було свідоме використання українського архітектурного модерну, так званого «українського стилю» в архітектурі¹¹, яскравим прикладом якого є будівля Полтавського губернського земства. Український професійний театр імперської доби також був засобом української культурницької пропаганди, доступним для розуміння широким верствам часто неосвіченого населення. Засновники театрів, діячі українського руху, мали змогу використовували репертуар театрів, етнографічний характер костюмів та декорацій тощо¹².

В запропонованій розвідці ми спробуємо дослідити місце музейних установ в легальній культурницькій діяльності представників українського національного руху Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У період, що досліджується, на території Наддніпрянщини сформувалася широка музейна мережа, представлена спеціальними і багатопрофільними музейними закладами. Музейні установи були одним з небагатьох джерел інформації про минуле україн-

ного театру Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в національно-культурному відродженні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. Запоріжжя, С. 16.

¹³ Нора, П. (2014). Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, С. 62.

¹⁴ Новарро, О. (2010). История и память в современном музее: несколько замечаний с точки зрения критической музеологии. Вопросы музеологии. (№2), С. 5.

¹⁵ Арістов, В. (2010). Українофілі: між державним і «національним». Retrieved from: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/2010_104/04_aristov_vyu.pdf.

¹⁶ Западные окраины Российской империи (2007). Москва: Новое литературное обозрение, С. 282, 283.

¹⁷ Федорова, Л. Д. (2010). Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства. *Український історичний журнал*. (№ 6), С. 66-72. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2010_6_6.

¹⁸ Федорова, Л. Д. (2010). Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства. *Український історичний журнал*. (№ 6), С. 66-72. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2010_6_6.

¹⁹ Западные окраины Российской империи (2007). Москва: Новое литературное обозрение, С. 283.

ського народу. Найбільші археологічні колекції та зібрання, що висвітлювали історію України, мали Музей старожитностей Київського університету, Київський міський музей та Музей українських старожитностей В.В. Тарновського. Багаті етнографічні колекції належали харківському міському музею, етнографічному музею Харківського історико-філологічного товариства. Найбільш яскравими прикладами вдалої легальної інституційної діяльності українофільської інтелігенції, на нашу думку, є музейні заклади Києва та Чернігова, на аналізі роботи яких ми зупинимось у цій розвідці.

Як зазначає відомий дослідник історичної пам'яті П'єр Нора, поняття спадщини запроваджує Велика французька революція, з'являється сучасне розуміння архіву та музею¹³. Яке ж місце музейних установ модерного часу у формуванні нації? За визначенням Оскара Наварро, «презентація музеями спадщини народу виявляється частиною процесу створення нації. У цьому сенсі вони задовольняють потреби нації у визначенні її політичної позиції та її образу, вони можуть чинити політичний, економічний та психологічний вплив на людей. Вони стають інструментами соціального, економічного, культурного і політичного розвитку нації чи регіону»¹⁴.

Український дослідник Вадим Арістов відзначає, що діяльність українофілів у другій половині XIX ст., яка часто представляється як протистояння імперському режимові та його адміністрації, швидше не виключала одночасне відстоювання українських інтересів і лояльності до держави. Українські патріоти використовували службу і співпрацю з державними установами для просування «українського проекту»¹⁵.

Гарним прикладом такої співпраці є недовга робота Південно-Західного відділу Російського-географічного товариства, провідними діячами якого були М. Драгоманов, П. Чубинський та В. Антонович. Створення та легальна українофільська діяльність відділу багато в чому була можливою завдяки позиції київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова. Останній вів з українофілами власну гру, дозволяючи їм брати участь у легальній діяльності та намагаючись таким чином відвернути їх від можливої нелегальної діяльності та радикалізму¹⁶. Співробітники відділу прагнули також реалізувати музейний проект в рамках своєї діяльності. Спробу його втілення в життя дослідила Л. Федорова¹⁷. Так, за ініціативи П. Чубинського, було заплановано створити музей відділу, який мав зібрати географічні, промислові та археологічні матеріали. Вдалося зібрати 3 тис. експонатів (на 1875 р.), що активно використовувались у наукових розвідках¹⁸. Противники надання можливостей легальної діяльності українофілів розробили комплекс репресивних заходів, який був реалізований у відомому Емському указі імператора Олександра II 1876 р.¹⁹. Подальша легальна українофільська діяльність значно ускладнювалась зокрема імперською та місцевою владою.

У контексті нашого дослідження виникає питання – як намагалася імперська влада вплинути на розвиток музейної справи? З од-

ного боку цілеспрямованої державної політики по відношенню до провінційних музеїв, на відміну від архівної справи, у Російській імперії не було. Діяльність музейних установ не регулювалася єдиним спеціальним державним органом, тут не було музейного законодавства, єдиного джерела фінансування, музеї перебували у підпорядкуванні різноманітних інституцій. Чи не найважливіший аспект діяльності музейних установ – їхнє фінансування – фактично залежав від музейних симпатиків – меценатів. Систематичне поповнення колекцій відбувалось переважно завдяки науковим розвідкам місцевих науковців. З іншого боку, спостерігалися поодинокі спроби централізувати і контролювати процес створення музейних установ, пов'язаних з відкриттям у провінційних містах художньо-промислових музеїв. Такі музеї (в Україні вони були відкриті у Харкові та Києві) вбачались імперській владі достатньо безпечними.

Наприкінці XIX ст. у Києві був створений міський музейний заклад – Київський художньо-промисловий і науковий музей²⁰. Питання відкриття у місті загальнодоступного музею активно обговорювалась у міській пресі протягом багатьох років.

Про спроби контролювати українофільську діяльність у майбутньому музеї може свідчити конфіденційна записка відомого мистецтвознавця, викладача Київського університету Адріана Прахова до керівництва Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства.²¹ Вчений, згадуючи минулі спроби відкрити музей у Києві, зазначає, що якщо музей буде створений «під прапором історії – археології – етнографії», то він зможе стати осередком неприйнятної українофільської діяльності і, як підсумок, закритий. Тим паче, у Києві, зазначав А. Прахов, на той час вже існували історичні музеї при університеті та Київській духовній академії²². Збирання та експонування предметів красних мистецтв чи художніх ремесел, на думку автора записки, є найбезпечнішим та найвигіднішим²³.

Київський міський музей був осередком, навколо якого гуртувалися вчені, діячі українського національного руху, меценати. Музей став провідним науковим та просвітницьким центром підросійської України, популярність якого постійно зростала. Найбільші музейні відділи – археологічний та етнографічний – склалися в основному з експонатів місцевого походження. Гарну можливість представити широкому загалу матеріали з української історії та культури, окрім постійних експозицій, давали тематичні та ювілейні виставки. У 1906 р. тут проходила Перша Південно-російська виставка кустарних виробів, на якій був представлений етнографічний матеріал з усієї України. Виставка стала справжнім святом української культури. Після її завершення більшість експонатів залишилися у власності музею, що поставило його на один рівень з провідними музеями Російської імперії²⁴. Найважливішою подією стала виставка, присвячена п'ятдесятиріччю з дня смерті Тараса Шевченка (1911 р.), на якій були представлені 36 оригінальних малюнків і 13 офортів художника з приватних зібрань. Був опублікований каталог «Виставки артистичних творів Тараса Шевченка» українською та російською мовами, що для

²⁰ Датою заснування музею вважають 1 серпня 1899 р., коли у щойно збудованому приміщенні музею відкрилася виставка XI Археологічного з'їзду. Урочисте відкриття та освячення музею відбулось 30 грудня 1904 р.

²¹ Федорова, Л.Д. (2011). Записка Адріана Прахова «Какой музей нужен и возможен в Киеве» у контексті історії заснування в Києві крайового музею. *Київська старовина*. № 3, С. 82.

²² Там само, С. 91.

²³ Там само, С. 92.

²⁴ Ковтанюк, Н. (1999). Скарбниця історичної пам'яті України. Київська старовина. № 3–4, С. 68.

²⁵ Ернст, Ф. (1929). Як збиралися малярські твори Шевченка у Всеукраїнському історичному музеї імені Шевченка. *Життя й революція*. (Кн. 3), С. 124.

²⁶ Ернст, Ф. (1929). Як збиралися малярські твори Шевченка у Всеукраїнському історичному музеї імені Шевченка. *Життя й революція*. (Кн. 3), С. 133.

²⁷ Грінченко, Б. Д. (1900). Музей Василя Тарновського. *Літературно-науковий вісник*. Т.10. – Кн. V., С. 121.

державної установи, якою був музей, як писав відомий історик та мистецтвознавець Федір Ернст, було чимось нечуваним²⁵.

Незважаючи на спроби відкрити «небезпечний» музей, можна сказати, що за фасадом імперського музею буквально «переховувався» український національний, який цілком міг служити формуванню саме української ідентичності. Маючи офіційну назву «Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича», установа, завдяки діяльності співробітників і директора музею М. Біляшівського, мала в першу чергу національний, а не імперський характер.

Визначним українським музейним зібранням досліджуваного періоду також був Музей українських старожитностей, відкритий у 1902 р. при Чернігівському губернському земстві. Його створення стало можливим завдяки ініціативі відомого колекціонера і мецената Василя Тарновського, власника величезної приватної колекції відповідної спрямованості, що була зібрана протягом другої половини XIX ст. Вирішивши перед смертю передати свою колекцію громадськості, В. Тарновський певний час вагався, чи залишити її в Києві (де в той час зводилася будівля для міського музею), чи передати Чернігівському губернському земству. Негативні виступи деяких гласних Київської міської думи стосовно важливості для Києва колекції українських старожитностей визначили вибір мецената на користь Чернігова. Як писав у 1920-х рр. Ф. Ернст, «провідним колам київських меценатів і любителів старовини не вистачало тоді справжнього розуміння та інтересу до спадщини саме української. Тільки цим можна пояснити відсутність реакції на втрату Києвом такої значної колекції»²⁶. Цікаво, що і в Чернігові частина гласних губернського зібрання, хоч і не заперечуючи цінності колекції Тарновського, також чинила опір утриманню колекції містом, оскільки, мовляв, це не є обов'язком земства, а витрачання великих коштів на музей призведе до занедбання важливих справ. Відомий український філолог Борис Грінченко, який був у той час секретарем Чернігівської губернської земської управи, так охарактеризував позицію гласних: «Байдуже було сим добродіям про народ. Несвідомі національної самоповаги, змоскалені, хотіли вони бути більшими москалями ніж самі москалі і протестували вкраїнці проти вкраїнського музею»²⁷.

Музей Тарновського створювався як суто український, національний за характером. Його засновник, як свідчили сучасники, вважав його не своєю приватною власністю, а суспільним надбанням. У фондах музею, який мав на початку XX ст. офіційну назву «Музей українських старожитностей В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства» (що вже прямо суперечило імперській політиці невизнання окремішності українців від росіян), були археологічні знахідки «доісторичного» та «великокнязівського» періодів, зібрання козацьких старожитностей, унікальна колекція, присвячена Тарасу Шевченку тощо. Найбільшим серед археологічних зібрань Тарновського був відділ, присвячений українському козацтву, до складу якого входили: військове спорядження, холодна та вогнепальна зброя, клейноди, речі, що належали відомим козацьким ватажкам, у тому числі й гетьманам, документи

²⁸ Лаєвський, С. Л., Линюк Л.П (2002). Музей українських старожитностей В. В. Тарновського у часі і просторі *Скарбниця української культури: збірник наук. праць*. Вип. 3. Чернігів, С. 5–8.

²⁹ Рязанова, Т. (1999) До сторіччя Київського музею старожитностей та мистецтв. *Вісник УТОPIK*. № 2, С. 45.

³⁰ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1911 год. (1912). Киев, С. 15.

³¹ Проект правил музея В. В. Тарновского в городе Чернигове. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVI очередной сессии (с 10 по 27 ноября 1900 года). (1900). Чернигов, С. 333.

³² Посещение Музея украинских древностей В. В. Тарновского, (1915) *Черниговская земская неделя*. №. 38, С. 4.

³³ О состоянии музея украинских древностей имени В. В. Тарновского, (1915). *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год*. Чернигов, С. 38.

³⁴ Могилянський, Н. М. (1914) Музей українських древностей В. В. Тарновського Чернігівського губернского земства. *Живая старина*. Т. 23., Вып. III–IV, С. 408.

³⁵ Дворкін, І. В. (2009). Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805–1920 рр. (за матеріалами Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та м. Києва) : Дис... канд. наук: 07.00.01. Луганськ: СНУ імені В.І. Даля, С. 225–226.

³⁶ Ковалевський, М. (1960). При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук.

³⁷ Цит. за: Єкельчик, С. (2010). Великий наратив і його розриви: Україна в російських підручниках з історії та уявленні українських студентів (1830 – 1900-ті роки). *Українофілі: світ українських патріотів другої половини XIX ст.* Київ: КІС, С. 99 – 100.

³⁸ Там само, С. 100.

XVII – XVIII ст.²⁸ Відвідувачі офіційної установи Чернігівського губернского земства – музею, мали можливість побачити експонати, пов'язані саме з українською історією та культурою, на що робився наголос.

Київський міський музей був відкритий для відвідування кожного дня, окрім понеділка, з 10 по 15 год. Вартість вхідного квитка становила 30 коп., для учнів – 15 коп. ²⁹ В археологічному відділі музею проходили заняття студентів та слухачок історико-філологічних факультетів Київського університету та Вищих жіночих курсів з курсу „російські старожитності”.³⁰ У статуті Музею українських старожитностей В.В. Тарновського було зазначено, що заклад працює за принципом безоплатного огляду³¹. Окрім безпосередньо мешканців Чернігова, на екскурсії до одного з найвідоміших українських музеїв приїжджали мешканці Чернігівської та інших губерній³². Близько чверті з усіх відвідувачів музею становили жінки,³³ переважна більшість відвідувачів була писемною ³⁴.

Досить важливим питанням, є те, яким чином відвідувачі (у 1913 р. у Київському музеї – понад 32 тис., у Чернігівському – понад 4 тис.)³⁵ сприймали інформацію, отриману з експозицій і коментарів музейних працівників. Цікавими з цієї точки зору є спогади майбутнього міністра земельних справ УНР Миколи Ковалевського «При джерелах боротьби»³⁶. Автор мемуарів на початку XX ст. навчався у Чернігівській гімназії і відвідував Музей українських старожитностей. Він згадує, як коментарі хранителя музею А. Шелухіна під час огляду гімназистами відділу музею, присвяченого українському одягу, різко відрізнялись від концепції, представленої у тогочасних підручниках з історії та літератури. Виникла дискусія між викладачем гімназії та музейником з приводу постаті гетьмана Івана Мазепи та його внеску у розвиток української культури. Хранитель музею під час неї заявив про те, що «політичних тенденцій тої чи іншої історичної постаті він не торкається, бо завдання довіреного йому музею полягає в тім, щоб зберігати пам'ятки історичної минувшини, які є свідцтвом української культури й історії. Тому він не може нікого називати зрадником і кидати болотом в одного з гетьманів України»³⁷. Ми бачимо, що концепція музею, експозиція та коментарі екскурсовода відрізнялись від офіційної парадигми висвітлення історії. Альтернативний погляд на неї дуже вплинув на гімназистів, про що також згадує М. Ковалевський³⁸.

Наприкінці зазначимо, що принципово відмінними були умови розвитку українського національного руху в західноукраїнських землях. Можливості використання офіційних інституцій українським рухом в Австро-Угорщині потенційно були значно більшими. Імперська політика, незважаючи на певні обмеження, давала більше можливостей для культурницької діяльності укра-

³⁹ Надопта, А. (2012). Роль громадських, наукових організацій та церкви у формуванні та становленні українського етнографічного музейництва Галичини кінця XIX – 30-х рр. XX ст. *Народознавчі зошити*. № 4, С. 758.

⁴⁰ Там само, С. 761.

⁴¹ Берест І. (2008). Втрати Національного музею у Львові в часи першої світової війни. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12, С. 429–434. Retrieved from: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/12/33Berest_mol.pdf

інців. Водночас, це в значній мірі нівелювалося колонізаторською політикою уряду та економічною відсталістю українських регіонів. Важливу роль відіграло сприйняття польським населенням Галичини як польської території³⁹, розгортання тут польського національного руху. Музейні установи працювали при товаристві «Просвіта» у Львові, Ставропігійському інституті, Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Останнє отримувало фінансову підтримку від імперської та крайової влади⁴⁰. У 1905 р. було створено Національний музей у Львові, який спочатку мав статус приватної фундації митрополита Андрея Шептицького, а у 1913 р. був офіційно переданий українському народові. Підтвердженням підтримки установи офіційною владою було отримання, поміж інших, вітальної телеграми від ерцгерцога Франца Фердинанда⁴¹.

Отже, музейна справа, на нашу думку, відігравала значну роль в українському національному русі імперського періоду. В українських землях Російської імперії музеї використовувалися представниками українського національного руху, в умовах відсутності власної держави, як важливий елемент реалізації «українського проекту». Офіційні, дозволені імперською владою інституції, у тому числі музеї, надавали широкі можливості українофілам. Музейні заклади, доступні широкому загалу, мали великий потенціал впливу на тогочасне суспільство. Музейні експозиції та виставки надавали широкі можливості для репрезентації саме української історії та культури. Тематику подальших досліджень у цьому напрямку можуть стати вивчення легальної діяльності українофілів в рамках наукових інституцій, архівних та бібліотечних установ. Цікавим також вбачається більш глибокий компаративний аналіз діяльності української інтелігенції в українських землях Російської та Австро-Угорської імперій, зважаючи на відмінні умови розвитку українського руху та імперську політику.

References

- Aristov, V. (2010). *Ukrayinofily: mizh derzhavnym i «natsional'nym»*. Retrieved from: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/2010_104/04_aristov_vyu.pdf.
- Berest I. (2008) *Vtraty Natsional'noho muzeyu u L'vovi v chasy pershoyi svitovoyi viyny. Materialy i doslidzhennya z arkeolohiyi Prykarpattya i Volyni.* (Vyp. 12), 429–434. Retrieved from: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/12/33Berest_mol.pdf
- Dvorkin, I. V. (2009) *Transformatsiya muzeynoyi spravy Naddnipryanshchyny u 1805-1920 rr. (za materialamy Poltavskoyi, Kharkivskoyi, Chernihivskoyi huberniy ta m. Kyieva): Dys... kand. nauk: 07.00.01. Luhans'k: SNU imeni V.I. Danya, 225 – 226.*
- Yekelchik S. (2006) *Chelovecheskoe telo i natsionalnaya mifologiya: nekotorye motivy ukrainskogo natsionalnogo vrozozhdeniya* НН в. Аб Империи (# 3), 30.
- Ernst, F. (1929) *Yak zbyralysya malyars'ki tvory Shevchenka u Vseukrayins'komu istorychnomu muzeyi imeni Shevchenka. Zhyttya y revolyutsiya.* (Kn. 3).
- Fedorova, L. D. (2010) *Bilya vytokiv natsional'noho muzeynytstva v Ukrayini: muzey Pivdenno-Zakhidnoho viddilu Imperators'koho rosiys'koho heohrafichnoho tovarystva. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal.* (# 6), 66-72. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2010_6_6.

Fedorova, L.D. (2011) Zapyska Adriana Prakhova «Kakoy muzey nu-zhen y vozmozhen v Kyeve» u konteksti istoriyi zasnovannya v Kyievi kray-ovoho muzeyu. Kyiv: «Kyyivs'ka starovyna». (# 3), 82, 91, 92

Hobsbaum E. (2005) Vstup: vynakhodzhennya tradytsiy. Vynaydenn-ya tradytsiyi (Za red. Eryka Hobsbauma i Terensa Reyndzhera). Kyiv: Ni-ka-Tsentr, 13.

Hrinchenko, B. D. 1900) Muzei Vasylya Tarnovskoho Literaturno–nau-kovyy visnyk. (T.10. – Kn. V.), 121

Hroh, M. (2002) Otnatsionalnykh dvizheniy k polnostyu sformirovavshey-sya natsii: protsess stroitelstva natsiy v Evrope. Natsii i natsionalizm. Mosk-va, 125.

Kovalevs'kyi, M. (1960) Pry dzherelakh borot'by. Spomyny, vrazhenn-ya, refleksiyi. Insbruk.

Kovtanyuk, N. (1999) Skarbnytsya istorichnoyi pam'yati Ukrainy. Kyiv: «Kyyivs'ka starovyna». (# 3–4), 68.

Layevs'kyi, S. L., Lynyuk L.P (2002). Muzei ukrayins'kykh starozhyt-nostey V. V. Tarnovskoho u chasi i prostori Skarbnytsya ukrayins'koyi kul'tury: zbirnyk nauk. prats'. (Vyp. 3). Chernihiv., 5–8.

Miller, A. (2005) Imperiya i natsiya v voobrazhenii russkogo natsionaliz-ma. Vzglyad istorika. Retrieved from <http://polit.ru/article/2005/04/14/miller/>

Mogiljanskij, N. M. (1914) Muzej ukrainskikh drevnostey V. V. Tarnovsk-ogo Chernigovskogo gubernskogo zemstva. Zhivaya starina (T. 23., Vyp. III–IV.), 408.

Nadopta, A. (2012). Rol' hromads'kykh, naukovykh orhanizatsiy ta tserkvy u formuvanni ta stanovlenni ukrayins'koho etnohrafichnoho muzeinytstva Halychyny kintsya KhIKh – 30-kh rr. KhKh st. Narodoznavchi zoshyty. (# 4), S. 758, 761.

Naumov, S. O. (2011) Natsional'na propahanda impers'koyi doby zasobamy povsyakdennya. Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Istoryia. (# 982, vyp. 44), 109.

Nora, P. (2014) Teperishnye, natsiya, pam'yat'. Kyiv: Klio, 62.

Novarro, O. (2010) Istoryia i pamyat v sovremennom muzei: neskolko zametaniy s tochki zreniya kriticheskoy muzeologii. Voprosy muzeologii. (#2), 5.

O sostojanii muzeja ukrainskikh drevnostey imeni V. V. Tarnovsk-ogo (1915) Otchet Chernigovskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1913 god. Chernigov, 38.

Otchet Kievskogo hudozhestvenno-promyshlennogo i nauchnogo muze-ja imeni gosudarja imperatora Nikolaja Aleksandrovicha za 1911 god. (1912) Kiev, 15.

Poseshhenie Muzeja ukrainskikh drevnostey V. V. Tarnovskogo (1915) Chernigovskaja zemskaja nedelja (№. 38), 4.

Proekt pravil muzeja V. V. Tarnovskogo v gorode Chernigove. Zhur-naly zasedaniy Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija HHHVI ocherednoj sessii (s 10 po 27 nojabrja 1900 goda) (1900) Chernigov, 333.

Ryazanova, T. (1999) Do storichchya Kyyivs'koho muzeyu starozhyt-nostey ta mystetstv. Visnyk UTOPIK (№ 2), 45

Shkoda, N. A (2006). Mistse i rol' ukrayins'koho dramatychnoho teatru Naddnipyanshchyny druhoji polovyny KhIKh – pochatku KhKh st. v nat-sional'no-kul'turnomu vidrodzhenni: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Zapor-izhzhya, 16.

Shporlyuk, R (2000) Imperiya ta natsiya (z istorichnoho dosvidu Ukrainy, Rosiyi, Pol'shchi ta Bilorusiyi). Retrieved from http://alexpol-institute.com.ua/wp-content/uploads/2015/06/roman_shporliuk-imperiia_ta_natsii.pdf

Shporlyuk, R (2012) «Moderna natsiya pochynayet'syazi sliv: «My rizni, ale vsi – ukraintsi». Retrieved from <http://www.istpravda.tsom.ua/artitsles/4f36eb99f1786/>

Yekel'chyk, S. (2010) Tilo i natsional'niy mit: do kartyny ukrayins'ko-ho natsional'noho vidrozhennya KhIKh stolittya. Ukrayinofily: svit ukrayins'kykh patriotiv druhoyi polovyny KhIKh st. Kyiv: KIS, 19 – 21.

Yekel'chyk, S. (2010) Ukrayinofily: svit ukrayins'kykh patriotiv druhoyi polovyny KhIKh st. Kyiv: KIS, 200.

Yekel'chyk, S. (2010) Ukayins'ky natsional'nyy rukh KhIKh – pochatku KhKh storichchya: zahal'noyevropeys'ka model' ta ukayins'ka spetsyfika. Ukrayinofily: svit ukrayins'kykh patriotiv druhoyi polovyny KhIKh st. Kyiv: KIS, 122.

Yekel'chyk, S. (2010) Velykyy naratyv i yoho rozryvy: Ukrayina v rosiys'kykh pidruchnykakh z istoriyi ta uyavlenni ukayins'kykh studeniv (1830 – 1900ti roky). Ukrayinofily: svit ukrayins'kykh patriotiv druhoyi polovyny KhIKh st. Kyiv: KIS, 99 – 100.

Zapadnyie okrainyi Rossiyskoy imperii (2007). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 282, 283.

Dvorkin Ihor

MUSEUMS IN THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN RUSSIAN-RULED UKRAINE IN THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURY

The article deals with the place of museums and museum affairs in the Ukrainian national movement activity in the late XIX and early XX century. The Museum institutions enabled the representatives of the Ukrainian intellectuals, Ukrainophiles the legal way to spread the «Ukrainian project» idea. This happened in the absence of their own state and Russian imperial policy that denied the existence of a separate Ukrainian nation. The question of the imperial authorities influence to the development of museums and the control of Ukrainophiles activities is analyzed. Officially authorized by imperial power institutions, including museums, provided Ukrainophile's wide opportunities. The imperial period museum institution by explicit or implicit intention of their founders had the potential to become a Ukrainian national museums. The implementation of museum projects is presented in the article on the Kyiv Art, Industry and Science Museum and the Museum of Ukrainian Antiquities example. The article discusses the museum exhibitions and excursions impact to perception of historical events by public.

Keywords: museums, Ukrainian national movement, Ukrainophiles, imperial policy.

Tisdale Rainey,

*independent curator,
adjunct, Tufts University*

* The article was originally published in the Ian Jones et al., eds, *Our Greatest Artefact: The City*, Istanbul: CAMOC, 2012, p. 45-51

THIS TIME IT'S PERSONAL: CITY MUSEUMS AND CONTEMPORARY URBAN LIFE*

The CAMOC conference that took place in Berlin in 2011, with its theme "Participative Strategies in Capturing the Changing Urban World," is part of a larger discussion that museums in general—and city museums in particular—have been having recently about our collections and whether they are serving our current needs. We have been assessing our collections—what we own versus what we wish we owned—and we are noticing a disconnect. Most of our collections were formed at the turn of the twentieth century, and we're having a lot of trouble making them fit the stories we want to tell about our cities here in the twenty-first century. So, we're experimenting with contemporary collecting, and participatory collecting, in an attempt to make our collections more inclusive and more representative. This is important work and we need to do more of it.

Key words: *city museums, urbanism, local history, emotion history*

Many of us would say the reason for contemporary – and participatory—collecting is to allow more people to see something of themselves, something they can relate to, when they visit the museum. We want to meet our visitors where they are coming from to draw them into history, instead of throwing them in head-first, without any reference points, to stories with which they feel little connection.

So if we take as a given that for city museums our most important audience is the residents of our city, what would it mean to truly meet this audience where they are at? For residents, the city is not some abstract museum concept; it's real life and it's personal. Because of their personal connection to the city, these residents have a different relationship with, and a different set of expectations for, the city museum than they do for the local art or science museum. Can city museums go farther than simply building a more representative collection and also frame that collection in a different way, a more personal way?

To probe this question more deeply, I will present three scenarios for reframing our collections, in the hopes that these scenarios will generate further discussion about what exactly we are collecting and how we are organizing our collections for access by the public. These scenarios are based on ways the current "Information Revolution" is potentially changing our work. And each presents a different strategy for being more responsive to personal experiences of the city.

Personal History and the Long Tail

First, can you imagine a collection focused and organized around the concept of delivering personal history to every city resident? I couldn't have imagined it ten years ago, but I can imagine it now. There is an interesting American study that I think about all the time in my work; it is chronicled in *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life* (Rosenzweig & Thelen 2000). This detailed phone survey of 1,500 Americans found that people have a lot of trouble connecting to the big-picture history they learn in school, but they will spend hours and hours connecting with history that is personal to them – family history, the history of their house, the history of their specific profession. The personal matters. And again, city museums are in a particularly good place to make personal connections because cities are so personal – it's the place where we live and work, where we are rooted.

Meanwhile, there has been a lot of discussion in the past five years about “the Long Tail” of twenty-first-century culture, a concept popularized in a book by Chris Anderson by the same name (2006). Anderson explains that the Internet makes available specialized information and goods that previously were hard to access, and therefore individuals are now able to customize and self-select based on very specific interests. In business this means that niche markets are now just as important as the “lowest common denominator” products that appeal to a vast number of people. In the museum field, this means that the model of the blockbuster exhibition may give way to a more flexible, diffuse system of access to objects and ideas that attract small segments of our public audience.

Within this shifting landscape, are city museums taking advantage of the Long Tail? Are they designing visitor experiences that increase the chances each person will encounter something relevant to their personal history? Imagine that I walk into my local city museum, answer a few questions about myself via a kiosk or mobile device, and receive a customized plan for my visit that looks something like this:

“Welcome to the museum, Rainey Tisdale. In our learning resource center on the first floor we have information on all the Tisdales who have ever lived in Boston, as well as every person who has ever lived on Amherst Street. Your interests list says you're a foodie. You might enjoy the artifacts from the Marliave Restaurant in Gallery 12 on the second floor. And you live in a triple decker? Check out our temporary exhibition on Boston's vernacular housing to learn more about them”.

In order to enable such a visitor experience, city museums would have to adjust their collecting strategies toward a specific goal of brokering personal explorations. It would mean assessing the potential connections to people when we decide which objects to acquire—not just who made or owned an object, but every possible personal entry point. It would mean “tagging” our collections based on demographics when cataloging. It would mean drawing from many different databases that house related information—census records, property records. And it would mean redesigning our search engines and their user interfaces to extract these personal connections and push them out to our visitors. Right now, a great deal of information with the potential to be personal

is already available, provided an individual city resident meets two requirements: she knows what to look for and she knows where to look for it. The key would be to redesign our interactions with members of the public so that people no longer need to meet these requirements in order to have a personal experience.

I want to caution that we shouldn't only deliver personalised history, because it's important for us to also have a collective history where we all meet in the middle. In order to ensure a bright future for our cities, city museums have a duty to encourage tolerance and civic engagement, and to discourage tribalism and narrow-mindedness. But we can certainly use personalised history as a powerful hook to draw people into the broader work we are doing. I would be interested to see a city museum experiment with this "personalised" approach and then share the results with all of us.

Hyper-Local History and Geo-Tagging

Second, can you imagine a city museum collection that provides meaning not at the neighborhood-by-neighborhood level, but at the block-by-block level? A decade ago it would have seemed impossible for city museums to provide that kind of detail, but not any more. In the past five years we have seen an explosion of mapping projects—every facet of life has become Google-mappable. Meanwhile, as we've embraced the Internet to explore around the globe, we've also realized that we still need to be rooted in the very local—local businesses, local news, local neighbours, locavores.

I've been following projects like HistoryPin.com that place historic photographs on the Google map and then send you out with your smart phone to pull up these photos as you walk around the city. I share the HistoryPin mobile app with a lot of people I meet, and when they see it for the first time they always start by looking for photos from their street. Not only are people drawn to personal history; they are also drawn to personal location, and the closer to home the better. But for now at least, these hyperlocal searches often lead to frustration: in most cases the content you see on HistoryPin and other sites is from the downtown city centre and not the neighbourhoods.

I experienced a similar frustration the last time I visited the city museum in the North Carolina city where I grew up. An interactive kiosk in the permanent exhibition, developed in response to audience research that determined residents had a strong interest in neighbourhood history, provided information about the city's neighbourhoods—history, demographics, landmarks. But the exhibition team limited the scope of the project to only 12 areas of the city, and my own neighbourhood was not included. Moreover, the information that was available for the 12 selected neighbourhoods was fairly broad. I found myself in the shoes of a discouraged visitor, wanting better representation and more detail. While many city museums have started making neighborhoods a collecting priority, we may not have realized just how far people want to zoom in, or just how important it is to push this location-based information out to our core audience of city residents in ways that satisfy their desire for hyper-local connections.

How might these issues affect our collecting plans? Could we collect with the goal of representing every block in the city? Could we assign geographical coordinates to every object in our collection, and all the information in our databases? (The Museum of London has added a new feature called My London to its online collections search page; a selection of artifacts are mapped by borough. I clicked on Hammersmith/Fulham, where I stay with family friends when I visit London, and got 87 results, a step in the right direction).

I once worked with a woman at Boston's historical society whose goal was to research every house on her block so that eventually she could present each of her neighbours (all of them working- and middle-class, not wealthy) with a bound report about the history of their home. In our participatory collecting, should we recruit volunteer block captains like my former co-worker? Would such projects help members of the public build deeper connections to place? Would they build local community? I would like to find out.

Emotion/Sense History and Psychogeography

And third, can you imagine a collection that includes not just objects and images, but also emotions? Our core audience of urban residents develops understanding of the city based on many small and personal, everyday experiences that build up over the course of weeks and months and years. The kind of major historical events we often focus on in our city museum exhibitions affect these residents every now and then, but by and large, for them city change happens more at the scale of flowers blooming on the corner, a new restaurant, or a fight with a neighbour. Meanwhile, as our Information Revolution continues to evolve, the idea of what kind of information is interesting and useful to us is also changing. If a city museum exists to truly serve its residents, who's to say these daily experiences, and the emotions they engender, aren't just as important a part of the public record as the legacies of the city fathers or the fires, floods, and wars?

Recently I have been exploring psychogeography as a tool for city museums. Loosely defined, psychogeography is the process of documenting and mapping things that we don't normally think of as belonging on maps, things that are very personal: emotions, memories, and sensory experiences of the city. To give you an idea of what I mean, I'll point you to the work of Christian Nold. Among other interesting projects, he once attached biosensors to ordinary people in San Francisco and asked them to walk around, noting what they observed and did along the way. Then he mapped this data to create a collective emotional urban snapshot, revealing the places where multiple people's heart rates spiked (2007). Another example is Jason Logan's scent map of New York City, featured in the New York Times (2009). Logan spent a summer weekend exploring Manhattan from end to end and documenting what his nose encountered. The resulting hand-drawn map organizes these delightfully varied smells by neighbourhood. When city museums collect oral histories, we're already dipping a toe into the world of psychogeography, because oral histories reveal so much memory, emotion, and personal connection. But could we adapt our collecting goals to take it a lot further?

Can you imagine creating urban smell banks so that in 100 years we can revisit, for example, the smell of Berlin's doner kebab shops? Recently developed odor-sensing technology might soon make such a smell bank possible. Should we be recording ambient sounds of the city on a regular basis? Should we be mining Twitter's place-based tweets as a form of vernacular urban poetry? What would it mean to have a collection of thousands of mental maps made by residents, to supplement our traditional collections of the city's formal, official maps – what could we learn about the city from these mental maps that we might otherwise be missing? Indeed, what exactly would an emotional history of a city look like? Could it help build a bridge between the lives of everyday residents and the kind of history with a capital H that we are used to presenting in our museums? I would like to find out.

These are just three possibilities for how we might re-frame our collections in order to build more personal connections between the city museum and its core audience. Each one requires not just committing to participatory collecting, but also setting a goal for where we want that collecting to take us. Moreover, these scenarios are based on an assumption that city museums exist not simply to collect and preserve the city's history but also to serve the needs and interests of city residents. I wonder if you are thinking about other possibilities of your own. If so, I'd love to hear about them.

References

Anderson, C., *The Long Tail: Why the Future of Business is Selling Less of More*, New York: Hyperion, 2006.

Logan, J., *Scents in the City*. *The New York Times*, 2009. Available at: <http://www.nytimes.com/interactive/2009/08/29/opinion/20090829-smell-map-feature.html?scp=1&sq=manhattan%20smells&st=cse> [Accessed April 6, 2012].

Nold, C., *San Francisco Emotion Map*. 2007. Available at: <http://www.sf.biomapping.net/> [Accessed April 6, 2012].

Rosenzweig, R. & Thelen, D., *The Presence of the Past*, New York: Columbia University Press, 2000.

ОСНОВНА ІДЕОЛОГІЯ РЕСТАВРАТОРА – ЦЕ НЕ НАШКОДИТИ

Антонюк Анатолій,

к.техн.наук, дійсний член Академії будівництва України, заслужений будівельник України

¹ Український державний науково-дослідний та проектний інститут «УкрНДІ-проектреставрація» (скорочено – Інститут «УкрНДІпроектреставрація»). Базова організація України з науково-технічної діяльності, а також визнаний організацією, що виконує науково-технічний супровід державних нормативних документів у сфері реставрації пам'яток нерухомої культурної спадщини. Інститут підпорядковується Міністерству регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

Інститут виконує історико-архівні дослідження та архітектурні дослідження, інженерно-конструкторські, хіміко-технологічні та інші вишукування, передбачені як законодавчими документами в галузі охорони пам'яток України, так і міжнародними актами. Розробляються ексклюзивні проекти з благоустрою, інженерного обладнання та інтер'єрів пам'яток.

Біографічна довідка. Лауреат Державної премії України у галузі архітектури (1999, за реставрацію і пристосування комплексу Грецького монастиря на Конtrakтовій площі в місті Києві). Дійсний член Міжнародної організації ICOMOS (Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць – англ. International Council on Monuments and Sites), Академії будівництва України. Заслужений будівельник України. З 1983 по 2011 рік очолював інститут «УкрНДІпроектреставрація». На цій посаді Антонюк брав безпосередню участь у реставрації Національного академічного театру опери та балету, Національного палацу культури «Україна», Гостинного двору, комплексу

Михайлівського Золотоверхого монастиря, комплексу колишнього Свято-Катерининського (Грецького) монастиря, Притисько-Микільської церкви, церкви Миколи Набережного в м. Києві, собору святого Георгія в м. Каневі, Українського культурного центру в м. Москва, Володимирського собору в м. Севастополі тощо. Як науковий керівник брав участь у відтворенні Успенського собору Києво-Печерської лаври. У 1992 році був радником генерального директора Міжнародного центру з узагальнення та розповсюдження досвіду реставраційних робіт при ЮНЕСКО в м. Рим. Має 55 друкованих робіт, 4 авторські свідоцтва про винаходи.

Розмову вела Тетяна Водотика

Т. В.: Ви стали директором інституту «УкрНДІпроектреставрація»¹ у 1980-х рр.

А.: У вересні 1983-го року.

Т. В.: 1980-ті рр. вважаються «золотим часом» української школи архітектурної реставрації, чи це так і чому?

А.: До 1983-го року, половину свого життя, я займався промисловим будівництвом, проектуванням промислових об'єктів. Це майже всі підприємства важкої індустрії України, гірничодобувні, металургійні і т. д. Потім я перейшов на проектування громадських будинків, а у 1983-му році мені запропонували перейти працювати у «Реставрацію». Чесно кажучи, я і сам не знав, що таке «Реставрація».

У 1980-му році наказом Держбуду інститут був створений на базі невеликих розрізнених груп. Це були групи, на чолі яких стояв головний архітектор проекту, який проводив роботу і ще 7-8 чоловік людей, які працювали. Це були розрізнені групи, вони входили в об'єднання реставрації. У зв'язку з тим, що реставрація набувала все більшого розмаху і кошти виділялися серйозні, треба було переводити на більш високий рівень роботи, не такими групами невеликими. І було прийнято рішення, щоб створити інститут.

Я на той час вважався одним із провідних інженерів інституту по цивільному будівництву і мені в Держбуді запропонували перейти. Я знав, що це буде важкий період поставити інститут, який щойно створений, налагодити роботу на високому рівні – це було дуже не просто. Проблем була величезна кількість, не було навіть приміщення, де могли розміститись. Ми в той час розміщались частина в Софії Київській, частина на Подолі сиділа, частина тут, на Печерську (інтерв'ю було взято в стінах Києво-Печерської Лаври - Т.В.), загалом розкидані по куткам підрозділи інституту і це також створювало проблему. Керівництво Держбуду, це голова – Геннадій Карпович Злобін, керівник Укрреставрації Орленко Микола Іванович, вони розуміли, що треба підіймати рівень наукової та проектної роботи. Я перейшов і почав вивчати, що таке реставрація. Реставрація – це не просто проектування, а це, перш за все, серйозна наукова робота.

Т. В.: Яких фахівців?

А.: Діапазон дуже великий. Ви підходите до старої будівлі, якої завгодно, або палац, або фортеця, костел, церква, що завгодно і бачите, що вона в такому жахливому стані, ледь стоїть. Більшість людей, що працювали на новому будівництві, скажуть, що простіше його знести, навіщо таку руїну піднімати. Ми, мовляв, знесемо і поставимо таке саме, тільки нове буде. Але коли ми втрачаємо оте «старе», як ми кажемо, то ми втрачаємо всю історію, яка була пов'язана із цією будівлею. І коли ми втрачаємо цю історію, ми ще й втрачаємо методи роботи, якими виконувались роботи, людей, які приймали в цьому участь.

Будівля – це як людина. Вона народилася і живе якийсь період життя. У неї буває і молодість, і зрілий, і похилий вік. Протягом життя різні зміни відбуваються, вони є суб'єктивні та об'єктивні. Комусь захотілося зробити краще – зробили краще, комусь захотілося щось поміняти – поміняли.

Є на території Лаври Успенський собор. Його почали будувати у 1073 році. Будували наші під керівництвом візантійських майстрів, тому був закладений стиль і архітектура візантійських храмів. У наступні 100-150 років навколо було побудовано ряд невеликих церков. З часом всі ці споруди були об'єднані в один комплекс навколо центрального візантійського ядра, яке ми зараз називаємо Успенським собором. Це була ідея митрополита Петра Могили, він був ідеологом цього.

І собор починаючи від 16 ст. почав набувати вигляду, який ми зараз маємо. Так от, якщо подивитися на життя цього собору, то він був маленьким, потім розрісся, потім були різні татари, монголи, землетрус, пожежі. Це все знищувалося, потім відроджувалося

у дещо зміненому вигляді. Наприклад, собор набув вигляду так званого українського бароко. За своє життя він пережив багато періодів. Тому, коли ми почали працювати над проектом відновлення собору, то перш за все запросили до участі істориків, археологів, мистецтвознавців.

Т. В.: Тобто, в ідеалі пам'ятка має бути вивчена?

А.: Перш ніж з нею щось робити, потрібно вивчити. Це як у медицині – щоб людину лікувати, треба провести дослідження. Тоді лікар знає, як лікувати. Так і реставратор. Ми рахували, що приблизно 50% реставрації – це наукова робота.

Т. В.: А решта?

А.: А решта – це уже проектування.

Т. В.: Ви можете детальніше розказати? Перше – наукова робота, потім проектування, а далі?

А.: Наукова робота – це працюють фахівці в архівах, вивчають джерела, все що можна знайти, щоб скласти загальну картину. Працюють археологи – вони досліджують об'єкт в натурі. При цьому потрібно враховувати, що якщо ви все розкопаете і все дослідите, то ви втрачаєте історичне підґрунтя. Тобто той культурний шар, що археологи розкопали, він буде лише на папері зафіксований, а в оригіналі – це вже все порушено, ми втрачаємо частину історичної автентики.

Повернусь до Успенського. Навкруги собору велика кількість поховань була. Всередині також були поховання. Вибух зруйнував значну їх частину. Археологи зайнялися похованнями, архітектори розпочали з обмірів залишків, збереженням. Основна ідеологія реставратора – це не нашкодити і максимально зберегти те, що ще можна зберегти, дати можливість наступним поколінням доторкнутись до того, побачити, вивчити.

Т. В.: Можете навести який приклад пам'ятки в Україні, яка реставрована добре, а яка не дуже?

А.: Реставрація Успенського собору відбулась дуже правильно і грамотно, я вважаю. Звичайно було багато людей, котрі говорили навіщо цей новобуд, нехай би залишались «романтичніє руїни».

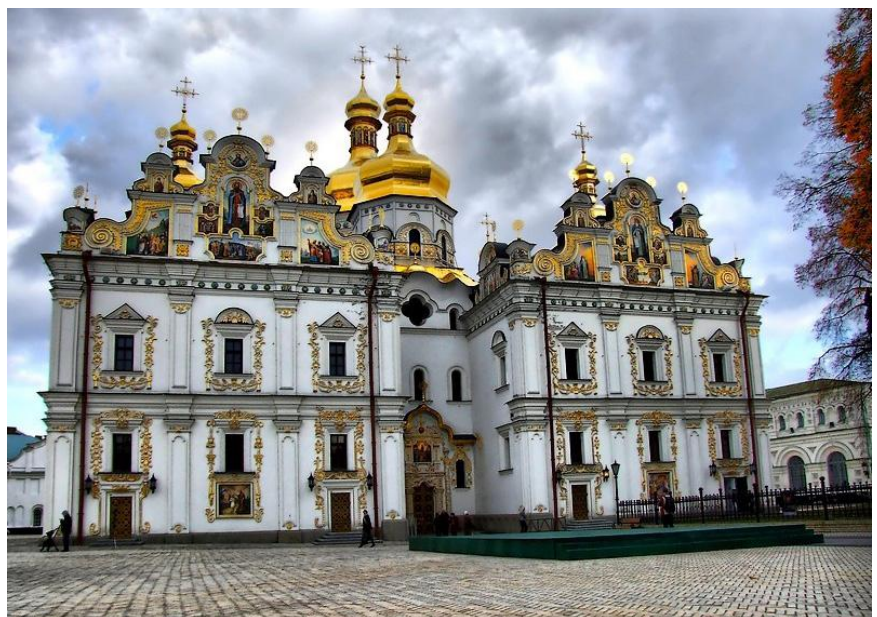

Фото 2. Успенський собор
Києво-Печерської лаври

Це в парку можна залишити «романтичніє руїни», а є міжнародні норми, які вказують, у якому випадку можна відтворювати пам'ятку. Основна вимога – потрібно мати документацію на ту пам'ятку, яку ви хочете відбудувати, щоб не було фантазій. Це знов таки, робота в архівах, обміри в натурі і купа інших джерел. Є також вимога, що якщо ця пам'ятка зруйнована внаслідок військових дій або стихійного лиха і навіть те, що руйнація цієї пам'ятки руйнує загальний архітектурний ансамбль в якому ця пам'ятка була домінантною. От Успенський собор, в даному випадку, домінанта всієї Лаври. Немає Успенського собору – весь ансамбль Лаври розсипався. Він є, але вже немає того ядра, тому ця вимога також була важлива. І навіть у міжнародних хартіях пишуть, що треба люди, котрі живі пам'ятали цю пам'ятку до руйнування. І це було у нас. Були навіть люди, які пам'ятали, як підривали. Все було грамотно.

Далі, як було знайти всі розміри собору? Десь-колись виконувались обміри, але ми їх не могли знайти. Висоту та пропорції потрібно було знати. Ми підключили кафедру геодезії університету Шевченка (КНУ імені Тараса Шевченка – Т.В.). Вони методом стереофотограмметрії зробили фотографії. Були довоєнні фотографії Лаври з боку Дніпра. З тієї самої точки зробили фотографії, коли собору вже не було, але решта будинків є. Вирахували пропорції тих будинків, що лишилися з обох фотографій, є спеціальні комп'ютерні програми для таких серйозних математичних розрахунків. Так нам допомогли вирахувати вертикальні пропорції собору. Тут ціла наука – археологи, мистецтвознавці, архітектори, інженери. Нарешті ми знайшли обміри, які були виконані наприкінці 19 ст. архітектором Ніколаєвим², які підтвердили, що всі розрахунки, які були зроблені на підставі віртуальних матеріалів, вони правильні. Наші колеги з університету все правильно порахували. Все стало на свої місця. Дуже складна робота для інженерів була. Я, як інженер, приймав безпосередню участь у всіх основних рішеннях.

Як зробити, щоб собор надійно стояв? Поставити на ці руїни нову частину з таким навантаженням? Адже не знаєш, скільки витримають ті старі стіни, тим більше після вибуху. Були окремі конструкції, які залишилися, висотою 8 м, а нахил цього пілону 60 см від вертикалі, а на нього навантаження 800 тон. Його потрібно було вирівняти, взяти у обійму, щоб він витримував ті навантаження, які будуть у подальшому. Мова йшла також про підсилення фундаментів. Мені підказали колеги книжку італійського інженера Фернандо Ліззі, який запатентував метод так званих мікропалів для підсилення фундаментів. А ми застосували ці мікропалі і для підсилення стін.

Т. В.: Що таке мікропалі?

А.: Російською «свая», а мікропалі – це коли ви не свердлисте великі діаметри, а свердлисте маленькі діаметри. От, наприклад, частина собору лишилася, тільки вона у величезних тріщинах, як її закріпити? Ми свердлили горизонтально отвори діаметром 9 см, заводили туди металеві тяжі, стягували це все і під тиском розчином заповнювали. Зробили три горизонти таких підсилювань, тим самим ми закріпили цю частину собору. Фундаменти ми не

² Ніколаєв Володимир Миколайович (19 лютого (3 березня) 1847, Царське Село, Російська імперія – 11 (24) листопада 1911, Київ, Російська імперія) – український архітектор російського походження, педагог, громадський діяч. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв.

могли розкопувати, щоб підсилити, тому що поховань багато, не хотіли порушити поховання. Тому ми свердлили прямо через фундаменти і робили ці палі, які йшли на глибину 23 м, спиралися на міцні ґрунти, тому що верхня частина Лаври складена просадковими ґрунтами, які дуже бояться зволоження. Якщо намочити їх, то може бути просідання 24-28 см. Ми не могли допустити таке – побудувати собор, щоб він за деякий час знов тріснув. Коли його будували, не було цього насичення водонесучими комунікаціями: водопровід, каналізація, опалення – це все вода під тиском. Комунікації мають тенденцію інколи прориватися і якщо намокне ґрунт, тоді просяде частина якась і знов ремонтувати собор. Ми пройшли мікропалями крізь фундамент, закріпили його, а зверху вже звели собор. Успенський собор, я вважаю, хрестоматія реставрації.

А негативний приклад Багато критикували за те відтворення Золотих Воріт, яке є зараз. Дуже багато я чув критики від колег за кордоном, мовляв це дуже неправильно було реставрувати таким чином пам'ятку археології. Ніхто не знав, що там було зверху, чи була чи не була церква, ніхто не фотографував, не малював. Були аналоги якісь. І відтворювали це все по аналогам, тому що хотіли в центрі мати таке.

Фото 3.
Церква Богородиці Пирогощої
на Подолі, м. Київ

Другий приклад, я вважаю, не наукової реставрації – це реставрація церкви Богородиці Пирогощої на Подолі. Чому? Перш за все, якщо вже вирішили її відбудувати, то треба відбудовувати такою, як її пам'ятають люди перед руйнуванням (церкву було зруйновано за наказом радянської влади в 1935 році – Т.В.), по документації. А те, що відтворили там, то це, кажуть, ніби те, що було там у 12 ст. Хто його знає, яке воно було у 12 ст.?!

Тому це в значній мірі наукова фантазія, якщо так можна сказати. І це неприпустимо з точки зору науки, тому, якщо вже бути об'єктивним і точним, то треба було цю церкву Богородиці Пирогощої відновлювати на старих фундаментах. А це означає, що нижче, приблизно на 4-5 м сучасного рівня землі, тобто навкруги церкви утворювалася б яма. Вирішили витягнути вище і поставити на рівні сучасному, але це не правильно. Це вже фактично

новобудова. Хоча працювали грамотні фахівці. Був такий дуже грамотний фахівець по давньоруській архітектурі Ю. С. Асєєв, він зробив проект реконструкції цієї церкви. Наші архітектори спиралися, в основному, на його пропозиції. А він створив по аналогу. Те що колись у давній Русі будували храми, він так і це намалював. Це його уявлення. Але це все-таки фантазія. Вона не має документального підтвердження. Я Вам два приклади навів неправильного наукового підходу.

Т. В.: А є якась специфіка які використовувати матеріали, які не зашкодять давнім фундаментам? Як можна побачити, як от білять вапном – це руйнують пам'ятку, а не білять вапном – не руйнують?

А.: По-перше, коли пам'ятку реставрують і щось додають, то завжди грамотні реставратори намагаються зробити, щоб видно було де старе, а де нове. Навіть такими невеличкими цеглинками проходять. Навіть ви зайдете в Успенський подивитесь – там є стара частина стіни, що збереглась, і нова, вона відділяється такими цеглинками, як пунктиром. І людина бачить, що оце все нове побудовано, а оце старе. Це правильний науковий підхід вважається.

Згідно міжнародних хартій, матеріали можна використовувати сучасні при реставрації. Не обов'язково використовувати подібне до тих матеріалів, які колись використовували. Можна сучасні використовувати, але це треба так робити, щоб це не було дисонансом до будови. Щоб не трапилось так, що був собор чи була фортеця, зверху набудували із металу та скла і отримали гидоту. Якщо необхідно підсилити конструкцію, забезпечити її експлуатацію і використати матеріали сучасні, їх можна використовувати, тільки щоб люди бачили, що оце нове, яке підтримує оте старе. Ні у якому разі не можна маскувати, щоб не могли розрізнити.

Т. В.: Хто замовляє реставрацію? Держава?

А.: Є різні періоди. В період Радянського Союзу це було чисто бюджетне фінансування. Тоді було планове господарство, був Держплан. Для того, щоб визначити, які кошти потрібно передбачати нашому інституту була замовлена дуже серйозна велика робота. Ми на кожную область України зробили дослідження. На кожную пам'ятку склали паспорти, де були і фотофіксація, і обміри, і якісь інші потрібні матеріали, коротка історична довідка і навіть техніко-економічний розрахунок, що треба зробити з цією пам'яткою.

Одна пам'ятка, наприклад, у гарному стані, її треба використовувати. Треба зробити пристосування пам'ятки. Якщо якийсь будинок – провести електрику, провести водопровід, опалення зробити і т. д. Це називається пристосування. Але не можна змінювати пам'ятку. Ви можете взяти всі сучасні інженерні системи для обслуговування, але змінювати пам'ятку ви не маєте права.

Друге – пам'ятка, яка вимагає реставрації. Розрахунки проводились і ми приблизно знали, скільки грошей потрібно на цю пам'ятку. Є й категорія пам'яток, які взагалі в аварійному стані, які вимагають термінових протиаварійних робіт.

І от ми зробили, по-перше, градацію всіх пам'яток: культові, громадські, фортифікаційні і т. д. Таким чином, по кожній області

був такий товстенний альбом, де було сказано, скільки в цій області є пам'яток, які у гарному стані, які вимагають реставрації, які вимагають термінових протиаварійних робіт, бо вони можуть бути втрачені. І Держплан робив розрахунок в межах своїх можливостей, виділяв ці кошти, ми собі складали план робіт на наступний рік і ще на наступний рік. Наприкінці року збиралися, приїздили представники областей, ми з ними дивилися, що робити. У нас по кожній області були свої майстерні реставраційні, а в деяких місцях я, як директор інституту, створив філіали. Філіали інституту були у Харкові, в Одесі, в Сумах, в Криму.

Т. В.: А де в Криму?

А.: У Сімферополі. Він і зараз є там, до речі. Директор нашого філіалу Шукрій Халілов. Це татарин, архітектор, який приїхав після дозволу татарам повернутись в Крим з Узбекистану. Я з ним познайомився, подивився, що це грамотний архітектор, що там багато пам'яток, які пов'язані з мусульманською архітектурою, з татарською архітектурою. І я вважав, що Халілов буде нормальним керівником. І він довгий час працював з нами. Методичне керівництво здійснював київський інститут.

Т. В.: Що саме вони тоді реставрували?

А.: Багато. Ми реставрували і мечеть Джума-Джамі в Євпаторії (фото 4), і кенаси, і турецькі бані. Відреставровано і Лівадійський палац, і фортецю у Судаку. Мечеть хана Узбека у Старому Криму (фото 5) – це теж наша робота.

Фото 4.
Мечеть Джума-Джамі
в Євпаторії

Т. В.: Чи є місце у реставрації приватній ініціативі? Чи може приватна особа/меценат замовити такі роботи? От, наприклад, у Чехії є можливість купити замок, якщо ти його реставруєш, не сплачуєш податки.

А.: Ви торкнулися абсолютно необхідної проблеми, якою я зараз починаю займатися. Ми знаємо, на сьогоднішній день держава не має можливості фінансувати реставраційні роботи. На наш заповідник (Києво-Печерський історико-культурний заповідник – Т.В.) останні роки ні копійки не виділено.

Фото 5.
Мечеть хана Узбека
у Старому Криму

Т. В.: Який останній був великий проект?

А.: Успенський, напевно. У нас Троїцька надбрамна, Всіх-святська, Спаса на Берестові і багато інших об'єктів, які в дуже поганому стані. Вони просто просяться, кричать, що їх потрібно реставрувати. Тим більше, Троїцька надбрамна – це обличчя Лаври. Це церква 12 ст. Не дають грошей. Більше того навіть, на жаль, ще минуле керівництво, міністерство культури затягували. Навіть якщо ми знайшли спонсора, який готовий був дати гроші на реставрацію, ми звернулися до міністерства з проханням дати дозвіл. Ми чекали цілий рік. Я особисто декілька разів звертався до заступника міністра, я з ним давно знайомий, він мене поважає з його слів.

Т. В.: Буде коректно, якщо Ви прізвище скажете?

А.: Вільховий. Він нормальна людина. Ми з ним знайомі ще як він був директором Канівського музею Тараса Шевченка і ми багато по Каневу працювали. Це також наш проект – відновлення Канівського музею Шевченка. Я його просив і ми отримали дозвіл наприкінці грудня. Ну хто буде починати реставраційні роботи наприкінці грудня?! От воно й лишилося так. Два роки тому.

Т. В.: Тобто приватна ініціатива має місце, але юридично вона не регулюється.

А.: Я зараз зайнявся цією проблемою. Більшість прикладів інших країн показують, що там менше сподіваються на державу. Потрібно писати закон про меценатство. У нас такого закону немає. А багатих людей у нас достатньо. І навіть останні декларації показують, що грошей у людей багато, але часто вони не знають, як їх зберегти і де їх заховати. То візьміть приклад з того самого Терещенка, у свій час, або Бродського, скільки вони у Києві і по Україні побудували. Або Іван Мазепа. А тут такі багаті люди, які нажили своє багатство на нашій землі, в Україні, можливо вони б і могли дати якісь кошти. Але треба дати їм законодавче підґрунтя, щоб вони були зацікавлені, щоб з них податки не тягли за ці кошти. А щоб було навпаки, якісь пільги по податкам, по

бізнесу, якісь преференції в інших сферах, де вони зацікавлені, реклама, наприклад. Врешті-решт просто почесні цій людині, дошки повішати на цих об'єктах. Це ж для нього, і для його дітей і внуків буде важливо. Сподіватися на державні кошти нам не доводиться, цих коштів держава не має. Ініціативна група зараз розробляє алгоритм та ідеологію цього закону разом із помічниками одного із депутатів, відомого мецената.

Т. В.: Є інші приклади, коли пам'ятки заради землі спеціально доводять до руйнування, виключають з Реєстру, як було з будинком Грушевського на Саксаганського?

А.: Перш за все, на сьогоднішній день система охорони пам'яток в державі зруйнована повністю. Ніби віддали питання охорони пам'яток місцевій владі, а часто в цій владі люди, котрим цікавий цей майданчик, а не цей старий будинок. І вони його спеціально доведуть до того, що він впаде. Вертикаль охорони пам'яток повинна бути, інспектори.

Т. В.: Є такий цікавий випадок у Києві – Гостиний двір. Ви його свого часу реставрували.

В.А.: Ми його, можна сказати, відновили з нуля.

Т. В.: Він зараз стоїть в руїнах, в очікуванні своєї долі, може Ви маєте думку що має бути там?

А.: Початково будівля була побудована по типовому проекту, архітектор Луїджі Руска, 1808 рік, здається, якщо я не помиляюся. Він навіть не приїздивши сюди, в Київ, дав цей проект. Цей будинок почали будувати, звели перший поверх, потім почалася війна з французами (1812 рік – Т.В.), ця будівля стояла покинута. Коли війна з французами закінчилася, громада Києва звернулася до царя з проханням дати кошти на закінчення будівництва і він сказав, що грошей немає і нічим допомогти не може. Тоді зібралися багаті люди і сказали, мовляв, давайте хоч як є будемо використовувати. Взяли перший поверх, накрили дахом і почали використовувати як торговельні приміщення.

Воно нормально запроектовано для торгівлі. Що передбачалося архітектором? По-перше, окремі крамнички. Одна крамничка – одна кімната чи дві кімнати. В одній продають, наприклад, зерно, в другій – цвяхи, в третій ще щось таке. І відкриті галереї, де люди ходять, можуть зайти у різні ці крамнички і щось собі вибрати, купити. Це і на першому і на другому поверсі. Великий внутрішній двір, який дозволяв купцям привезти свої товари всередину, закрити, щоб їх не покрали, не пограбували і тим самим зберегти товари і продавати їх тут. Оце була ідея цього приміщення.

Коли почали будувати метро через Поділ відкритим способом, то зробили, як просіку таку, поносили все, що на шляху метро, будинки, все. І в тому числі попав оцей будинок Гостиного двору. Тоді уряд звернувся до усіх установ, різних міністерств. До них звернулися з пропозицією взяти цю будівлю, відбудувати. Всі дружно, там вісім міністерств, відповіли – не хочемо, не потрібно нам цього. Тоді Держбуд, керівник Злобін Геннадій Карпович сказав: «Якщо ви мене не будете гнати в шию, років за п'ять я її відбудую, тільки дайте гарантійного листа, що ніхто у мене потім забирати це не буде». Отримали такого листа від Міського комітету партії і

від міськвиконкому, і почали будувати. Ми знайшли креслення у Петербурзі, Валентина Петрівна Шевченко-Гак знайшла їх. Ми по цих кресленнях, в основному, притримувалися тої структури, яка була передбачена архітектором Руска. А вже планування ми під себе робили, під проектний інститут, під корпорацію «Реставрація», тобто робили кімнату, де проектувальники повинні були сидіти і т. д. І, дійсно, ми за п'ять років цей будинок поставили. Коли вже його поставили, я пам'ятаю, Згурський Валентин Арсентійович, який тоді був головою міськвиконкому, якось стояли ми біля цього будинку він каже: «Слухай, а чого це такий гарний будинок ми реставраторам віддаємо»? Я кажу: «Що Ви віддаєте? Ми його побудували. Не Ви віддаєте, а ми його собі зробили». «Ні, – каже, – тут треба якусь торгівлю зробити». «А нас куди тоді?». А на Солом'янській площі колись стояв величезний недобудований будинок, ще починали його під міністерство меліорації будувати. Він стояв двадцять років, зараз Апеляційний суд у ньому. Він каже: «Йдіть туди». Я відповів: «Так там же один каркас, нема питань, ми підемо, але Ви добудуйте». І ми так і лишилися там, хоча, я ж кажу, якщо бути об'єктивним, то, звичайно, Гостиний двір треба використовувати як торгові приміщення. Він зручний для торгівлі. Всередині двору, якщо його накрити скляним куполом, там можна робити великі виставки, продажі, габаритні станки, машини – що завгодно, всередині двору. Всі приміщення навколо треба також використовувати під торгівлю. І це самий центр міста, та й історично це – торгівля. Контрактова площа, вона і називається «Контрактова», бо це завжди була торгівля. І Контрактовий будинок, де зараз біржа, він також раніше був частиною ансамблю архітектора Гесте, точно такий будинок повинен стояти з протилежної сторони, а посередині гарний такий зі шпилем будинок, який об'єднується аркадою.

На жаль, оці, так звані нові господарі, що прийшли і силою захопили цей Гостиний двір, що ж вони зробили з інститутом?! Вони його почали виштовхувати звідти не маючи куди. Вони зробили пожежу, залили все водою, попсували архіви, зіпсували комп'ютери. Варвари, просто варвари. І тепер цей інститут нещасний поневіряється, практично знищений. Прекрасний інститут, який ми авторитет мали не тільки в Україні, але і далеко за її межами. Нас знали і в Європі. Я багато разів і наші колеги виступали на міжнародних конференціях. Я особисто у Римі півроку радником директора ICCROM (Міжнародний дослідницький центр реставрації та збереження культурних пам'яток, англ. International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property – Т.В.), міжнародної організації при ЮНЕСКО. У Москві Культурний центр України – наш проект також. Ми були одні з кращих у Радянському Союзі і до нас відносились із великою повагою.

Т. В.: Що таке ICCROM чим це корисно, цікаво? Що Україна може мати з цього?

А.: Міжнародний комітет ICCROM – це відгалуження ЮНЕСКО, який займається вивченням і розповсюдженням досвіду реставрації всіх членів цієї організації. З минулого року (2016 – Т.В.) Україна, за рішенням Уряду стала членом ICCROM.

Т. В.: Це Україні щось коштує?

А.: Коштує. Небагато. Україна платить 1% від внеску в ЮНЕСКО. Багато років ми намагалися увійти в члени ICCROM, щоб ми не залишалися осторонь від загального процесу розвитку реставрації, науки реставрації і т. д. Певний час не всі розуміли. Хоча в ті часи, у 1992-му році я півроку працював радником директора ICCROM у Римі. І тоді очолював організацію наш гарний товариш і друг, професор із Польщі Анджей Томашевський. Він прихильно ставився до України і пропонував, щоб ми увійшли. Я писав листи тоді у Держбуд та інші установи з проханням подати заяву тому, що держава може стати членом ICCROM. Тільки коли офіційна заява від Уряду подається. Нарешті Україна зусиллями кількох людей стала членом ICCROM. І наказом міністра культури на заповідник Києво-Печерський покладені обов'язки базової організації «ICCROM В Україні».

Т. В.: Чому саме цей заповідник?

А.: Це на підставі конкурсу, було багато бажаючих. Наприклад, Софія Київська тощо. Вони хотіли стати базовою організацією. По-перше, це почесно. По-друге, у нас є всі підстави до цього. У нас найбільша територія серед заповідників такого рівня, як ми. У нас найбільша кількість пам'яток, є фахівці, які займаються реставрацією, наукою, вивченням і т. д. Тобто, у нас було багато підстав. Врешті-решт, міністр врахував це все і наказом надав таку функцію нашому заповіднику. Мене призначили координатором ICCROM по Україні, враховуючи ті функції, які повинен виконувати цей комітет. Це вивчення і розповсюдження досвіду передової реставрації. Минулого року ми активізувалися, провели кілька установчих нарад за участю провідних фахівців-культурологів, які займаються цими справами. Провели два наукових семінари. Один по моніторингу пам'яток нерухомих, інший семінар по реставрації рухомих пам'яток, тобто музейних експонатів. Матеріали виступів фахівців на цих семінарах підготовлені і передані на опрацювання для публікації.

Т. В.: Це буде окреме видання?

А.: Окреме невелике видання. Крім того, ми написали проект статуту українського відділення ICCROM. І за базу взяли статут центральної установи, яка знаходиться у Римі. Додали те, що ми вважаємо за доцільне, особливості України. Зробили сайт «ICCROM Україна». Так що я думаю, що ми достатньо зробили. Наразі ми складаємо план роботи у наступному році. Він ще остаточно не складений, але я думаю, що одним із центральних питань, яке ми хочемо вирішити – підготувати разом з деякими депутатами проект закону про меценатство. Тому що бюджет наразі немає можливостей фінансувати реставрацію. Якщо ми будемо сидіти і чекати, то дочекаємося, поки зникнуть реставратори і пам'яток багато зникне.

Т. В.: А реставраторські кадри не відтворюються? Не приходять молоді?

А.: Справа у тому, що в нас немає школи, яка б готувала реставраторів. Немає на нижчому рівні, яка готує ремісників, тобто людей, які власними руками реставрують метал, дерево, скло, папір, тканину тощо.

Т. В.: Цьому ніхто не вчить?

А.: Ні. Ніхто не вчить, вони не можуть самі, а школи вже такої немає. Ми хочемо підготувати проект закону про меценатство, щоб залучати так звані позабюджетні кошти, тобто кошти приватних осіб, установ на реставрацію. Що для цього потрібно? Створити умови для заохочування цих людей. Щоб не було для них перепони, а навпаки, щоб вони самі хотіли внести ці гроші. Що для цього потрібно? Як показує досвід інших країн, по-перше, якісь преференції по податках, преференції у бізнесі, реклама. Врешті-решт, почесне ставлення до людини, яка надала кошти. З іншого боку, практикується за кордоном, коли стоїть пам'ятка, руйнується, ніхто не виділяє кошти на неї. Її продають за 1 долар чи євро, але на певних умовах, що він повинен своїм коштом відреставрувати, як належить, утримувати і надавати дозвіл відвідувачам знайомитися із цією пам'яткою. І такої практики вже багато є.

Т. В.: Є вже якісь напрацювання проекту?

А.: Я тільки починаю вивчати подібні закони європейських країн. Ми їх вивчимо, виберемо те, що нам найбільше підходить і зробимо проект закону. Але алгоритм відпрацювання такого закону буде наступний. Ми передамо його міністерству культури, оскільки ми підпорядковані міністерству, а міністерство передасть Верховній Раді і будемо шукати людей, котрі лобіюватимуть це питання. Було б непогано, якби вже у цьому році такий закон прийняли. Як кажуть, порятунок потопельника – справа рук самого потопельника. Якщо ми самі не шукатимемо кошти і не будемо знаходити якісь можливості, то все пропаде. Ви знаєте ситуацію зараз у державі, на реставрацію ніхто не звертає уваги, немає коштів, немає можливостей. Тому ті реставратори, які свого часу працювали у корпорації «Укрреставрація», коли мали ми бази майже в кожній області – це була серйозна галузь. А тепер нічого немає – все розсипалося.

На жаль, і немає управління охороною пам'яток на місцях. Ті відділи, які раніше існували при облвиконкомах, при обласній архітектурі, його немає. У кращому випадку є один чоловік, який цим опікується, але йому важко тримати це все у своїх руках. Навіть якщо приватні замовники хочуть щось від реставрувати, то вони знаходять людей, будемо прямо говорити, котрі не мають фахової підготовки до реставрації, вони роблять те, що їм скажуть, а не те, що потрібно з наукової реставрації і тим самим наносять велику шкоду пам'ятці. Прикладів можна приводити велику кількість. Але ми повинні щось робити. Хто, крім нас, буде турбуватися цим?! Поки живі люди, які вміють реставрувати, кваліфіковані, зібрати їх до купи. Але буде робота – вони самі позбігаються. Отака у нас головна проблема. Вивчення і розповсюдження досвіду реставрації – це прекрасно тоді, коли ведуться якісь реставраційні роботи. А якщо все на мертвому місці? Навіщо вчити реставраторів, якщо на них немає попиту?!

Т. В.: Ви ще член міжнародної організації ICOMOS, що це?

А.: Якщо ICCROM – це урядова організація, то ICOMOS – це громадська організація. Це добровільне об'єднання реставраторів. Він існує достатньо давно, працює поза державними установами.

Мені здається, що якщо нам вдасться трохи розкрутити цю роботу у поточному році, то поступово знайдемо і якісь кошти. А будуть кошти, то буде і робота, будемо вчитися і спілкуватися. У свій час реставрація України була одна із найкращих у Європі.

Т. В.: А де тоді цьому вчили?

А.: При кожній реставраційній майстерні, які були майже у кожній області. Там були бази і при них вчилися нові люди, як у ремісничому училищі, вони отримували практику. Попрацювавши 5, а то й 10 років, вони ставали кваліфікованими реставраторами. Зараз, на жаль, цього немає. І лишилися тільки люди з минулих часів, які щось вміють. То нам треба втримати їх в Україні, якщо вони ще будуть живі.

УДК 069.01(477.8)

Муравська Світлана,

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Львівського інституту економіки і туризму,
e-mail: svitlana_muravska@i.ua

УНІВЕРСИТЕТ І ЙОГО МУЗЕЙ: МІСЦЕ В КУЛЬТУРНОМУ І ТУРИСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ МІСТА

У статті авторка робить спробу проаналізувати, яке місце заклад вищої освіти загалом та його музеї зокрема відіграють у житті міста. Емпіричною основою статті є інформація, зібрана в результаті дослідницьких візитів до ЗВО семи областей: Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Закарпатської, які виконувалися упродовж 2013-2017 рр. Основний метод, який використовувався – інтерв'ю з персоналом музеїв ЗВО.

Зокрема, характеризується нетипова для українського контексту роль музеїв ЗВО як «вікон» та «вітрин», завдяки яким представники позаакадемічного середовища можуть ознайомитися із здобутками вищої школи та відчувати її особливу атмосферу. Авторка окреслює туристичний потенціал низки ЗВО на теренах Західної України, фізичні об'єкти яких є цікавими з архітектурної та культурної точки зору пам'ятками. Проведення відповідної політики, як стосовно музеїв, так і академічного простору загалом, дозволить закладу стати окремою точкою на туристичній карті міста, налагодити взаємозв'язки із навколишньою громадою, активно брати участь у локальному культурному житті. Такі кроки сприятимуть зростанню його популярності серед абітурієнтів і розвитку реноме ЗВО загалом.

Ключові слова: університет, музей, заклад вищої освіти, туризм, промоція, культура.

Упродовж багатьох століть кожне місто прагнуло створити університет як місце, куди можна залучити науковців та студентів і сприяти таким чином поступовому розвитку міського центру. У нинішні часи економіки, заснованої на знаннях і сучасних технологіях, діяльність університетів є фактором соціально-економічних змін, саме тому вони обумовлюють розвиток регіону як на мікро, так і макро- рівнях. Сфера діяльності закладів вищої освіти достатньо широка. Окрім навчання та проведення наукових досліджень, вони відіграють роль культурних центрів, які поширюють знання¹. У цьому контексті особливої уваги заслуговує концепція «3Т» Річарда Флоріди, відповідно до якої культуротворча функція закладів вищої освіти найшвидше розвивається у тих містах та регіонах, які об'єднують три елементи: *технології*

¹ Matoga, Ł., Pawłowska, A. (2016). Muzea uczelniane w Polsce – przestrzeń spędzania czasu wolnego inspirowana nauką. Stan obecny i kierunki rozwoju w kontekście turystyki kulturowej, *Turystyka Kulturowa*, no. 2 (marzec-kwiecień), s. 49.

² Florida, R. (2003). Cities and the Creative Class, *City and Community*, Vol. 2, no. 1, March, p. 10. Retrieved from: <http://creativeclass.com/rfcgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf>.

³ Ibidem.

⁴ Kelly, M. (2001). Introduction, in Kelly M. (ed.), *Managing university museums: education and skills*, Organisation for economic cooperation and development, Paris, p. 12

⁵ Matoga, Ł., Pawłowska, A. (2016). Muzea uczelniane w Polsce – przestrzeń spędzania czasu wolnego inspirowana nauką. Stan obecny i kierunki rozwoju w kontekście turystyki kulturowej, *Turystyka Kulturowa*, no. 2 (marzec-kwiecień), C. 50.

⁶ Tirrel P. (2000). Dealing with change: university museums of natural history in the United States, *Museum International*, July-September, vol. 52., issue 3, C. 20.

⁷ Оскільки термін є радше умовним, уточнюємо, що мова піде про сім областей:

Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Волинську, Рівненську, Чернівецьку та Закарпатську

⁸ Clercq, S.W.G. de. (2006). Keeping for the future, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego :Opuscula Musealia*, red. S. Waltoś, zeszyt XV, C. 26.

⁹ King, L. (2001). University Museums in the 21st Century – Opening Address, in Kelly M. (ed.), *Managing university museums: education and skills*, Organisation for economic cooperation and development, Paris, C. 22.

(широке впровадження інноваційних технологій), *талант* (приваблення творчих особистостей, які можуть продукувати нові знання) та *толерантність* (сприйняття нових ідей та концепцій)². Такі завдання мають ставити перед собою заклади вищої освіти. Адже для того, щоб бути успішними, спільноти і організації повинні мати можливості передачі досліджень, ідей та інновацій у стійкі продукти, які цікавлять споживачів. Європейські університети мають величезні потужності, щоб це зробити, в т.ч., забезпечити необхідну інноваційну інфраструктуру³. Вони є центрами творчості, простором для енергійних, відкритих і далекоглядних осіб; пам'ятками і скарбами людської культури, але в той же час поступово стають все більш відкритими до потреб просвітницьких потреб місцевих жителів⁴, оскільки соціальна відповідальність вищої освіти не обмежується вдосконаленням членів своєї спільноти. Такі установи своїм досвідом та знаннями підтримують місцеві громади, популяризують наукові знання, сприяють розвитку академічних цінностей, оживляють міське життя, зокрема шляхом організації виставок і заходів, який розвивають культурний туризм⁵. І чим більша питома частка представників ЗВО у демографічній структурі міста, тим більшу роль заклад буде виконувати в окресленні його культурного іміджу.

Існує твердження, що «Визначні університети мають визначні музеї!»⁶. Дослідження особливостей музеїв ЗВО на теренах Західної України⁷, які здійснює автор упродовж останніх семи років, показує, що в цих словах є зерно істини. Такі інституції як мінімум специфічні у контексті порівняння їх із колегами державної та приватної форми власності. І хоча традиційно музеї ЗВО асоціюються із навчальними та дослідницькими полігонами, у 80-х рр. минулого століття відбувся черговий виток розвитку музейної справи і такі «храми муз» почали поступову трансформацію у музеї «третього покоління», однією з визначальних місій яких є промоція закладу вищої освіти, співпраця із громадськістю з метою поширення інформації про університет, профорієнтаційна робота, залучення меценатів та організація інших видів робіт, які реалізують цей напрямок⁸. Багаторічний директор Художнього музею Університету Міннесоти (Frederick R. Weisman Art Museum, University of Minnesota, Minneapolis) Ліндел Кінг ще в 2001 р. стверджувала:

«Ми були останнім місцем у музейному світі ..., який міг собі дозволити розкіш досліджувати непопулярні колекції чи організовувати непопулярні виставки. Ми були частиною академічної установи, яка фундувала нас і захищала, і часто не звертала уваги на кількість відвідувачів ... Однак ситуація змінилася, університети теж вийшли на освітній ринок і ми теж мусимо боротися за гроші. Ми стаємо менше університетськими музеями і більше університетами в музеях. Це не є катастрофічно погано, однак спонукає до змін»⁹.

Така переоцінка пріоритетів була обумовлена кризою музейної справи. Адже упродовж останніх 30 років стало очевидно, що: колекції багатьох університетів мало або взагалі не використовуються для навчання і досліджень; низка ЗВО планує утилізувати колекції і закрити музеї;

¹⁰ Lourenco, M. (2005). Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe, Ph. D thesis, Conservatoire Nationaldes Arts et Metiers, Paris, C. 123.

¹¹ Ibidem, p.124.

¹² Burman, L. (2005). University museums as a strategic tool: on communicating university values, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Opuscula Musealia*, zeszyt XV, C. 17-22.

¹³ Хочуть показати, де у Луцьку ходила Леся Українка. (March 28, 2017). Retrieved from: <http://www.volynpost.com/news/6098-hochut-pokazaty-de-u-lucku-hodyla-lesia-ukrainka>

¹⁴ Аудіозапис інтерв'ю із завідувачем музею історії Ужгородського національного університету І. Зомбором від 11.03. 2014 р., особистий архів автора.

багато вищих шкіл розробляють альтернативні організаційні моделі для управління колекціями в одному новоствореному музеї¹⁰.

Однак кризу не варто представляти у спрощеному вигляді через причинно-наслідковий зв'язок, зумовлений скороченням використання музеїв для викладання та досліджень. Значною мірою вона обумовлена проблемами, з якими університети стикаються сьогодні, котрі комплексно можна охарактеризувати як «кризу ідентичності» та «кризу ресурсів». Заклади вищої освіти – динамічні установи, які відображають і адаптуються до змін у суспільстві, які у XXI ст. відбуваються калейдоскопічно. Від вищої школи зараз вимагають часто зовсім різних речей: бути елітарною і демократичною, спеціалізованою і універсальною, організовувати дослідження і створювати робочі місця. І все це в умовах зменшення державного фінансування на одного студента¹¹. Таким чином, криза в музейному середовищі ЗВО накладається на кризу вищої школи як такої.

Університет більше не є скитом. Тому його музеї відіграють важливу роль в якості інтерфейсу між академічними колами і суспільством. Вони повинні ідентифікувати себе як частину університетської родини, водночас процес має бути зворотнім – адміністрація, науково-педагогічні працівники та студенти повинні розглядати музеї як складову частину університетського світу¹².

Одним із найпоширеніших способів заявити про університет через призму своєї діяльності для музеїв ЗВО Західної України є публікація заміток в засобах масової інформації. Традиційно подібні статті з'являються у місцевій або регіональній пресі, і можуть бути приурочені до зовсім різних дат. Цінності збірки, колекції експозиції та ініціатива журналіста впливають на те, чи ця стаття буде фігурувати у виданнях всеукраїнського рівня.

Працівники музеїв ЗВО долучаються до заходів, які організовують органи культури, хоча це і відбувається не дуже активно. Мова йде про імпрези найрізноманітнішого плану, виходячи з розмаїття профілів таких музеїв. Це і проведення безкоштовних екскурсій в рамках більш глибокого пізнання міста¹³, участь у виставках, організація зустрічей з відомими людьми, ліквідаторами аварії на ЧАЕС, ветеранами тощо. І якщо раніше мова йшла про учасників Другої світової війни, конфлікту в Афганістані, то зараз з огляду на хронологічну віддаленість та події, які відбуваються у країні, це стосується і учасників АТО.

Під час проведення опитування працівникам музеїв ЗВО Західної України було нелегко дати відповідь на запитання про роль музею у процесі налагодження зв'язків між університетом та громадськістю, виконання ним місії «вітрини» вищої школи. На відміну від ситуації за кордоном, в нашій країні тільки починається усвідомлення відповідних трансформацій. Хоча були й винятки:

«Основне завдання в нас прописано поширення інформації про УжНУ, пропаганда університету як основної наукової освітньої установи в краї за допомогою екскурсій, планувалося тут проводити Дні факультетів»¹⁴.

Однак останнє слово залишається за адміністрацією вищої школи. Залежно від її позиції і вибудовується стратегія діяльності підрозділу.

¹⁵ Аудіозапис інтерв'ю із ректором НУ «ОА» І. Пасічником від 24.01. 2014 р., особистий архів автора.

¹⁶ Дзятко, М. (March 28, 2017). «Ніч в музеї» НаУ «ОА» - гармонія минулого і сучасного. Retrieved from: www.oa.edu.ua/ua/info/news/2016/20-05-01.

«Ніч в музеї», організована
Музеєм історії Національного
університету
«Острозька академія»

«Основне завдання музею зараз я би описав одним словом – промоція, реклама»¹⁵.

Музей Національного університету «Острозька академія» наразі єдиний з кола досліджуваних об'єктів, який вже четвертий рік поспіль долучається до загальноєвропейської акції «Ніч в музеї», присвяченої Міжнародному дню музеїв та музейних працівників. Окрім свідчення солідарності з іншими «храмами муз», він демонструє громаді міста про своє бажання стати активним учасником його культурного життя, адже з року в рік зростає кількість відвідувачів заходу, подолавши позначку в 450 гостей. Крім того, востаннє в атракції взяли участь 10 екскурсоводів-волонтерів та 30 акторів, серед яких – науково-педагогічні працівники, професори¹⁶.

Серед продуктів цього музею – розробка навчальних англо-мовних екскурсій для школярів, проведення майстер-класів, творчі посиденьки, арт-лекції та ін. Лівова частка заходів, які проводить музей, пов'язана із активною виставковою роботою, яка локалізується головним чином у підземній галереї, в середньому на місяць відбувається 2 виставки. Музей – один із організаторів щорічних мистецьких пленерів в Острозі, що дає можливість поповнювати збірки живопису. Етюди та картини, написані пізніше в майстернях, з видами Острога, потрапляють на виставки по всьому світу, і це є ще одним фактором популяризації як самого університету, так і міста¹⁷. Важливо, що подібна діяльність не епізодична, а систематична, організовується за певним планом, і хоча ще не можна вести мову розробку повномасштабної стратегії діяльності та менеджменту, однак за масштабами діяльності це безсумнівний лідер серед музеїв ЗВО Західної України.

Музеї це тільки одна із можливостей для університету в міському просторі, хоча і вона часто недооцінюється. Великий університет як фізичний об'єкт є музеєм, навіть якщо він не завжди визнає цей факт, який підсилюється хостингом його музеїв і / або галерей, оскільки такі інституції резонують із силою самої ідеї навчального закладу¹⁸. У свою чергу університетська спадщина традиційно асоціюється із музеями, старовинними будівлями, тради-

¹⁷ Бендюк, М. (2011). Проведення щорічних пленерів в Острозькій академії як один із видів іміджевої роботи Острозької академії, *Музеї та галереї в міській культурі: історія та сучасність*, Одеський національний політехнічний університет, С. 53.

¹⁸ Gilbert, A.D. (2009). Evoking humanity: reflections on the importance of university museums and collections, *University Museums and Collections Journal*, no. 2, С. 1-4.

¹⁹ Bulotaite, N. (2003). University heritage – an institutional tool for branding and marketing, *Higher Education in Europe*, vol. 28, issue 4, С. 449-454.

²⁰ Li Huiznu, Fang Hui. (2011). Enlightening Chinese museums – lessons from university museums, *University Museum and Collections Journal*, no. 4, С. 2.

²¹ Ольховська, О. (2010). Містобудівні аспекти архітектури університетських центрів України, *Українська академія мистецтва*, вип. 17, С. 202.

²² Simpson, A. (2006). Integrating university museums into Museum Studies programs, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego : Opuscula Musealia*, zeszyt XV, s. 88.

ціями та церемоніями. Ці взаємозв'язки можуть бути використані для формування особливої візії університету, яка вирізняє його на тлі інших ЗВО, що автоматично тягне за собою виокремлення «своїх» студентів та випускників із загальної групи здобувачів дипломів. Якщо проаналізувати університети, створені менше двадцяти років тому, можна помітити, що такі елементи спадщини використовуються ними ще більш інтенсивно для створення бренду ¹⁹. Університетська спадщина – це елемент, який неабияк підвищує привабливість, тим більше, що університет може бути не тільки об'єктом організації навчання та досліджень, але й цікавою туристичною пам'яткою. І тут варто розділяти туристів, які вирішили оглянути університетські будівлі та відвідувачів безпосередньо музеїв ЗВО. І якщо представник першої групи вписується у портрет середньостатистичного туриста, то більшість серед відвідувачів університетських музеїв складають викладачі та студенти і загалом особи, які відвідують і використовують університетські музеї, більш культурно освічені, ніж «звичайні» люди ²⁰.

Сьогодні низка вищих шкіл на теренах Західної України – особливі архітектурні об'єкти у міському просторі. Акумулюючи різні типи спадщини – пам'ятки архітектури, історії, мистецтва, техніки та ін., зберігаючи специфічне історичне предметно-просторове середовище, навчаючи, досліджуючи, організовуючи виставкову та просвітницьку роботу, вони *de facto* стають музеями. Крім особливих засад організації, такі об'єкти демонструють специфічний характер оздоблення, декорування та предметного наповнення будівель. У окремих корпусах збережені історичні інтер'єри, обладнання та устаткування. Архітектурне середовище таких закладів часто сформувалось в XIX ст., базуючись на власних засадах організації простору та його предметного наповнення. Вигляд університетських центрів переконує, що архітектурна форма набуває репрезентативності, коли функція має високий соціальний статус. В архітектурі університетських центрів України репрезентативність виявляється найбільш повно, коли університетський центр сформувався як державна установа, а наука отримала високий соціальний статус, ставши атрибутом державної ваги і влади ²¹.

Очевидно, що відвідини будівель вищої школи – обов'язковий пункт під час візитів гостей різного рівня: від абітурієнтів під час організації днів «відкритих дверей» до учасників конференцій, які відбуваються на базі закладу. Споруди та речі, що пропонуються для огляду, мають бути значними з історико-культурної точки зору об'єктами, які віддзеркалюють досягнення вищої освіти та перевагу над іншими подібними осередками. Суб'єктом, який забезпечує реалізацію цієї функції, є традиційно університетський музей, формуючи таким чином продукт, який, по-перше, в рамках профорієнтаційної роботи може безкоштовно пропонуватися абітурієнтам. По-друге, якщо абстрагуватися від потенційних студентів, музеї ЗВО – це відкриті двері для колективного доступу до інституції з особливою атмосферою, спосіб розвіяти міфи приймаючої установи для громадськості, у представників якої часто нема іншої можливості навести контакти з університетом ²².

Візуальна привабливість, яка виявляється в гармонійному поєднанні естетичних екстер'єрів та інтер'єрів, як збережених в оригіналі, так і відреставрованих / створених в нуля, доповнених історико-культурним контекстом доби – ключовий компонент, який впливає на привабливість пам'ятки в очах туристів. З-поміж 74 ЗВО Західної України, які потрапили в поле дослідження автора, орієнтовно чверть знаходяться в пам'ятках, цікавих з архітектурної точки зору, є «візуально привабливими», хоча сама ця характеристика достатньо умовна.

Найбільший туристичний потенціал серед об'єктів дослідження має Чернівецький університет ім. Ю. Федьковича, головний корпус якого представляє собою **архітектурний ансамбль Резиденції митрополитів Буковини і Далмації**. Митрополича резиденція є видатним прикладом історичної архітектури XIX сторіччя, – йдеться в описі у списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Її комплекс дає приклад архітектурних та культурних впливів візантійського періоду і втілює потужну присутність Православної церкви під час правління Габсбургів, підкреслюючи політику віротерпимості в Австро-Угорській імперії²³. Той факт, що з 2011 р. пам'ятка входить до Списку світової спадщини ЮНЕСКО, автоматично вказує на її особливе місце не тільки в культурі України (за підсумками загальнонаціональної акції «Сім чудес України: замки, фортеці, палаци», що проводилася упродовж 2010-2011 рр., резиденція потрапила до ТОП-7), але й мистецькій скарбниці людства.

²³ Residence of Bukovinian and Dalmatian Metropolitans. (March 28, 2017). Retrieved from <http://whc.unesco.org/en/list/1330>.

Архітектурний ансамбль
Резиденції митрополитів
Буковини і Далмації,
Чернівці.

У переліку ЮНЕСКО, який зараз налічує трохи більше 1000 пунктів, тільки 6 університетів, причому більшість з них була включена до цього списку після 2000 р. Зокрема, це Monticello and the University of Virginia in Charlottesville (США, дата включення до переліку ЮНЕСКО 1987 р.), University and Historic Precinct of Alcalá de Henares (Іспанія, 1998 р.), Ciudad Universitaria de Caracas (Венесуела, 2000 р.), Central University City Campus of the Universidad Nacional Autónoma de México (Мексика, 2007 р.), Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича (Україна, 2011 р.), University of Coimbra – Alta and Sofia (Португалія,

²⁴ Резиденцію ЧНУ минулоріч відвідало на 8.5 тисяч більше туристів. (March 28, 2017). Retrieved from <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/rezidenciyu-chnu-minulorich-vidvidalo-na-8-5-tisyach-bilshe-turistiv-144630>

²⁵ Див. повідомлення на сайті Університету Коїмбри. (March 28, 2017). Retrieved from <http://www.uc.pt/en/informacao/para/visit/pricelist>.

«УВАГА: В рамках нових правил Туристичного відділу Університету Коїмбри, з 1-го квітня 2016 року, для груп з і більше 10 чоловік, використання радіо-гідів, а також супроводу буде обов'язковим. Університет матиме це обладнання для оренди, ... хоча ми наполегливо рекомендуємо бронювати їх завчасно».

²⁶ Хочеш потрапити в ЧНУ, домовляйся з "охоронцем Василем"! (May 2, 2017). Retrieved from <http://www.fakty.cv.ua/hochesh-potrapiyty-v-chnu-domovlyajsysya-z-ohorontsem-vaselem/>.

²⁷ Аудіозапис інтерв'ю із з директором Музею історії Національного університету «Острозька академія» А. Хеленюк від 21.01. 2016 р., особистий архів автора.

²⁸ Муравська, С., Бендюк, М. (2010). Національні особливості поєднання туризму і освіти (на прикладі м. Острог Рівненської області), *Вісник Львівського інституту економіки і туризму*, № 5, С. 143-146.

2013). Включення Резиденції до вищезгаданого переліку автоматично підвищило її статус. За словами проректора Чернівецького національного університету Тамари Марусик, у 2014 р. кількість туристів порівняно із попереднім збільшилася на 8.5 тисячі порівняно із попереднім (55 тисяч)²⁴. Цей факт достатньо промовистий, оскільки 2014 р. з огляду на суспільно-політичні події в країні був нелегким роком для туристичного сектору.

Однак, історико-культурному центру ЧНУ ім. Ю. Федьковича, який займається проведенням щоденних екскурсій на території ансамблю, потрібно реалізувати ще дуже багато завдань, щоб стати більш відкритим для туристів і порівняння із університетом Коїмбри в цьому відношенні грає явно не на користь Чернівців з точки зору організації туристичної політики²⁵, відкритості даних на сайті ЗВО (наприклад, про вартість вхідних квитків, кількості відвідувачів, можливості індивідуального огляду) тощо. Про бездіяльність керівництва ЧНУ у справі удоступнення інформації щодо можливості відвідин корпусу написана на одна стаття, не один пост в соцмережах, сотні гнівних коментарів, тим більше, що вже минуло 6 років, відколи Резиденція була включена у Список об'єктів світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Однак наразі не можна говорити про радикальні зміни у цьому напрямку. Як вказував один із обурених відвідувачів *«Навести лад з екскурсіями, це справа одного-двох днів. ... Читка і прозора бухгалтерія. ... Та ці кроки чомусь такі складні для професора, доктора фізико-математичних наук, пана Мельничука. Можливо він просто зацікавлений якийсь у такому безладі?»*²⁶.

Прецедент із розвитком Національного університету «Острозька академія» в статусі туристичного об'єкту є унікальним свідченням, як завдяки ентузіазму кількох людей була сформована концепція повернення Острогу слави «Волинських Афін» XVI-XVII ст., що обумовило відродження закладу в занедбаних приміщеннях колишнього католицького монастиря та жіночого училища XIX ст. Згідно звітів Музею історії Острозької академії, з 2001 р. спостерігається тенденція безупинного зростання кількості відвідувачів музею, в 2016 р. ця цифра наблизилася до 7 тисяч²⁷. Екскурсія включає відвідини не тільки окремих музейних експозицій, але й огляд університетського саду, парку, бібліотеки та церкви. За таких обставин музей стає справжнім «вікном» для знайомства із простором ЗВО. І хоча число відвідувачів однозначно менше, порівняно із чернівецькою Резиденцією митрополитів, проте мова йде про різні стартові можливості – у середині 1990-х рр. комплекс споруд академії був занедбаним приміщенням, в якому розміщувався інтернат. Уже через 10 років він перетворився на центр соціокультурного та туристичного життя регіону²⁸. До того ж, варто враховувати середовище, де знаходяться заклади, – 15-тисячний Острог і Чернівці з 270-тисячним населенням, кількість пам'яток у містах в обох випадках і обумовлену цим фактом (не) вибагливістю туристів та ін. Функціонування НаУ «ОА», реноме якого упродовж останніх 20 років визначає обличчя досі провінційного містечка Рівненської області, обумовивши радикальні пе-

²⁹ Аудіозапис інтерв'ю із заступником директора з навчальної роботи Кременецького лісотехнічного коледжу Л. Оніщук 15.02. 2015 р., особистий архів автора.

³⁰ Аудіозапис інтерв'ю з викладачем історії та етнографії Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II К. Боргобашем від 12.03. 2014 р., особистий архів автора.

³¹ Бучко, Ж. (2010). Етнотуристичні дослідження Буковини, *Географія та туризм*, вип. 6, 155; Паламарюк, М. (2012). *Визначення територій пріоритетного розвитку туризму в Буковинських Карпатах*, *Географія та туризм*, вип. 20, С. 302.

³² Чмелик, І. (2015). Музеї Прикарпаття та їх роль у навчально-виховній та науковій діяльності студентської молоді, *Гірська школа українських Карпат*, вип. 12-13, С. 278.

³³ Жук, О. (2008). Головна будівля Львівської Політехніки, видавництво Львівської політехніки, Львів, 2008, С. 52, 67.

³⁴ Наукова бібліотека Університету. (March 28, 2017). Retrieved from: <http://vidviday.ua/biblioteka>; Церква Покрови Богородиці із Василем Кметем. (March 28, 2017). Retrieved from: <http://vidviday.ua/pokrov>.

³⁵ Львівська політехніка з Олександром Шишкою. (March 28, 2017). Retrieved from: http://vidviday.ua/lvivska_politehnika

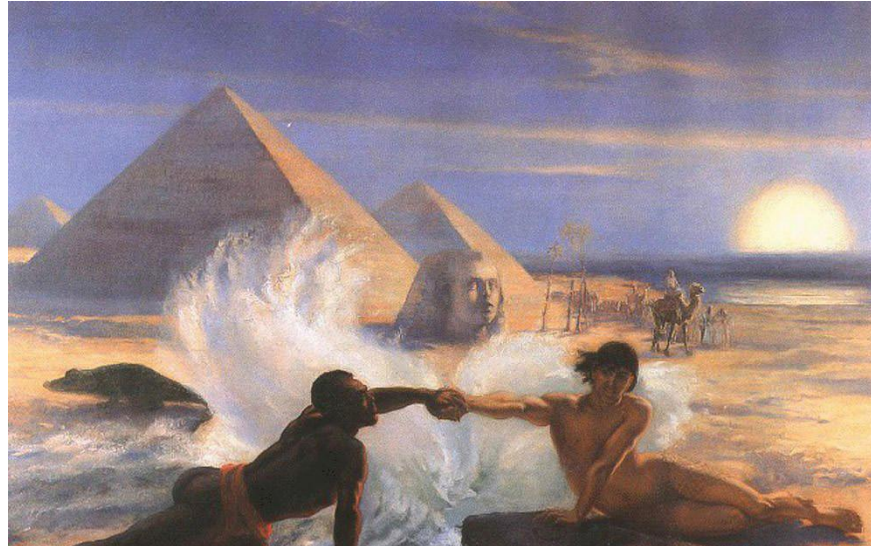
ретворення і розвиток, показує в дії реалізацію на мікрорівні концепції Р. Флориди, про яку велася мова вище.

Окрім Чернівців та Острога, можна назвати буквально кілька прикладів, де адміністрація ЗВО заохочує відвідини своєї території. Наприклад, Кременецький лісотехнічний коледж та Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II. У Кременці намагаються співпрацювати із туристичними фірмами, в т.ч. під час літніх канікул, приймаючи часто польські групи в рамках їхніх турів до Кременця²⁹. Натомість з огляду на національну специфіку закладу, у Береговому орієнтуються на роботу з угорськими групами, які часто відвідують місто.³⁰ Об'єктами, які фігурують у туристичних маршрутах, є Вижницький коледж прикладного мистецтва ім. В.Ю. Шкрібляка³¹ та Косівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв, хоча епіцентрами зацікавлень тут виступають не будівлі закладів, а музеї. Музей у Косові щороку відвідують тисячі людей, географія відвідувачів охоплює близько 50-ти країн світу. І хоча його привабливість обумовлюється в т.ч. Косовим як одним із туристичних центрів регіону, а колекція музею має академічний характер як навчальний підрозділ цього закладу, значення її вже давно переросло свою початкову функцію³².

Низка ЗВО Західної України наділені візуальною привабливістю, хоча і різною мірою; зокрема, мова йде про окремі корпуси Львівського національного університету ім. І. Франка, Національного університету «Львівська Політехніка», Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького, Львівського державного університету внутрішніх справ, Буковинського державного медичного університету, Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка та деякі інші. Інтер'єри окремих з них виконані відомими митцями та є неабиякими пам'ятками українського малярства та скульптури. Наприклад, актову залу Львівської політехніки декорована одинадцятьма роботами відомого художника Яна Матейка на замовлення цісаря Австро-Угорської імперії Франца Йосифа I. Майстерно виконані сюжети за допомогою алегорій ілюструють поступ людства, роблячи актову залу найвартіснішим з історико-культурного погляду приміщенням в університеті. Цінність представляє також і колишня бібліотека, де архітектор Юліан Захаревич розробив унікальний інтер'єр, зокрема проект бібліотечної шафи³³.

Можна навести окремі приклади, як науково-педагогічні працівники прагнуть знайомити широку громадськість із культурною спадщиною закладів, де вони працюють. Туристична фірма «Відвідай» у каталозі екскурсій (прикметно, в рубриці «Львів для львів'ян») пропонує ознайомлення із Науковою бібліотекою ЛНУ ім. Франка та Церкви Покрови Пресвятої Богородиці (de facto університетського храму з огляду на його розміщення) у супроводі директора бібліотеки Василя Кметя³⁴. Очільник книгозбірні Національного університету «Львівська політехніка» Олександр Шишка виступає в якості гід університетом, екскурсія включає знайомство як із зовнішнім фасадом, так із інтер'єрами, зокрема актові зали та бібліотеки³⁵.

Картина Яна Матейка
«Суецький канал» в актовій
залі головного корпусу
Національного університету
«Львівська політехніка».

Водночас, переважна більшість ЗВО поки продовжують залишатися напівзакритими для пересічного відвідувача. Головною мотивацією часто виступає та обставина, що основна місія університету – це навчання, а туристи в його стінах будуть елементом, який відволікатиме і заважатиме. І тут мова не стільки про неможливість відвідин університету, а про складність і бюрократизм, що відлякує організаторів туристичного бізнесу. Така консервативна політика йде в розріз із місією закладів вищої освіти в ХХІ ст., особливо на тлі порівняння із європейськими та американськими двійниками. Інтерв'ю із працівниками багатьох університетських музеїв, які через зрозумілі причини виявили бажання залишитися анонімними, дозволяють зробити висновок, що для адміністрації ЗВО відвідувачі з-поза меж університетського середовища – це додатковий клопіт, і фінансова сатисфакція та популяризація університету таким чином не переважає шальки терезів. Як зауважив працівник одного із львівських музеїв ЗВО: *«Проблема в чому? Люди, які керують університетом... їм нічого не хочеться. Ректор повинен бути менеджером, треба щоб ректор заробляв гроші. А так для чого їм перейматися чимось, коли можна спокійно собі сидіти, нікого не чіпати, і їх [не зачіпають – С.М.]»*.

Корупція, орієнтація адміністрацій ЗВО на тіньові схеми приводить до того, що немає прагнення поставити музеї на «господарські рейки» (де існує така можливість з огляду на потенціал), зробити доступною інформацію про огляд пам'ятки, вхідні квитки, кількість відвідувачів тощо. Простіше і для наближених осіб фінансово краще приміщення, яка розміщується поруч з музеєм, здати в оренду приватній фірмі, ніж використати його як окремий вхід до музею, забезпечивши таким чином можливість для туристичних груп відвідувати «храм муз», не перешкоджаючи навчальному процесу (як у випадку музею хвороб людини Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького).

Іноді складність відвідин ЗВО з туристичною метою обумовлена відомчим характером підпорядкування останніх – наприклад, як у випадку Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (знаходиться у дуже привабливому комплексі Дому військових інвалідів, зведеному в середині ХІХ ст. у неороман-

ському стилі). Однак статус закладу не є остаточною перешкодою можливому консенсусу, якщо в керівництва вищу є бажання зробити його відкритим для суспільства і спроможність розгледіти у відвідувачах передусім ресурс для промоції закладу та додаткове джерело доходу.

Університет і його музеї у ХХІ ст. мають гарну можливість стати вийти на новий рівень свого розвитку як явища. Ера навчально-дослідницьких полігонів має трансформуватися у еру комунікаційних ядер, покликаних ознайомити навколоуніверситетську громаду зі світом вищої освіти – не привілейованим, а близьким, не зарозумілим, а націленим на рівноцінний діалог, не орієнтованим тільки на роботу із студентською молоддю, а плідну взаємодію із школярами (яким цікаво, що воно таке, УНІВЕРСИТЕТ), так і з старшим поколінням у ракурсі розвитку практик навчання упродовж життя. Час інформаційних технологій, професійних тренінгів, дистанційного навчання показує, що ЗВО мають активно боротися за місце під сонцем, розібрати стіну, яка існує між ними та соціумом, чинити зовсім інакше зі сподіваннями отримати інакший результат. Для туристів твердині вищої освіти мають сформувати особливий культурний продукт, якого так не вистачає в українському просторі – *можливість розвінчати стереотипи* (часто негативні), які існують щодо вищої освіти у суспільстві. Націленість колективу ЗВО, а не тільки персоналу музеїв, на роботу з такою аудиторією допоможе об'єднати різні суспільні / професійні групи у їхньому прагненні пояснити / зрозуміти, що таке вища школа, за якими практиками вона має діяти, щоб бути ефективною у ХХІ ст. Водночас цілком очевидно, що у туристичному просторі міст, особливо Львова, існує попит на нові маршрути, не-попсові місця і університети мають всі шанси ними стати. Тому для адміністрацій ЗВО варто спуститися зі свого Олімпу, перестати оцінювати фізичний простір навчальних закладів як належний тільки їм, зрозуміти перспективи розвитку пам'яток як туристичних об'єктів. За таких обставин університети стануть окремим туристичним мікрокосмом, а музеї – справжніми «вікнами» у їхній структурі, які знайомитимуть громадськість із єством своєї материнської установи.

References

Audiozapys interv'iu iz dyrektorem Muzeiu istorii Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» A. Kheleniuk vid 21.01. 2016 r., osobystyi arkhiv avtora.

Audiozapys interv'iu iz rektorom NU «OA» I. Pasichnykom vid 24.01. 2014 r., osobystyi arkhiv avtora.

Audiozapys interv'iu iz zastupnykom dyrektora z navchalnoi roboty Kremenetskoho lisotekhnichnoho koledzhu L. Onishchuk 15.02. 2015 r., osobystyi arkhiv avtora.

Audiozapys interv'iu iz zaviduvachem muzeiu istorii Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu I. Zomborom vid 11.03. 2014 r., osobystyi arkhiv avtora.

Audiozapys interv'iu z vykladachem istorii ta etnohrafii Zakarpatskoho uhorskoho instytutu imeni Ferentsa Rakotsi II K. Borhobashem vid 12.03. 2014 r., osobystyi arkhiv avtora.

Bendiuk, M. (2011). Provedennia shchorichnykh pleneriv v Ostrozkii akademii yak odyin iz vydiv imidzhevoi roboty Ostrozkoï akademii, Muzei ta halerei v miskii kulturi: istoriia ta suchasnist, Odeskyi natsionalnyi politekhnichnyi universytet.

Buchko, Zh. (2010). Etnoturystychni doslidzhennia Bukovyny, Heohrafiia ta turyzm, vyp. 6, s. 155; Palamariuk, M. (2012). Vyznachennia terytorii priorytetnoho rozvytku turyzmu v Bukovynskykh Karpatakh, Heohrafiia ta turyzm, vyp. 20.

Bulotaite, N. (2003). University heritage – an institutional tool for branding and marketing, *Higher Education in Europe*, vol. 28, issue 4, 449-454.

Burman, L. (2005). University museums as a strategic tool: on communicating university values, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego : Opuscula Musealia*, zeszyt XV, 17-22.

Chmelyk, I. (2015). Muzei Prykarpattia ta yikh rol u navchalno-vykhovnii ta naukoviï diïalnosti studentskoi molodi, Hirska shkola ukraïnskyykh Karpat, vyp. 12-13.

Clercq, S.W.G. de. (2006). Keeping for the future, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego : Opuscula Musealia*, red. S. Waltoś, zeszyt XV, 26.

Dziatko, M., «Nich v muzei» NaU «OA» - harmoniia mynuloho i suchasnoho. Available from: www.oa.edu.ua/ua/info/news/2016/20-05-01 [Accessed March 28, 2017].

Florida, R. (2003). (March 28, 2017). Cities and the Creative Class”, *City and Community*, Vol. 2, no. 1, March, p. 10. Retrieved from: <http://creative-class.com/rfcgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf>.

Gilbert, A.D. (2009). Evoking humanity: reflections on the importance of university museums and collections”, *University Museums and Collections Journal*, no. 2, 1-4.

Kelly, M. (2001). Introduction, in Kelly M. (ed.), *Managing university museums: education and skills*, Organisation for economic cooperation and development, Paris, 12

Khochut pokazaty, de u Lutsku khodyla Lesia Ukrainka. (March 28, 2017). Retrieved from: <http://www.volynpost.com/news/6098-hochut-pokazaty-de-u-lucku-hodyla-lesia-ukrainka>

King, L. (2001). University Museums in the 21th Century – Opening Address” in Kelly M. (ed.), *Managing university museums: education and skills*, Organisation for economic cooperation and development, Paris.

Li Huiznu, Fang Hui (2011). Enlightening Chinese museums – lessons from university museums, *University Museum and Collections Journal*, no. 4.

Lourenco, M. (2005). Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe, Ph. D thesis, Conservatoire Nationaldes Arts et Metiers, Paris.

Lvivska politekhnika z Oleksandrom Shyshkoiu. (March 28, 2017). Retrieved from: http://vidviday.ua/lvivska_politekhnika.

Matoga, Ł., Pawłowska, A. (2016). Muzea uczelniane w Polsce – przestrzeń spędzania czasu wolnego inspirowana nauką. Stan obecny i kierunki rozwoju w kontekście turystyki kulturowej”, *Turystyka Kulturowa*, no. 2 (marzec-kwiecień),.

Muravska, S., Bendiuk, M. (2010). Natsionalni osoblyvosti poiednannia turyzmu i osvity (na prykladi m. Ostroh Rivnenskoï oblasti)”, *Visnyk Lvivskoho instytutu ekonomiky i turyzmu*, № 5.

Na bibliiniy sad v ChNU izrailtiany vydilyly milion dolariv, ale hroshei ne dali, bo v ministerstvi shchezly koshty na park. (March 28, 2017). Retrieved Available from <http://acc.cv.ua/chernivtsi/12299-na-bibiljniy-sad-v-chnu-izrajiltyani-vidilili-miljon-dolariv-ale-groshej-ne-dali-bo-v-ministerstvi-shchezly-koshti-na-park>

Naukova biblioteka Universytetu. (March 28, 2017). Retrieved from: <http://vidviday.ua/biblioteka>.

Olkhovska, O. (2010). Mistobudivni aspekty arkhitektury universytetskykh tsentriv Ukrainy", *Ukrainska akademiia mystetstva*, vyp. 17.

Residence of Bukovinian and Dalmatian Metropolitans. (March 28, 2017). Retrieved from <http://whc.unesco.org/en/list/1330>.

Rezydentsiiu ChNU mynulorich vidvidalo na 8.5 tysiach bilshe turistiv. (March 28, 2017). Retrieved from <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/rezidenciyu-chnu-minulorich-vidvidalo-na-8-5-tisyach-bilshe-turistiv-144630>

Simpson, A. (2006). Integrating university museums into Museum Studies programs, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego : Opuscula Musealia*, zeszyt XV.

Spravzhnii bibliinyi sad stvoriat u Cherivtsiakh. (March 28, 2017). Retrieved from <http://life.pravda.com.ua/culture/2010/04/9/46337/>

Tirrel P. (2000). Dealing with change: university museums of natural history in the United States, *Museum International*, July-September, vol. 52., issue 3.

Tserkva Pokrovy Bohorodytsi iz Vasylem Kmetem. (March 28, 2017). Retrieved from: <http://vidviday.ua/pokrov>. [Accessed March 28, 2017].

Zhuk, O. (2008). Holovna budivlia Lvivskoi Politekhniky, vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky, Lviv, 2008.

Muravsya Svitlana

THE UNIVERSITY AND ITS MUSEUMS: PLACE IN THE CULTURAL TOURIST AREA OF THE CITY

The article attempts to analyze the place of higher educational establishments (HEE) in general and its museums in particular playing in the city life. The empirical basis of the article is the information collected as a result of research visits to HEE in seven regions of Western Ukraine: Lviv, Ivano-Frankivsk, Ternopil, Volyn, Rivne, Chernivtsi and Zakarpattia, organized for 2013-2017. The main used method is interviews with personnel of HEE museums.

The author points out these «temples of muses» gradually moved away from its traditional educational and research mission in the 1980's. Such reassessment of priorities had been caused by the crisis of the museum. For the last 30 years it has become clear reduction of using the collections for teaching and research in many universities; some HEE plan to dispose collections and to close museums; many universities are working out alternative organizational models for managing collections in the one newly created museum. The crisis in the museum environment has imposed on the crisis, which the parent universities as institutions are encountering today - «crisis of identity» and «a crisis of resources», caused by the increasing often contradictory requirements to the high schools. On this background the museums as individual units also began to increase requirements. It let to their gradual transformation into a museum of «third generation». One of their defining mission is promoting the HEE, cooperation with the public in order to disseminate information about the university, vocational guidance, involvement of patrons and organization of other works implementing this direction. In particular, the article highlights atypical for the Ukrainian context the role of HEE museums - «shop-windows» and «show-cases», through which representatives of outside university environment can acquaint themselves with the achievements of high school and feel its special atmosphere. The author outlines a number of touristic potential of some HEE in Western Ukraine, where physical objects are interesting from an architectural and cultural point of view. Among the most striking examples are the main building of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University., Ivan Franko National University of Lviv, campus

of Lviv Polytechnic National University, campus of The National University of Ostroh Academy, Lviv State University of Life Safety, Kremenets Forestry College. Among the researched 74 HEE are roughly a quarter which can be classified as «visually attractive». However, less than 10 % of them use this advantage for brand developing. The relevant policy concerning museums and academic space in general will allow high school to become a separate point on the tourist map, to establish relationships with the surrounding community and to participate actively in local cultural life.

Keywords: *university, museum, higher educational establishments, tourism promotion, culture.*

УДК 069.041 (477.75)

Іванова Наталія,

аспірантка Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького
e-mail: ivanova1977@gmail.com

АКТУАЛІЗАЦІЯ МУЗЕЮ ЯК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ ТА ВІДКРИТОГО ГРОМАДСЬКОГО ПРОСТОРУ (на прикладі Мелітопольського міського краєзнавчого музею)

Стаття розкриває шляхи перетворення музею зі сталого місця збереження артефактів культурної спадщини на відкритий та динамічний громадський простір соціальної взаємодії на прикладі діяльності Мелітопольського міського краєзнавчого музею за останні 5 років.

Мелітопольський міський краєзнавчий музей – культурно-освітня інституція, яка має 95-річну історію і цікавий досвід сучасної роботи. Сьогодні музей своє майбутнє вбачає в утриманні балансу між традиційними функціями музейного закладу та передовими атракційними технологіями. Стратегічні завдання колектив музею бачить в пропагуванні таких цінностей як відкритість, динамічність, сучасність через сприйняття музейного простору як території, де історія оживає.

В статті висвітлено окремі напрямки та приклади роботи музею в сфері проектної та дослідницької діяльності, організації освітніх програм, запровадження новітніх та оновлення змісту традиційних форм роботи, співпраці з громадськими організаціями на різних рівнях.

Серед основних чинників успішної актуалізації музею на прикладі дослідження досвіду Мелітопольського міського краєзнавчого музею за останні 5 років можна виокремити:

- обрання вірного стратегічного напрямку свого розвитку;*
- участь в освітніх заходах з підвищення рівня професіоналізму працівників музею;*
- співпраця та обмін досвідом з провідними музейними закладами України і світу;*
- активізація участі в проектній діяльності;*
- впровадження інноваційних форм та учасницьких практик в свою роботу;*
- посилення співпраці з громадськими організаціями та окремими культурно-освітніми ініціативами.*

Перспективи подальшого розвитку музею полягають в збереженні внеску попередніх поколінь в культурне надбання України та пошуку можливостей по-новому його використовувати, популяризувати та збагачувати шляхом якомога ширшого залучення громадськості.

Ключові слова: музей, культурно-освітній центр, освіта впродовж життя.

Стрімке входження в життя людини інформаційних технологій невинно вносить зміни й в міське соціально-культурне середовище. Змінюються традиційні уявлення про роль та місце закладів культури і освіти в житті сучасної людини, їх призначення, функції та перелік послуг, що вони надають.

Музеї в різні часи виконували дуже різні, іноді глибоко суперечливі, функції. Зараз процес їх еволюції знаходиться на шляху пошуку нових культурних парадигм та характеризується творенням нової соціокультурної інституції.

Важливість актуалізації музеїв через створення відкритих культурно-освітніх майданчиків підсилюється стрімкими процесами з трансформації суспільства і багато в чому це залежить не лише від сучасного технічного обладнання, оновлення експозицій, зміцнення матеріальної бази. Багато в чому це залежить від професійного розвитку музейних співробітників, готовності персоналу інституції використовувати в роботі з відвідувачами нові принципи взаємодії.

Конкретні шляхи трансформації музею зі сталого місця збереження артефактів культурної спадщини на відкритий та динамічний громадський простір соціальної взаємодії можна прослідкувати на прикладі діяльності Мелітопольського міського краєзнавчого музею за останні 5 років.

Мелітополь – місто обласного значення в Запорізькій області, відоме своєю невеликою, але цікавою історією та яскравим сьогоденням, де провінційність багатьох його мешканців тісно переплетена з винятковістю місцевих видатних особистостей та наявністю унікальних історико-культурних пам'яток загальнодержавного та навіть світового значення. Сама незвичайна атмосфера міста та характер його мешканців формують особливості всіх складових його суспільного простору.

Одним з найстаріших закладів культури міста є Мелітопольський міський краєзнавчий музей, що вже більше дев'яти десятиліть виконує одну з провідних ролей у формуванні особливого культурного профілю міста.

Безсумнівним є той факт, що чи не найвизначнішу роль у формуванні загального курсу розвитку будь-якої культурно-освітньої інституції відіграє визначення її особливої місії та стратегії. Сьогодні у музейній сфері популярна концепція «третього місця» і її реалізація в Мелітопольському міському краєзнавчому музеї розпочалася ще з 2011 року. Тоді перед новим директором музею Лейлою Ібрагімовою постало важливе завдання – обирати новий шлях розвитку закладу. Було визначено, що він буде намагатися стати музеєм, дружнім до відвідувачів, місцем, куди люди приходять не лише до експонатів, колекцій, експозицій, а головним чином – до людей.

Сьогодні музей своє майбутнє вбачає в утриманні балансу між традиційними функціями музейного закладу та передовими атракційними технологіями. Стратегічні завдання колектив музею бачить в пропагуванні таких цінностей як відкритість, динамічність, сучасність через сприйняття музейного простору як території, де історія оживає. Це дозволяє інституції і в сьогоденніх умовах

залишатися в фокусі уваги сучасного відвідувача. В травні 2016 року святкування 95-річчя створення Мелітопольського міського краєзнавчого музею відзначалось на рівні всього міста із залученням музейників області та України і перетворилося на справжнє визнання ролі міського музею як центру міської спільноти.

Упродовж останніх п'яти років співробітники активно працюють над формуванням нового бачення музею, як центру громадської активності, відкритого простору, майданчика для суспільного діалогу та саморозвитку окремої особистості. Місія музею звучить досить переконливо: «Розвиваємо просвітницьку роль музею, актуалізуємо минуле і формуємо майбутнє». Однак очевидним є те, що пошук ефективних шляхів залучення людей до відвідування музею вимагає координації зусиль не лише його працівників, але й інших культурних, освітніх та громадських організацій, засобів масової інформації, представників державної влади та органів місцевого самоврядування.

Сучасні вимоги до музею як культурно-освітнього та дозвілєвого центру, вимагають нових знань та створюють потребу в формуванні у самих музейних працівників нових навичок, зокрема у налагодженні суспільного діалогу, PR- та проектному менеджменті, створенні переконливих презентацій, взаємодії зі ЗМІ, режисурі масових заходів, віковій педагогіці та психології тощо. Без підвищення рівня професіоналізму музейників вирішити поставлені перед інституцією завдання буде вкрай важко, а скоріше – і зовсім неможливо.

Підвищення власного професійного рівня музейні співробітники забезпечують шляхом участі у різноманітних фахових конференціях, семінарах, практикумах, експедиціях, а також обміну досвідом з провідними культурно-освітніми та науковими і музейними закладами України і світу.

Так, особливо важливими для подальшого впровадження отриманого досвіду стали семінар «Розвиток місцевих громад: місцева культурна політика і культурний менеджмент», ініційованому Українською мережею культури (грудень 2011 року, м. Київ); координаційна зустрічі представників міст-учасників проекту Ради Європи «Реабілітація культурної спадщини історичних місць», організованому Міністерством культури України (березень 2012 року, м. Київ); навчальний семінар «Демократичне управління культурним розмаїттям», (березень 2012 року, м. Київ); семінар-практикум для фахівців музейних закладів Запорізької області та працівників районних управлінь культури «Музейний простір регіону. Сучасність. Перспективи. Інновації», організованому Національним заповідником «Хортиця» (квітень 2012 року, м. Запоріжжя); «Перший форум інтеркультурних міст: Українська платформа змін» (червень 2012 року, м. Луцьк); міжнародна науково-практична конференція «Музей просто неба – сучасні інтерпретації традиційної культури та перспективи етнографічних досліджень», організована Національним музеєм народної архітектури та побуту України (листопад 2012 року, м. Київ); навчальна подорож директора музею «Музеями Лондону та Оксфорду» за результатами перемоги у конкурсі в рамках гранту «Динамічні музеї» (травень

2014 року, Велика Британія); міжнародна етнографо-археологічна експедиція в рамках співробітництва з Регіональним історичним музеєм м. Слівен (червень 2014 року, Болгарія); Міжнародний форум «Освіта дорослих – регіональний розвиток: досвід, виклики, стратегії» на базі Запорізької обласної державної адміністрації (жовтень 2016 року, м. Запоріжжя); Міжнародна науково-практична конференція «Освіта дорослих у контексті цивілізаційних змін: досвід, проблеми, перспективи» на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (жовтень 2016 року, м. Мелітополь); III освітній фестиваль «Арсенал ідей» (квітень 2017 року, м. Київ) тощо.

Розвиток науково-дослідницької роботи музею проводиться шляхом ініціювання та проведення в грудні 2012 року Першої регіональної науково-практичної конференції «Мелітопольські краєзнавчі читання». Вона мала продовження та вже є традиційною і проходить раз на два роки. Ці конференції стали майданчиком для організації фахової дискусії та професійного спілкування науковців, краєзнавців, вчителів та учнівської молоді міста та регіону.

У співпраці з Національним історико-археологічним заповідником «Кам'яна Могила» Мелітопольський міський краєзнавчий музей в червні 2013 року вперше організував та провів Міжнародну наукову конференцію «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту».

Набуті знання та напрацьований досвід провідні музейні наукові співробітники передають своїм колегам з інших культурно-освітніх закладів міста, району, області. Так, за ініціативи Мелітопольського міського краєзнавчого музею було успішно організовано перший за роки незалежності України семінар для завідуючих музеїв на громадських засадах у грудні 2013 року, а також систематично стали проводитися виїзні засідання міського методичного об'єднання вчителів історії та правознавства.

Завдяки плідній співпраці з науковцями та громадськістю міста і району протягом 2012 року було зареєстровано громадську організацію «Спілка краєзнавців Мелітопольщини», яка вже цього року відсвяткувала свій перший 5-річний ювілей з певними здобутками в науковій та громадській роботі.

Активна робота музейних співробітників та співпраця з громадськими організаціями Всеукраїнського рівня стали поштовхом до пошуку можливостей впливу на формування місцевої культурної політики. Першою такою роботою для музейників Мелітополя стала ініціатива та вдала реалізація проекту з культурного картографування. Проект завершився виданням у 2012 році культурної карти «Мелітополь місто можливостей». Процес її створення проходив у дуже інноваційно налаштованій на той час для Мелітополя команді – одночасно з представниками громадського сектору та органів місцевого самоврядування. Великим досягненням процесу культурного картографування в Мелітополі стало широке залучення громадськості до всіх етапів проекту, проведене професійне соціологічне дослідження та відображення ключових ідей і потреб мешканців у завданнях розробленої та майже одразу ухвалені Стратегії розвитку міста до 2020 року.

Місто Мелітополь ще з 2008 року стало учасником пілотного проекту Ради Європи «Інтеркультурні міста» і саме міський краєзнавчий музей було обрано майданчиком для забезпечення єдиної стратегії та акумуляції ідей інтеркультурності в місті, що стало передумовою подальшої активної участі колективу музею в проєктній діяльності.

У 2013 році Мелітопольський міський краєзнавчий музей вперше взяв участь в акції «Європейська ніч музеїв». До Міжнародного дня музеїв відбулася інтерактивна екскурсія «Званий вечір в музеї – особняку купця Чернікова». Історичні події, що їх відображають музейні експозиції, «оживали» завдяки майстерній грі як залучених самодіяльних театральних акторів, так і самих наукових та технічних працівників музею. Ця перша спроба долучитися до відомого у світі формату проведення учасницьких практик в музеї знайшла жвавий відклик у городян.

І вже в 2015 році всіх охочих мелітопольців до Міжнародного дня музеїв чекав новий формат «Ночі в музеї». Цього року свято відбувалося не лише в залах музею, а й «вийшло» за стіни закладу у музейне подвір'я, яке перетворилося на справжню сцену. Музейники провели тематичну «Голівудську вечірку» за мотивами світового та вітчизняного кінематографу.

А в 2016 році Європейська ніч музеїв відбувалася під гаслом «Музеї та культурні ландшафти», тому Мелітопольський міський музей вирішив дослідити етнокультурний ландшафт міста і провів Етнокультурну вечірку «Ethno Museum Fest». Всі відвідувачі цього вечора, окрім театралізованої інтерактивної екскурсії музеєм, мали змогу долучитися до пізнання культурних традицій різних етнічних груп нашого багатонаціонального міста.

Вже традицією стало проведення на подвір'ї музею свят до Міжнародного дня захисту дітей з творчими майстер-класами та анімаційною програмою, а також театралізованих свят «Медовий спас у медовому місті». А до Дня міста саме краєзнавчий музей стає центральним майданчиком для проведення свята «Золотий фонд Мелітопольщини».

Оновлення та розвиток не оминає і традиційних форм роботи музею. Так, в грудні 2011 року було відкрито стаціонарну виставку «Викопна фауна краю»; у вересні 2012 відкрито Залу Почесних громадян міста Мелітополя, в травні 2013 року відбулось відкриття експозиції зали «Наш край з найдавніших часів до 15 ст.»; в жовтні 2013 проведено реекспозицію зали «Визволення Мелітополя». В серпні 2014 року відкрито стаціонарну виставку «При виконанні бойового завдання...» (про Мелітопольський екіпаж літака ІЛ-76, який було підбито в небі над Луганськом в зоні АТО). У вересні 2016 року було відкрито експозицію «Наш край з 16 століття до 1917 року».

Музей як культурно-освітній заклад сприяє розвитку інформаційної та духовної культури як суспільства загалом, так і окремої особистості. Музей усвідомлює важливість освітньої складової у своїй роботі, його працівники переконані, що самоосвіта – це один із основних способів безперервного розвитку дорослої людини. Навчання упродовж життя не обмежується лише сферою освіти, воно також є критичним чинником у сферах економічного

зростання і конкурентоспроможності, зайнятості й соціального забезпечення.

В місті Мелітополі просування ідеї цінності освіти упродовж життя взагалі і освіти дорослих зокрема є у фокусі діяльності Науково-методичного центру освіти дорослих Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Так, у співпраці з Благодійним об'єднанням “Соціальний фонд” в серпні 2016 року було розпочато реалізацію проекту “Співпраця бібліотек і музеїв Мелітопольщини як ресурс розвитку освіти дорослих”, одним з ключових партнерів якого виступив Мелітопольський міський краєзнавчий музей, оскільки вже мав великі напрацювання в напрямку перетворення його на відкритий центр громадської активності. Проект був частиною міжрегіонального проекту Інституту з міжнародного співробітництва німецької асоціації народних університетів (DVV International) та Інформаційно-дослідного центру «Інтеграція та розвиток» «Замінимо мури відчиненими вікнами», який виконувався за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Проектом передбачалось розширення культурними інституціями своїх функцій, розробка культурних та освітніх програм для різних груп дорослого населення, перетворення на локальні платформи примирення, діалогу і зміцнення довіри на локальному рівні у партнерстві з активістами місцевих громад. Ще одним із завдань проекту було формування мережі «агентів змін», які у своїй роботі й надалі пропагуватимуть цінність освіти впродовж життя.

За результатами анкетування працівників бібліотечних та музейних установ міста Мелітополя та Мелітопольського району було розроблено Освітню програму їх професіоналізації, що складалась з 5 навчальних тренінгів: «Сучасні бібліотечні та музейні практики», «Лідер. Спікер. Партнер», «Основи фандрайзингу та написання проектних заявок», «PR-технології та комунікація з громадою», «Основи міжкультурної компетентності», а також мала на меті надання можливості її учасникам обмінятися професійним досвідом та налагодити партнерські зв'язки.

26 серпня 2016 року відбулась практична частина освітньої програми з реалізації новітніх форм роботи культурних інституцій у відповідності до сучасних потреб громади міста та району в форматі «Ніч в музеї». Ця форма роботи виявилася найяскравішим прикладом сучасного підходу до організації інтерактивних заходів, яку музей проводить вже традиційно.

Всі учасники проекту та запрошені представники міської громади стали безпосередніми учасниками інтерактивної театралізованої екскурсії Мелітопольським міським краєзнавчим музеєм та етнокультурної вечірки «MUSEUM ETHNO FEST».

Під час мандрівки музеєм учасники проекту «раптово» побачили хазяїна будинку, в якому зараз знаходиться музей – купця Петра Єгоровича Чернікова, який саме готувався зустрічати гостей свого урочистого прийому початку 20-го століття. Він дуже здивувався, що зараз в цього будинку є інший «хазяїн», але зрадів, що теперішні господарі також організовують «прийоми» та свята. Разом з сьогоднішнім директором музею вони провели екскурсію залами його колишнього родинного будинку, почули і навіть по-

бачили цікаві історії, в яких «оживали» персонажі різних часів та епох: «випадково» почули діалог двох працівниць у токсидермічній лабораторії доктора Кроненберга про передачу його колекції пташиних опудал до музею Реального училища; стали свідками бою між скіфською та сарматською царицями за символ влади – золоту діадему; допомогли брату хазяїна купцю Івану Чернікову зібратися на футбольний матч; а сумні проводи жінкою чоловіка на війну в залі, присвяченому подіям Другої світової війни під звуки снарядів та літаків-винищувачів зі словами «Ти повернешся... обіцяй мені!!», вразили багатьох присутніх. Ролі всіх історичних персонажів майстерно виконували наукові та технічні працівники музею.

Потім на подвір'ї музею всі учасники могли легко, весело і цікаво дізнатися про історію заселення нашого краю, познайомитись з національно-культурними товариствами, які діють у місті Мелітополі. Гості мали змогу дізнатися про фондову колекцію музею, у якій зберігається велика добірка речей, пов'язана з історією різних національностей. В колекції є друковані видання, посуд, старовинні фото, техніка та багато інших цікавих експонатів. Протягом вечірки всіх учасників проекту й гостей яскравою концертною програмою розважали представники творчих колективів національно-культурних товариств міста. А щоб кожний присутній міг хоч на мить відчувати себе справжнім мешканцем інтеркультурного міста, завідувач хореографічного відділення Дитячої школи мистецтв разом з художніми керівниками колективів допомагала засвоїти основні елементи національних танців у неймовірно емоційних майстер-класах. А завершився «MUSEUM ETNO FEST» величезним спільним танцювальним колом.

Щоб всі теоретичні знання учасники проекту могли використати на практиці, було організовано третю частину проекту – конкурс міні-проектів. В ході проекту було реалізовано 7 міні-проектів – переможців конкурсу, серед них і проект молодих наукових співробітників музею – серія освітніх майстер-класів з шоколадного розпису та реконструкції археологічних розкопок «Art&Science».

І наостанок, у Центральному палаці культури міста було проведено фінальну частину проекту – виставку «Ярмарок інноваційних практик музеїв та бібліотек Мелітопольщини», яка стала чудовою можливістю представити кращі напрацювання, що їх зробили за рік учасники проекту, оскільки його стратегічною метою було актуалізувати освітній, інноваційний та комунікаційний потенціали інституцій культури і посилити роль культури і освіти як чинника порозуміння в суспільстві.

Міжнародна співпраця для маленького музею невеликого провінційного міста – це неабиякий виклик. Але, набувши певного досвіду спільної участі з провідними українськими фахівцями з культурного менеджменту в різноманітних культурно-освітніх та науково-дослідних проектах та заходах в 2015 році, творчий колектив музею вирішив спробувати взяти участь в міжнародній програмі співпраці для творців культури та їхніх організацій Tandem. Завдяки Tandem організації-учасниці можуть впевнено знайти свій шлях до комплексної міжнародної сцени. Спільно з Варшавським музеєм сучасного мистецтва та Відкритою плат-

формою «Open place» Мелітопольський міський краєзнавчий музей переміг у конкурсі і реалізував проект «В центрі спільноти». Поєднання професійних навичок Tandem-партнерів у спільному міжнародному проекті сприяє створенню нових ідей та практичних підходів. Основною метою мелітопольського проекту було перетворити музей на відкритий простір для вирішення питань «Як формується громадська пам'ять?», «Яка роль музею в житті суспільства?», «Як розвиток культурних установ пов'язаний з розвитком суспільства?».

В 2016 році музейні працівники разом з громадською організацією «Комітет майбутнього «Солідарність і відповідальність» перемогли ще в одному конкурсі міжнародного проекту «Культ чи культура: розвиток учасницьких практик у музеї» за підтримки Goethe-Institut, Міністерства закордонних справ Німеччини, Харківського літературного музею та громадської організації «Український центр розвитку музейної справи». В проекті «Мелітопольські немелітопольці: знайти себе в новій громаді» колектив музею крізь призму особистих історій людей дослідив феномен соціалізації нових мешканців міста, які прибули в Мелітополь в результаті міграційних процесів. Метою цього партиципативного проекту було надання допомоги новим мешканцям міста знайти своє місце в громаді шляхом створення на базі музею відкритого середовища довіри, спілкування та обміну досвідом.

Завдяки участі у проектах співпраці з іншими культурно-освітніми та науковими установами, організаціями громадянського суспільства Мелітопольський міський краєзнавчий музей допоможе своїй громаді рухатися в бік сталості розвитку та стати більш зрілою і відповідальною.

Сьогодні вже однозначно ясно, що саме музеї мають бути місцем, де розкривається та відроджується пам'ять людства. Сучасна дискусія між фахівцями музейної справи вже не ведеться навколо того, чи має музей бути лише сховищем експонатів чи навпаки – має стати центром громади, де можна прослідкувати зв'язок між історією, культурою, технікою та життям. Основним питанням, що хвилюють музейників, залишається пошук ефективних методів та засобів збагачення знань людства за допомогою мови, яка здатна впливати не лише на розум, але й на почуття відвідувачів.

Таким чином, серед шляхів сутнісної трансформації, що їх використовує Мелітопольський міський краєзнавчий музей, можна виділити, по-перше, обрання вірного стратегічного напрямку свого розвитку; по-друге, участь в освітніх заходах з підвищення професіоналізму працівників музею; по-третє, співпраця та обмін досвідом з провідними музейними закладами України і світу; по-четверте, активізація участі в проектній діяльності; по-п'яте, впровадження інноваційних форм та учасницьких практик в свою роботу; по-шосте, посилення співпраці з громадськими організаціями та окремими культурно-освітніми ініціативами.

Перспективи подальшого розвитку музею полягають в збереженні великого внеску в культурне надбання попередніх поколінь та можливості по-новому його використовувати, популяризувати та збагачувати, шляхом якомога ширшого залучення відвідувачів. Саме музейні заклади сьогодні мають всі перспективи стати тим ідейним місцем, якого так потребує громадянське суспільство.

Експозиція зала археології

Зал заселення
Побут наших предків

Зацікавлені відвідувачі локації
музею на виставці Ярмарок
інноваційних практик музеїв
та бібліотек Мелітопольщини

Зустріч з волонтерами
в рамках кінолекторію
Зима що нас змінила

Інтерактивна програма
Знай та люби свій край
Зал заселення

Інтерактивна програма
Знай та люби свій край.
Зустріч з травницею

Інтерактивна програма
Знай та люби свій край

Квест в рамках
щорічної міської програми
Ти - мелітополець!

Моменти інтерактивної екскурсії
«Званий вечір в музеї –
особняку купця Чернікова».
2016

Музей на виставці Ярмарок
інноваційних практик музеїв
та бібліотек Мелітопольщини

Складання музейного пазлу
Тваринний та рослинний світ

Подорож музеєм в рамках
інтерактивної екскурсії
«Званий вечір в музеї –
особняку купця Чернікова».
2016

Учасники Етнокультурної
вечірки «Ethno Museum Fest»
2016

Ivanova Nataliya,

ACTUALIZATION OF THE MUSEUM AS A CULTURAL AND EDUCATIONAL CENTER IN THE FRAMEWORK OF THE OPEN PUBLIC SPACE (On The Example of Melitopol City Local History Museum)

The article reveals the ways of the museum transforming from a permanent place of preservation of artifacts of cultural heritage into open and dynamic social space of social interaction on the example of the Melitopol City Local History Museum over the past 5 years.

The Melitopol City Local History Museum is a cultural and educational institution with a 95-year old history and interesting experience. Nowadays the museum sees its future activity as a balance between the traditional functions of a museum institution and advanced art technologies. The strategic tasks of the museum's staff are the promotion of such values as openness, dynamism, and modernity through the perception of the museum space as a territory where history comes to life.

In the article author describes the separate directions and examples of museum work in the field of design and research activities, organization of educational programs, introduction of the latest and updating of the content of traditional forms of work, cooperation with public organizations at different levels are discussed.

Among the main factors of successful museum's being up to date author mentions several ones on:

- election of the right strategic direction of development;
- participation in educational activities to improve the professionalism of museum workers;
- cooperation and exchange of experience with leading museums of Ukraine and the world;
- activation of participation in the project activity;
- introduction of innovative forms and participatory practices into their work;
- strengthening cooperation with NGO and individual cultural and educational initiatives.

The prospects for the further development of the museum are to preserve the contribution of previous generations to the cultural heritage of Ukraine and to seek new ways of using, popularizing and enriching it through the widest possible involvement of the public.

Key words: museum, cultural-educational center, education throughout life.

УДК [911.375.631:904.4](477.25)

Янченко Володимир,*к.і.н., президент «Парку Київська Русь»*

МУЗЕЙ ДЕРЕВ'ЯНОГО ЗОДЧЕСТВА У ПАРКУ КИЇВСЬКА РУСЬ

У статті розглядається створений у Парку «Київська Русь» Музей зодчества. Читач може ознайомитися з таким унікальним явищем у сучасному музейному світі, як проект відновлення давньоруського Києва («міста Володимира») у масштабі 1:1.

Сучасний досвід подачі об'єктивної історичної інформації та реконструкцій (окремих предметів, об'єктів та навіть цілих міських локацій) включає в себе надання можливості відчувати атмосферу та специфіку Київської Русі в усій її повноті. Ідеальною можливістю домогтися цього є відтворення образу середньовічного міста, але не лише на моніторах і макетах, а в оригіналі. Досвідом такого вирішення проблеми є музейний комплекс під відкритим небом – «Парк «Київська Русь». Одним з напрямків науково-освітньої діяльності ПКР – це створення музеїв на його території. Один з таких новостворених музеїв – Музей зодчества. В його експозиціях присутні археологічні артефакти, відтворені моделі конструкцій давньоруського житла, репліки інструментарію давньоруського тесляра.

Ключові слова: Парк «Київська Русь», музей, деревообробне ремесло, зодчество

Одним з найважливіших етапів історії України є, безумовно, період формування та існування держави Київська Русь. Сучасний досвід подачі історичної інформації та реконструкцій (окремих предметів, об'єктів та навіть цілих міських локацій) включає в себе надання можливості відчувати «живий дотик предків», атмосферу їхнього життя, специфіку Київської Русі в усій її повноті «із зворотного боку музейного вітринного скла». Ідеальною можливістю домогтися цього, на наш погляд, є відтворення образу середньовічного міста, але не на моніторах і макетах, а в оригіналі. Досвідом такого вирішення проблеми є музейний комплекс під відкритим небом – «Парк «Київська Русь» (далі ПКР)¹.

Проект стартував наприкінці 2005 року і реалізується як відбудова давньоруського київського дитинця («міста Володимира») в його історичних розмірах та в історичній забудові. ПКР створює фрагмент історичної реальності в сучасному урбанізованому середовищі, в максимально зручному для створення образу місці. Столичне місто «наступає» на передмістя, «експортує» населення, спосіб життя, повсякденні практики. Той факт, що Парк розташований у 34 км від міста, але, тим не менш, є достатньо

¹ Янченко, В.В. (2013). Проект «Парку Київська Русь». Історія «оживає». *Пам'ятки історії та культури слов'ян*, С. 196-205.

відвідуваним місцем, є яскравим свідченням цього «міського наступу». ПКР позиціонує себе як частина Києва. Очевидно, не у фізичному, а у ментальному сенсі. Заходи Парку (фестивалі, міжнародні турніри, ярмарки,) стали елементом практик дозвілля в середовищі киян.

Розміщений в історичній місцевості (між давньоруськими Василевим і Витачівом, на лівому березі річки Стугни), проект з максимальною історичною достовірністю відтворює архітектурний і культурний образ київського Дитинця (укріпленого городища) Х–ХІІІ ст. і атмосферу середньовічної Київської Русі. Будівництво всіх об'єктів виконане у масштабі 1:1.

В планових проектах ПКР багато уваги приділялось експериментальному моделюванню процесів давньоруського будівництва, виробництва та промислів. Подібні роботи були би неможливими без співробітництва з фахівцями з експериментальної археології та науковими співробітниками Інституту археології НАН України². Через обмеженість бази письмових та картографічних джерел, саме археологічні матеріали стали основою для історичної реконструкції дитинця давньоруського Києва³. Цих джерел достатньо багато (порівняно з пам'ятками інших давньоруських міст), а інформація, яку вони несуть, стосується найрізноманітніших проблем середньовічної історії «міста Володимира». З одного боку відбувається їх постійне кількісне накопичення, з іншого – існує можливість перегляду вже відомих матеріалів та видобуття з них нової інформації завдяки методологічним новаціям.

В перші роки існування ПКР був створений та обговорений на засіданнях зі спеціалістами Інституту археології НАН України генеральний план реконструкції дитинця Давнього Києва. Цей проект максимально наближений до відомих контурів історичних реконструкцій Києва, виконаних відомими авторитетними дослідниками давньоруської доби вченими (Ю. Асєєвим, М. Каргером, С. Кілієвич, О. Кутовим, П. Толочком та іншими). Реконструйовано оборонні вали «міста Володимира» довжиною 1,5 км, які охопили територію близько 10 га⁴ (Рис. 1).

Спираючись на практично двохсотрічні археологічні дослідження київського дитинця (перші розкопки – проведені К. А. Лохвицьким у 1824 році за ініціативи митрополита Євгенія (Болховітінова), нам вдалося повністю відобразити давню планувальну структуру, включаючи вуличну мережу з точною локалізацією вулиць і площ⁵. На території ПКР створено «Передгороддя» з в'їзною брамою, оборонною стіною, ристалищем, княжою палатою, станом кочівників, табором вікінгів, садибами киян Х–ХІ століть та іншими музейними об'єктами.

На сьогоднішній день можна з упевненістю стверджувати, що ПКР від сміливого проекту по відтворенню давньоруської столиці виріс до потужного наукового центру, який займається широким спектром проблем, пов'язаних з середньовічною історією, археологією та музеєзнавством. Підтвердженням цього статусу може бути те, що кілька київських вузів вже проводять лекції за тематикою Київської Русі на території Парку⁶.

На території комплексу створено кілька музеїв, які висвітлюють різні аспекти побуту часів Київської Русі. Один із таких

² Сергєєва, М.С., Янченко, В.В. (2012). Матеріали до методики реконструкції давньоруського житлового інтер'єру (на прикладі житла, репрезентованого у парку «Київська Русь»). *Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв*, С. 133–143; Тараненко, С.П., Янченко, В.В. (2011). Рослинний ландшафт дитинця Верхнього Києва у давньоруський час. Спроба реконструкції. *В Археологія: від джерел до реконструкцій. Археологія і давня історія України (Вип. 5)*, С. 227–230.

³ Янченко, В.В. (2012). Археологічне вивчення київського дитинця як джерело історичної реконструкції. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*, (Вип. 32), С. 46–52.

⁴ Янченко, В.В. (2013). Реконструкція фортифікацій дитинця древнерусского Києва. *Вестник Полацкага Дзяржаунага Універсітэта*, С. 21–28.

⁵ Янченко, В.В. (2013). Реконструкція мостових Давньоруського Києва (досвід «Парку Київська Русь»). *В Археологія і давня історія України. (Вип. 10: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв)*, С. 178–184.

⁶ Тараненко, С.П., Янченко, В.В. (2016). Досвід проведення відкритих лекцій у Парку «Київська Русь». *В Актуальні проблеми музейної та пам'яткоохоронної діяльності: зб. наук. пр. (за мат. Наук. практ. Конференції)*, С. 89–104.

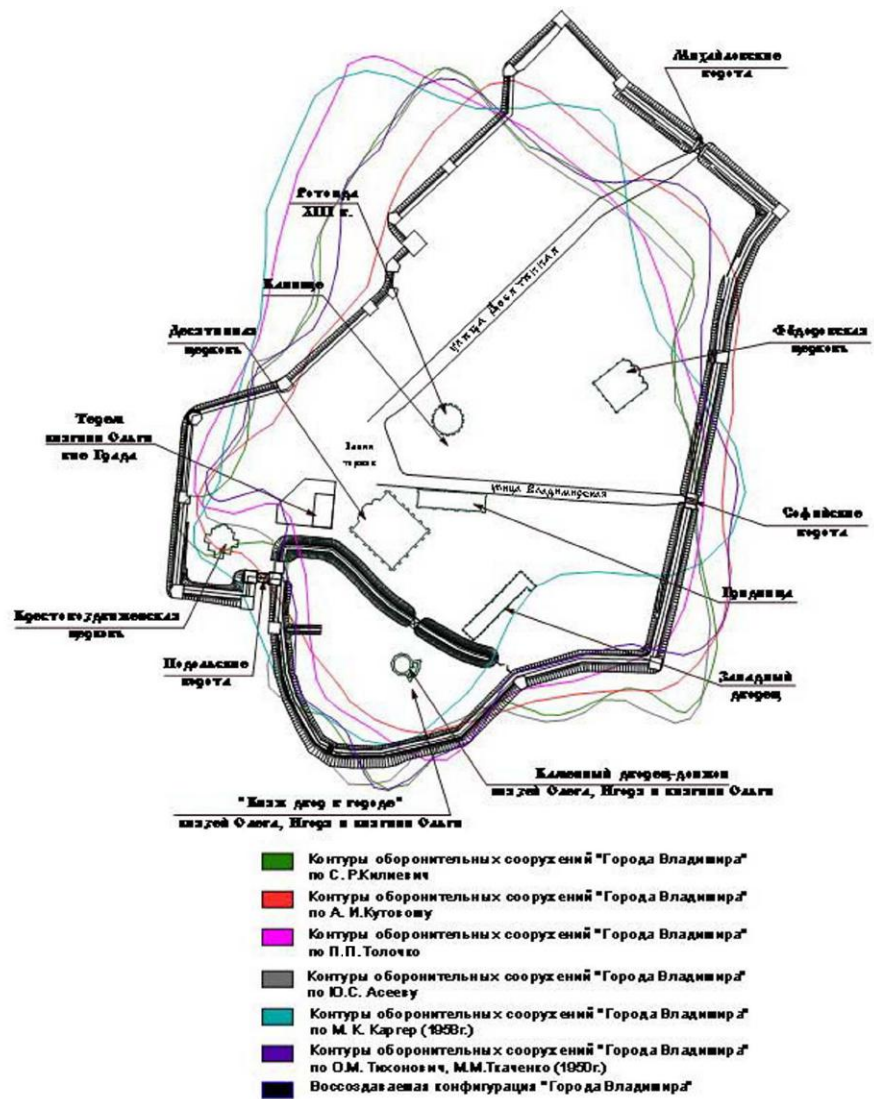

Рис. 1. Контури фортифікаційних споруд «Міста Володимира»

музеїв – Музей дерев'яного зодчества. Дерево – природний будівельний матеріал, який людство використовує протягом всієї своєї історії. І попри поступ технологій обробки дерева, частина інструментів та технологічних рішень залишаються незмінними протягом століть. Тож музей зодчества, на наш погляд, вдало пов'язує період Київської Русі з добою Модерну й сьогоденням. Унікальність музею в тому, що в ньому представлені автентичні артефакти, репліки давніх інструментів, наукові наглядні реконструкції. Нижче ми зупинимось більш детально на найбільш цікавих та вартих уваги експонатах. Описи можна згрупувати у три умовні групи – інструменти для обробки дерева, власне вироби з дерева та макети реконструкцій вузлів конструкції житла.

Інструменти з обробки дерева

За археологічними даними, основні види деревообробних інструментів оформились у Х–ХІ ст. і залишались в принципі незмінними до ХVІІІ ст. В експозиції представлені інструменти, які є репліками давньоруських аналогів, ідентичність доведена археологічними артефактами. В основі порівняльного аналізу лежать

⁷ Харламов, В.О. (1976). Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X–XIII ст. В *Археологічні дослідження стародавнього Києва*, С. 47–55; Харламов, В.А. (1990). Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII вв. (По раскопкам Подола): Автореф. дис. кандидата архит. наук / Институт скульптуры и архитектуры им. Репина. Ленинград.

розробки В. Харламова⁷. Кілька прикладів з експозиції інструментарію ілюструють дану тезу.

Тесло нагадувало невелику кірку і використовувалось для попереднього грубого видовбування в дереві різноманітних форм (Рис. 2). Тесло належить до чи не найдавніших інструментів обробки дерева, його почали використовувати ще з часів неоліту та бронзи.

Рис. 2. Тесло.
Музей зодчества ПКР

Столярний струг (наструг) – ручний інструмент, який використовувався для обробки дерева. Якщо для звичайного будівництва використовували сокиру та потес, то стургом користувались для отримання більш чистої та точної роботи. До нас дійшли металеві леза, знайдені в тому числі у Києві та на Райковецькому городищі⁸.

⁸ Гончаров, В.К. (1950). Райковецкое городище: материалы раскопок. Киев: Издательство Академии Наук Украинской ССР, С. 122.

Рис. 3. Струг.
Музей зодчества ПКР

Давньоруський струг був прототипом *рубанків*, які використовувались для чистої обробки та зняття стружки визначеної товщини (Рис. 4). Тільки в рубанках лезо розташовується не по довжині, а по ширині дерев'яної колодки.

Рис. 4. Рубанок фігурний.
Музей зодчества ПКР

Свердло – інструмент для отримання круглих отворів у деревині. У давньоруських писемних джерелах свердло згадується з XI ст. Цей інструмент неодноразово був зафіксований при розкопках Києва. Можна виділити два типи свердл – спіральні (бурав) та ложкоподібні або пероподібні (Рис. 5 а; 5 б)⁹.

⁹ Вознесенская, Г.А. (1981). Кузнечное ремесло. Новое в археологии Киева. К.: Наукова думка, С. 274.

Рис. 5 а. Свердло.
Музей зодчества ПКР

Рис. 5 б. Свердло.
Музей зодчества ПКР

Пила – ручний столярний інструмент, який використовують для розрізання на частини твердого матеріалу шляхом тертя. Згідно археологічних даних Подолу, використання пилок було обмеженим – лише для столярних та дрібних теслярських робіт. Вся основна робота виконувалась сокирою. Пили давніх київських майстрів можна реконструювати за знахідками Райковецького городища¹⁰ (Рис. 6 а; 6 б).

¹⁰ Гончаров, В.К. (1950). Райковецкое городище: материалы раскопок. Киев: Издательство Академии Наук Украинской ССР, С. 145.

Рис. 6 а. Пила велика лучкова. Музей зодчества ПКР

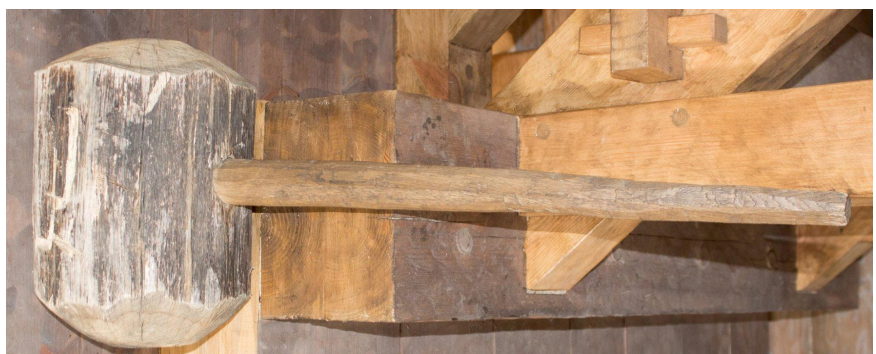
Рис. 6 б. Пила лучкова мала. Музей зодчества ПКР

Молотки використовувались давньоруськими теслярами для роботи з долотом, а також для забивання гвіздків. Існували залізні та дерев'яні молотки. Для дрібної та точної роботи використовували дерев'яні молотки – «кулаки» (Рис. 7). Такі знаряддя неодноразово знаходили при археологічних дослідженнях на Подолі Києва.¹¹ При чому робоча частина знайдених кулаків мала ознаки довгого використання.

¹¹ Гупало, К.М., Толочко, П.П. (1975). Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. В *Стародавній Київ*, С. 74; Толочко, П.П., Гупало, К.М., Харламов, В.О. (1976). Розкопки Києвоподолу Х-ХІІІ ст. В *Археологічні дослідження стародавнього Києва*, С. 42.

Рис. 7. Молоток-«кулак». Музей зодчества ПКР

Вироби з дерева

Вже багато років ПКР співпрацює з Інститутом археології НАН України і його науковими консультантами в різний час були відомі київські археологи К. Гупало, Г. Івакін, С. Тараненко. Тісні зв'язки підтримуються з Центром археології Києва ІА НАНУ. Його директор М. Сагайдак сприяв комплектуванню музею фрагментами дерев'яних конструкцій, які в свій час були відібрані для дендро-хронологічного аналізу. Після отримання наукових результатів фрагменти конструкцій змогли отримати нове життя в нашій експозиції. Представимо кілька прикладів подібної співпраці.

Фрагменти гробовищ

Рис. 8. Дошки гробовищ з розкопок могильника XI ст. з київського Подолу на вул. Хорива у 1983–1984 рр. Музей зодчества ПКР.

Конструкції гробовищ, які використовувались при похованні небіжчиків у першій половині XI ст., у давньоруському Києві представлені у монографії М. Сагайдака «Давньокиївський Поділ». Автор поділяє їх на кілька типів за технологією виготовлення.

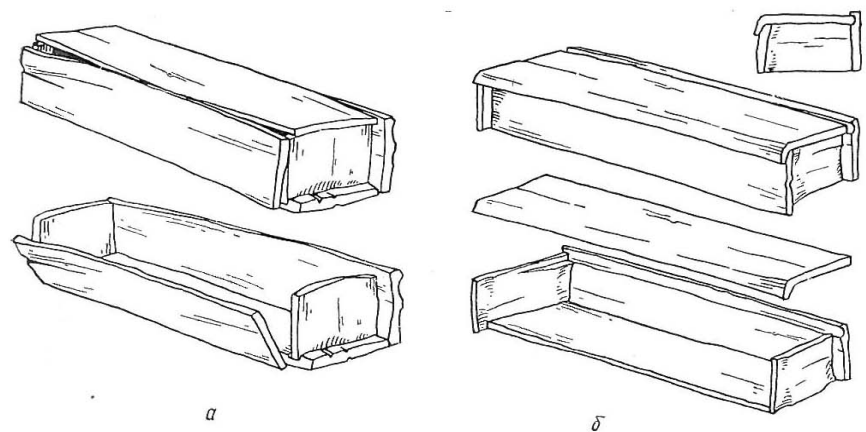

Рис.10. Типи конструкцій давньоруських домовин з Київського Подолу¹²

¹² Сагайдак, М.А. (1991). Давньокиївський Поділ, С. 97.

¹³ Сагайдак, М.А. (1991). Давньокиївський Поділ, С. 97-98.

Тип А. Прямокутний ящик, складений із колотих дошок без використання цвяхів. Такі домовини збирались під час поховання небіжчика безпосередньо в могилі. Спочатку в яму опускалась дошка дна домовини, на якій міг лежати покійник, далі боковини, які «розкріплялись» торцевими дошками і нарешті клалася кришка. Для виготовлення такої домовини, як правило, використовувалось одне дерево: колода з дуба чи сосни, з якої кололись дошки. Соснові дошки були товщими, 3-5 см, дубові на 1-2 см тонші¹³.

Тун Б. Має трапецієвидну форму труни. Паз для встановлення торцевих дошок вибирався не тільки в нижній дошці, а й в бокових. За рахунок зроблених пазів, бокові дошки тримались власною вагою. Додатково, боковини закріплювали залізними цвяхами або дерев'яними тиблями. Труни цього типу могли збиратися і транспортуватися задовго до самого поховання. Домовини виготовлялись переважно з дуба.

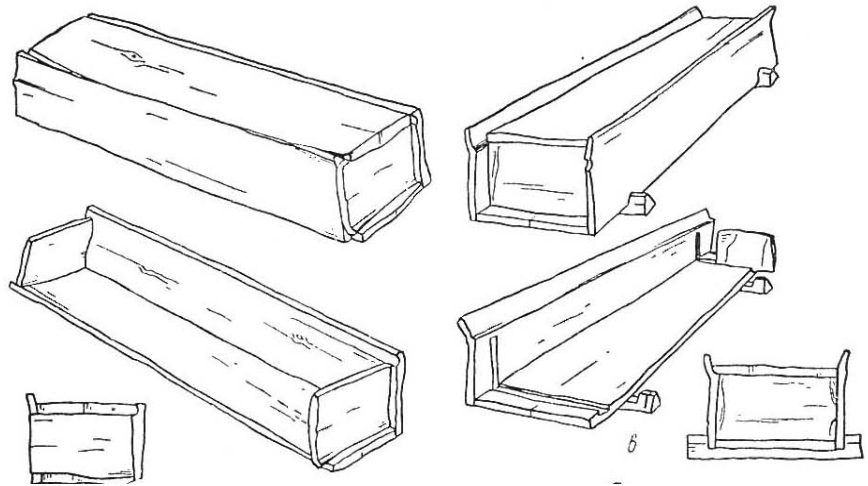

Рис. 11. Технологічні прийоми виготовлення домовин окремих типів¹⁴

¹⁴ Сагайдак, М.А. (1991). Давньокиївський Поділ, С. 98.

¹⁵ Сагайдак, М.А. (1991). Давньокиївський Поділ, С. 99.

Тун В. Принципова відмінність від попередніх типів полягає в трапецієвидній формі самої труни, яка збиралась та транспортувалась задовго до самого поховання. Домовини виготовлялись переважно з дубу. У кількох випадках боковини додатково закріплені залізними цвяхами або дерев'яними тиблями¹⁵.

Тун Г. По формі нагадує типи А та Б, однак за рахунок підвищення висоти боковини наближується за формою до саркофага. Вся конструкція збиралась за допомогою дерев'яних тиблів без пазів і вирізок. Домовина виготовлялась із відносно тонких (до 3 см) дубових дошок, що вирізнялись ретельною обробкою. Зовнішні площини всіх чотирьох стінок одного екземпляра декорувались легкою різьбою.

Стовбури кололи на дошки, далі обробляли сокирою і доводились теслом. Поперечні і наскрізні пази робились долотом. Крім пазів для скріплення і підгонки стінок домовини використовувались дерев'яні тиблі й залізні цвяхи.

Дерево для виготовлення дорогих орнаментованих домовин-саркофагів попередньо заготовлялось і висушувалось¹⁶.

Крім представлення самих речей, в музеї розміщені інформаційні стенди на допомогу відвідувачу для кращого розуміння контексту функціонування експонату.

¹⁶ Сагайдак, М.А. (1991). Давньокиївський Поділ, С. 99.

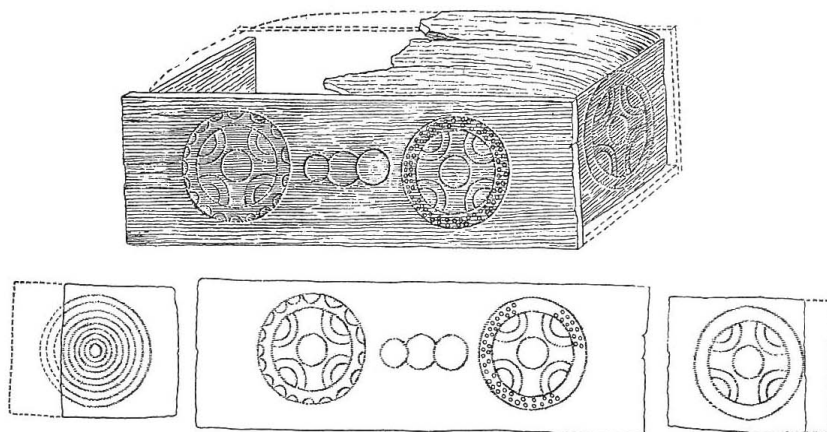

Рис. 12. Дерев'яний саркофаг¹⁷

¹⁷ Сагайдак, М.А. (1991).
Давньокиївський Поділ, С. 99.

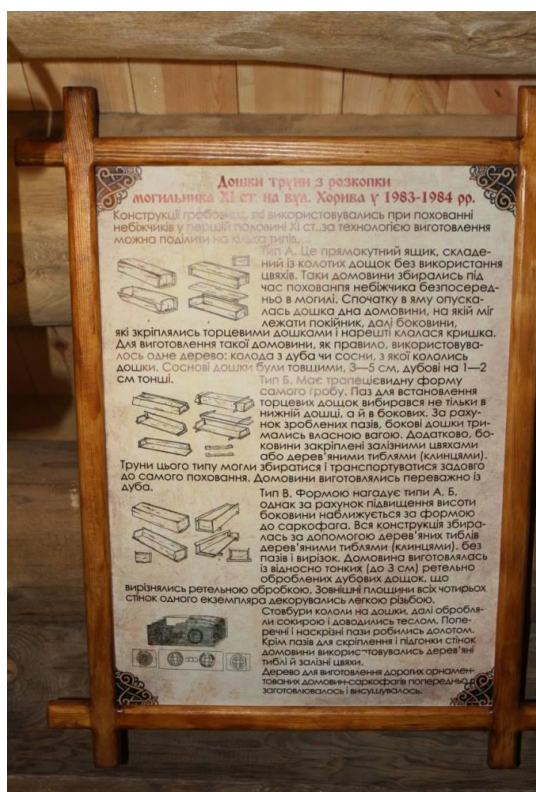

Рис. 13. Інформаційний стенд музею зодчества ПКР.

Деталі конструкції криниці XII ст.

Рис. 14. Дошки з криниці середини XII ст.
Музей зодчества ПКР.

Наступними експонатами археологічної експозиції музею є унікальні предмети з єдиного у своєму роді об'єкту. На місці будівництва храму Введення Святої Богородиці у Києві (вул. Почайнинська, 27/44) влітку 2003 року проводилися охоронні археологічні дослідження. Серед виявлених об'єктів (цвинтар XVIII ст., п'ять давньоруських споруд, господарські ями XI–XVIII ст.) найбільш цікавою з наукової точки зору виявилася криниця давньоруського часу¹⁸.

¹⁸ Сергеева, М.С., Тараненко, С.П., Журухіна, О.Ю. (2005). Дослідження на Київському Подолі по вул. Почайнинська, 27/44, у 2003 р. В. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.*, С. 58-60.

Рис. 15. План археологічних досліджень на вул. Почайнинській, 27/44, 2003 р. (Розкопки М. Сергеевой, С. Тараненко)

Конструкція криниці являла собою зруб, складений з горизонтальних дошок, які з'єднувалися методом врубки «ластівкін хвіст» з виносом вінець до 0,2 м. Такий спосіб врубки відомий при дослідженні давньоруських гідротехнічних споруд в Тустані¹⁹, Автунічах, Шумлаї²⁰. Археологам вдалося прослідкувати криницю на глибину близько 2 м, що складалася з дубових дошок, по 11 з кожного боку. При розбірці конструкції вдалося зберегти 20 дошок²¹. Необхідно відмітити, що це перший і єдиний випадок фіксації криниці давньоруського часу в Києві.

¹⁹ Рожко, М.Ф. (1996). Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. Київ: «Наукова думка», С. 86.

²⁰ Веремейчик, О.М., Готун, І.А. (1995). Колодязі на давньоруських сільських поселеннях. В *Археологія* (4), С. 86-90.

²¹ Тараненко, С.П. (2005). Давньоруська криниця на Подолі Києва. В *Проблеми археології Середнього Подніпров'я*, С. 319–328.

Рис. 16. Криниця. Процес розчистки. Вул. Почайнинська, 27/44. (Розкопки М. Сергеевой, С. Тараненко)

Археологи представили реконструкцію криниці у вигляді етнографічно відомого типу «журавля». Ми розвинули цю ідею і пропонуємо модель давньоруської садиби з подібною криницею.

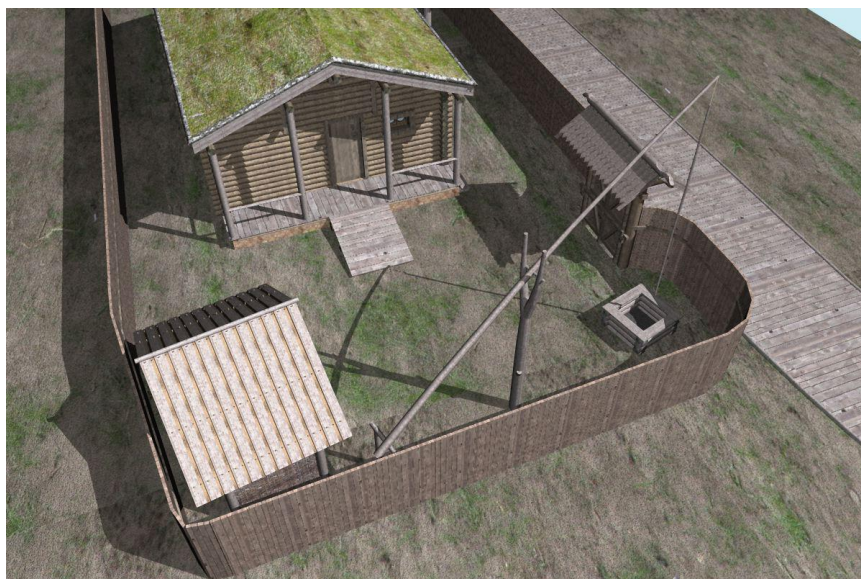

Рис. 17. Модель криниці на давньоруській садибі

*Фрагменти гідротехнічних конструкцій XI ст.
з розкопок на вул. Фрунзе, 23/25 у 2008 р.*

Рис. 18 а. Фрагмент гідротехнічної конструкції з розкопок на вул. Фрунзе, 23/25 у 2008 р.
Музей зодчества ПКР

Рис. 18 б. Фрагмент гідротехнічної конструкції з розкопок на вул. Фрунзе, 23/25 у 2008 р.
Музей зодчества ПКР

Археологічна експозиція продовжується представленням фрагментів інженерних споруд давньоруського часу. У 2008 р. Центром археології Києва ІА НАН України була досліджена ділянка, що знаходилася станом на XI ст. в складних природних умовах – біля підніжжя північно-східної частини гори Щекавиці. Таке розташування спричинило спорудження дерев'яних гідротехнічних конструкцій, які мали б захистити садибну ділянку від води та делювіальних наносів. Крім цього, для окремих споруд робилися обноси оснащені дренажними отворами в дошках. Ця ділянка відноситься до другої половини XI ст. – першої половини XII ст.

Знайдена дошка обноси була розташована перпендикулярно до схилу и мала у середній частині сім отворів для дренажу (Рис. 19 а, 19 б), а інший фрагмент конструкції у вигляді дошки, що поставлена на ребро та орієнтована паралельно схилу, була укріплена кілками (Рис. 19 б).

Рис. 19 а. Дошка з отворами.
Вул. Фрунзе, 23-25.
(Розкопки М. Сагайдака,
В. Івакіна)

Рис. 19 б. Гідротехнічні
конструкції XI ст.
Вул. Фрунзе, 23-25.
(Розкопки М. Сагайдака,
В. Івакіна)

Фрагмент криниці XIX ст.

Рис. 20. Напівколади
з конструкції криниці XIX ст.
вул. Введенська, 35
у 2005 р.
Музей зодчества ПКР

Так сталося, що в археологічній експозиції Музею зодчества представлені фрагменти дерев'яних конструкцій з гідротехнічних об'єктів Києва різних періодів. Наступний експонат походить з розкопок північно-західної частини київського Подолу за адресою вул. Введенська, 35 у 2005 р. Весь матеріал з цих розкопок відноситься до середини – другої половини XIX ст. Під час досліджень зафіксований колодязь XIX ст. Він являв собою зруб розмірами 1,4 x 1,4 м, метод врубки «ластівкін хвіст», загалом було досліджено понад 30 вінець.

Рис. 21. План розкопу
на вул. Введенській, 35,
2005 р.
(Розкопки М. Сагайдака,
Ю. Башкатова)

Колодязь проіснував до XX ст. і був засипаний ²².

²² Сагайдак, М.А., Башкатов, Ю.Ю. (2005). Отчет об археологических исследованиях Подольской экспедиции по ул. Введенская, 35 в 2005 г. НА ФА НАНУ № 2005/288 - 8 с., 7 рис. + 29 фото, інв. опис – 3 с., Акт – 4 с.

Рис. 22. Колодязь XIX ст.
Бул. Введенська, 35, 2005 р.
(Розкопки М. Сагайдака,
Ю. Башкатова)

Фрагмент водогінної системи Києва XVIII-XIX ст.

Рис. 23. Фрагмент
колодязя-розподільника
XVIII-XIX ст.
(вул. Андріївський узвіз, 1а)
Музей зодчества ПКР

Водогінна система Києва періоду модерну на сьогодні має недостатній рівень вивчення. Тому матеріальні елементи, які представляють цю систему, заслуговують на особливу увагу. Як і у цілому в нашій експозиції, матеріали походять з розкопок Подолу Києва (вул. Андріївський узвіз, 1а). На глибині 2,30 м від сучасної денної поверхні відкрито частину дерев'яного водогону з колодязем XVIII-XIX ст.

Рис. 24. Фрагмент водогону
XVIII–XIX ст. вул.
Андріївський узвіз, 1а, 2011 р.
(Розкопки М. Сергєєвої)

Макети конструкції зрубів

Цей третій напрямок експозиції нашого музею. Він представляє собою макети різних вузлів конструкції давньоруського житла. Для їх будівництва використані існуючі історико-археологічні дані пов'язані з давньоруським житлобудівництвом. Маємо відмітити майстерність теслярів Парку, які змогли виконати макети з максимальною точністю.

В нашій експозиції знаходяться макети давньоруського зрубу. Археологічні дослідження останніх років остаточно переконують нас у широкому розповсюдженні в давньоруському Києві саме зрубного типу житлових споруд²³. У результаті розкопок київського Подолу в 1972–1975 рр. були отримані матеріали, аналогічні до розкопаних у Новгороді, Старій Ладозі, Полоцьку, Бресті й інших містах північно-західних і північно-східних районів Русі. Аналогії спостерігаються не лише в загальному характері зрубних споруд або планувальній структурі окремих ділянок міської забудови, але і в будівельних прийомах. Рубка київських (як і новгородських, мінських, смоленських тощо) зрубів виконана «в обло». Вони складені з соснових колод діаметром від 16 до 25 см. Чашки замків і пазів завжди вибрані у нижній колоді. Між вінцями є прокладки моху для теплоізоляції²⁴.

Найбільш інформативними у питанні виділення типів рядового житла та масової забудови Києва стали дослідження Подільської постійно діючої археологічної експедиції. У межах більше ніж 60-ти розкопів було досліджено понад 300 будівель, аналіз конструкцій стін довів, що зрубні конструкції становлять приблизно 70 %, каркасно-стовпові – 30 %²⁵.

²³ Толочко, П.П. (1981).
Массовая застройка Киева
X–XIII вв. В *Древнерусские
города*, С. 76.

²⁴ Толочко, П.П. (1981).
Массовая застройка Киева
X–XIII вв. В *Древнерусские
города*, С. 76.

²⁵ Тараненко, С. П. (2008).
Массовая застройка Подола
Киева X – XIII вв.
(по материалам исследований
1984 – 2000 гг.). В *Acta
archaeologica Albaruthenica*,
(Vol. IV), С. 125–133.

Рис. 25. Макет конструкції зрубу. Метод врубки «в обло». Музей зодчества ПКР

Не менш цікавим з наукової точки зору є реконструкції вікон у давньоруських спорудах. Рамне вікно з косяками зрубної споруди реконструйоване також за археологічними даними. Обробку віконних отворів у спорудах Подолу Києва можна розділити за типом на щілинні без косяків і з використанням косяків обрамлення. Можна передбачити, що існували і двохкосячні віконні отвори, зображення яких неодноразово зустрічається на давньоруських мініатюрах. Матеріалом заповнення міг бути будь-який з тих, що застосовувалися у давньоруський час: бичачий міхур, паюс, слюда, скло. Необхідно відзначити, що теоретично вживання у Давній Русі великих рамних вікон з косяками давно прийняте історико-архітектурною наукою і присутнє на багатьох реконструкціях дерев'яних хормних будівель, проте питання їхнього реального існування до останнього часу залишалося відкритим²⁶. Багатий археологічний матеріал розкопок Подолу дав позитивну відповідь і на це важливе питання. Так, біля зрубу № 4, відкритого на Контрактовій площі (датується 975 р.), була виявлена підвіконна колода, яка входила до складу конструкції рамного вікна з косяками²⁷. Віконниця з прямокутною ґратчастою палітуркою була виявлена під час проведення реставраційних робіт у Софійському соборі у Києві. Як показали дослідження, вона була вмурована у віконний рамочний проріз південної кам'яної стіни собору в період будівництва²⁸.

²⁶ Борисевич, Г.В. (1982). Хормное зодчество Новгорода. В *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгород*, С. 286-287.

²⁷ Гупало, К.М., Толочко, П.П. (1975). Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. В *Стародавній Київ*, С. 58.

²⁸ Висоцький, С.О. (1972). Віконна рама та шибки з Київської Софії. В *Київська старовина*, С. 54-60.

Рис. 26. Макет вікна.
Музей зодчества ПКР

Завершенням споруди слугував дах, який оберігав внутрішній простір від атмосферних опадів. За етнографічними матеріалами відомо, що вибір відповідного вирішення даху для конкретних споруд залежав не лише від кліматичних умов і будівельних традицій, він визначався і конструкцією стін споруди і матеріалом перекриття. Стовпові споруди зазвичай перекривалися кроквяною конструкцією даху, а зруби завершувалися дахами на самцях²⁹.

Ймовірно, дахи мали покриття «в два теси». Цей висновок підтверджує спорудження даху над льохом (споруда 12Б), виявленим під час археологічних досліджень Житнього ринку. Конструкція мала двохскатне покриття з колотих дошок – тесин, укладених у два теси. Цим способом є покриття двома рядами дошок, причому верхній їх ряд дошок перекривав щілини нижнього. Тесини мали ширину 25–30 см, товщину 2,5–3,0 см³⁰.

Рис. 27. Макет даху.
Музей зодчества ПКР

²⁹ Бломквист, Е.В. (1956). Крестьянские постройки русских, украинцев, белорусов (Поселения, жилища, хозяйственные строения). В *Восточнославянский этнографический сборник*, С. 96-104.

³⁰ Толочко, П.П., Гупало, К.М., Харламов, В.О. (1976). Розкопки Києвоподолу Х-ХІІІ ст. В *Археологічні дослідження стародавнього Києва*, С. 37.

Висновки

Отже, в музеї дерев'яного зодчества у Парку Київська Русь комплексно представлено деревообробне ремесло Давньої Русі – репліки теслярських інструментів, елементи будинків та конструкцій стін тощо. Експозиція, заснована на останніх археологічних даних, та інформаційна підтримка дозволяють відвідувачу отримати комплексне та образне уявлення про одне з ключових ремесел.

Та й сам Парк Київська Русь являє собою цікавий приклад створення простору для міського дозвілля поза межею самого міста. Розташований в 40 км від Києва, ПКР став елементом дозвілля киян, вписався таким чином в міське середовище.

References

- Blomkvyst E.V. Krest'yanskye postroyky russkykh, ukraintsev, belorusov (Poselenyya, zhylyshcha, khozyaystvennyye stroenyya) // Vostochnoslavianskiy etnograficheskiy sbornik. – M., 1956. – S. 96–104.
- Borysevych H.V. Khoromnoe zodchestvo Novhoroda // Novhorodskyy sbornik. 50 let raskopok Novhoroda. – M., 1982. – S. 286–287.
- Veremeychuk O.M., Hotun I.A. Kolodyazi na davn'orus'kykh sil's'kykh poselennyakh. // Arkheolohiya, №4. – K., 1995 r.
- Vysots'kyi S.O. Vikonna rama ta shybky z Kyiv's'koyi Sofiyi // Kyiv's'ka starovyna. – K., 1972. – S. 54–60.
- Voznesenskaya H.A. Kuznechnoe remeslo. Novoe v arkheolohyy Kyeva / Red. kol. P.P. Tolochko, S.A. Vysotskiy, Ya.E. Borovskiy. – K.: Naukova dumka, 1981. – s.267-284.
- Honcharov V.K. Raykovetskoe horodyshche: materyaly raskopok. Kyev: Yzdatel'stvo Akademyy Nauk Ukraynskoy SSR, – 1950.- 149 s.
- Hupalo K.M., Tolochko P.P. Davn'okyyiv's'kyi Podil u svitli novykh arkheolohichnykh doslidzhen' // Starodavniy Kyiv. «Naukova dumka». K., 1975. – S.40-79.
- Rozhko M.F. Tustan'. Davn'orus'ka naskel'na fortetsya. – K., “Naukova dumka”, 1996 r.
- Sahaydak M.A. Davn'okyyiv's'kyi Podil. – K.: Naukova dumka, 1991. – 164 s.
- Serhyeyeva M.S., Taranenko S.P., Zhurukhina O.Yu. Doslidzhennya na Kyiv's'komu Podoli po vul. Pochaynyn's'ka, 27/44, u 2003 r. // Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2003–2004 rr. – K., 2005. – S. 58-60.
- Serhyeyeva M.S., Yanchenko V.V. Materialy do metodyky rekonstruktsiyi davn'orus'koho zhytlovoho inter'yeru (na prykladi zhytla, reprezentovano u parku «Kyiv's'ka Rus'») // Eksperymental'na arkheolohiya: dosvid modelyuvannya ob'yektiv ta vyrobnytstv. – K., 2012. – S. 133–143.
- Taranenko S.P. Davn'orus'ka krynytsya na Podoli Kyieva // Problemy arkheolohiyi Seredn'oho Podniprov'ya. Fastiv. 2005. – S. 319–328.
- Taranenko S. P. Massovaya zastroyka Podola Kyieva Kh – KhIII vv. (po materyalam yssledovany 1984 – 2000 hh.) // Acta archeologica Albaruthenica. Mins'k: I.P. Lohvinau, 2008. – Vol. IV. – S. 125–133.
- Taranenko S.P., Yanchenko V.V. Roslynnyy landshaft dytyntsya Verkh'n'oho Kyieva u davn'orus'kyi chas. Sproba rekonstruktsiyi // Arkheolohiya: vid dzherel do rekonstruktsiy / Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny. – Vyp. 5. – K., 2011. – S. 227–230.
- Tarannenko S.P., Yanchenko V.V. Dosvid provedennya vidkrytykh lektiy u Parku «Kyiv's'ka Rus'» // Aktual'ni problemy muzeynoi ta pam'yat-

kookhoronnoyi diyal'nosti: zb. nauk. pr.(za mat. Nauk. prakt. Konferentsiyi); KNUKiM. – K.: Lohos, 2016 – S. 89-104.

Tolochko P.P., Hupalo K.M., Kharlamov V.O. Rozkopky Kyjevopodolu X-XIII st. // Arkheolohichni doslidzhennya starodavn'oho Kyjeva. «Nauko-va dumka». K., 1976. – S.19-46.

Tolochko P.P. Massovaya zastroyka Kyeva X–XIII vv. // Drevnerusskiye horoda. – M., 1981. – S. 63–94.

Kharlamov V.O. Konstruktyvni osoblyvosti derev'yanykh budivel' Podolu Kh–KhIII st. // Arkheolohichni doslidzhennya starodavn'oho Kyjeva. – K., 1976. – S. 47–55.

Kharlamov V.A. Arkhytektura zhylykh derevyannykh kompleksov Kyeva Kh – pervoy polovyny XIII vv. (Po raskopkam Podola): Avtoref. dys. kandydatsya arkhyt. Nauk / Ynstytut skul'ptury y arkhytektury ym. Repyna. – L.: 1990. – 19 s.

Yanchenko V.V. Arkheolohichne vyvchennya kyyivs'koho dytyntsya yak dzherelo istorychnoyi rekonstruktsiyi // Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: Zbirnyk naukovykh statey. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 2012. – Vyp. 32. – S. 46–52.

Yanchenko V.V. Proekt «Parku Kyyivs'ka Rus'». Istoryia «ozhyvaye» // Pamyatky istoriyi ta kul'tury slovyan. – K., 2013. – S. 196–205.

Yanchenko V.V. Rekonstruktsiya fortyfykatsiy detyntsya drevnerusskoho Kyeva // Vesnik Polatskaha Dzyarzhaunaha Universiteta. – Polotsk, 2013. – S. 21–28.

Yanchenko V.V. Rekonstruktsiya mostovykh Davn'orus'koho Kyjeva (dosvid «Parku Kyyivs'ka Rus'») // Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny. – K.: Instytut arkheolohiyi NAN Ukrayiny, 2013. – Vyp. 10: Eksperymental'na arkheolohiya: dosvid modelyuvannya ob'yektiv ta vyrobnyctv. – S. 178–184.

Yanchenko V.

THE MUSEUM OF WOODEN INDUSTRY IN THE PARK 'KYIVAN RUS'

The article is devoted to the created in the Park «Kievan Rus» Museum of Wooden Architecture. The reader can get acquainted with this unique phenomenon in the modern museum world as a project restoring ancient Kyiv («city of Vladimir») in 1: 1 scale.

Modern experience supply objective information and historical reconstructions (individual subjects, objects and even entire urban locations) includes providing opportunities to experience the atmosphere and the specifics of Kievan Rus in all its fullness. The perfect opportunity to achieve this is a reproduction of the image of the medieval city, but not on the monitors and models, but as in the original. Experience of the solution to the problem is a museum complex in the open air - «Park Kievan Rus». Today we can confidently assert that the ambitious project of PKR to reproduce the ancient capital grew to a powerful research center, which deals with a wide range of problems associated with medieval history, archeology and museology.

The author presents the basic fetures of the museum complex areas - reconstruction and construction of fortifications and sacral buildings, housing and commercial complexes, street network planning and other constants medieval city.

One of the scientific and educational activities PKR is the creation of museums on its territory. One of these new museums - the Museum of Wooden Architecture. The museum is unique, because it exhibits archaeological arti-

facts, reconstructed models of ancient structures housing, replicas of ancient tools of carpenter.

According to archeological data, the main types of woodworking tools and their range took constant shape in the X - XI and remained unchanged until the XVIII century. The exhibition features tools that can be considered replicas of ancient counterparts, their identity is proven by archaeological artifacts. The basis of the comparative analysis underlying the development of V. Kharlamov. Among the exhibited things can be identified replica tesla, boats, planes, drills, saws, hammers and others.

Archaeological studies in recent years finally convince us wide distribution in Old Kiev namely carcass type residential buildings. Therefore, third main line espozitsiyi architecture museum presenting the reconstruction of some ancient uzliv frame, frame layout design method vrubky «v oblo», layout windows and roof of the home.

Keywords: Park 'Kievan Rus', museum, woodworking craft, architecture.

Колишнє Комерційне училище
М. Миколаїв, серпень 2018.

РЕЦЕНЗІЇ.
ОГЛЯДИ.
ХРОНІКА

Брайченко Олена,

к.і.н., завідувача відділом культурологічних досліджень
Науково-дослідного інституту українознавства

Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921-1929): економіка та повсякденність / Відп. ред. В. В. Калініченко. – Х.: Раритети України, 2017. – 308 с. – (Структури повсякденності)

Серед характерних особливостей сучасної української історіографії дослідники відзначають посилення уваги до проблем повсякденного життя. При чому це притаманне як значним узагальнюючим працям¹ так і дослідженням, присвяченим окремим регіонам², у тому числі і місцям значних українських поселень за кордоном³.

В останні роки були опубліковані не лише монографічні дослідження, але й фундаментальні збірники документів⁴.

Українська проблематика у центрі уваги і вчених-україністів за кордоном⁵. Помітний внесок серії «Структури повсякденності», започаткованої 2008 року. Цього року опубліковане дослідження Ірини Скубій, здійснене за підтримки Наукового товариства ім. Шевченка в Америці.

Ірині Скубій вдалося по-новому поглянути на певні соціальні, культурні проблеми, що пов'язані з розвитком торгівлі у цей час. Дослідниця зуміла показати взаємозв'язки різних видів торгівлі тогочасного міста, місце пересічного торговця та органів влади у мінливі 20-ті роки XX ст. Окремо варто вказати, що дослідниці вдалося поєднати методи економічного та історичного дослідження. Хоча це і складне завдання, оскільки вивчаючи питання економічного розвитку, торгівлі, оперуючи статистичними даними, звертаючись до масиву економічних праць важко не скористатися інструментарієм економічних досліджень. Щоправда, іноді дослідниця захоплюється економічними характеристиками, юридичним трактуванням наказів чи постанов, проте у сукупності з детальними даними (які зазвичай лишаються поза увагою дослідників) годинами купівлі/продажу, місцями розташування торгових закладів, асортиментом та шляхами його отримання різними

¹ Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. (2013). К.: Видавництво «Кліо».

² Ніколаєнко, О.О. (2015). Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське та приватне життя. Х.: НТМТ.

³ Гримич, М. (2016). Життя під піньорами: Культурний ландшафт українських поселень у Бразилії. К.: Дуліби.

⁴ Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів: Вип. I: Волинь XVI ст. (2014). К.: Фенікс.

⁵ Таирова-Яковлева, Т. (2016). Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты Украинского гетманства. Санкт-Петербург: Алетей.

⁶ Скубій, І.В. (2013). Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків.

торгівельними організаціями чи приватними особами робить цю роботу комплексною та логічно завершеною.

Тож у цій книзі, що складається з 5-ти розділів, в основі лежить дисертаційне дослідження Ірини Скубій⁶, розкриті наступні теми: історіографія та джерельна база дослідження (розділ 1); Торгівля і торговці в 1920-ті роки: від загального до особливого (розділ 2); Державна торгівля в Харкові в роки НЕПу (розділ 3); Кооперативна торгівля: становлення і розвиток (розділ 4); Приватна торгівля в Харкові в умовах НЕПу: особливості взаємодії з владою (розділ 5). Суттєвим додатком є альбом ілюстрацій до якого ввійшли документальні фото, плакати, рекламні листівки, газетні інформації, репортажі, замальовки, карикатури, а також інформаційні додатки, іменний покажчик та список літератури.

У першому розділі Ірина Скубій зупиняється на огляді літератури, що мала визначальне значення для написання її роботи та осмислення теми. Аналізуючи праці, дослідниця основну увагу зосереджує на здобутках радянської історіографії та пропонує поділ на етапи радянської історіографії, що пов'язані з розвитком суспільно-політичного життя в УСРР (с. 25). І хоча у цьому розділі Ірина Скубій наголошує, що в вітчизняній історіографії нез'ясованими лишаються повсякденні практики у торговельних закладах (с. 35), цьому питанню варто було б приділити таки більше уваги, так само як і культурі споживання. Розглядаючи джерельну базу, яка лежить в основі роботи, вказує, що це передусім документи радянського уряду, постанови і рішення партійних організацій різних рівнів комуністичної партії, матеріали господарських органів та їх комісій; праці партійних та державних діячів; статистичні матеріали; періодичні матеріали; джерела особового походження (с. 45). Дійсно кожен підрозділ цієї праці насичений посиланнями у першу чергу на архівні матеріали, газетні фонди. Проте, якщо дослідниця акцентує свою увагу саме на повсякденні, ролі та місці людини у контексті розвитку торговельних зносин вказаного періоду, варто детальніше зупинитися на аналізі архівних матеріалів. При дослідженні повсякдення особливу вагу набувають не стільки постанови, протоколи засідань, установчі документи як листи, доповідні записки, скарги, анонімки, спогади тощо, які потребують від дослідника особливої уваги. Тим більше, що аналіз цих матеріалів, методи роботи з ними були б цікаві читачу та посилили б дану роботу.

Другий розділ наповнений відомостями про умови праці та особливості трудових відносин, рівень заробітної плати, рівень кваліфікації продавців, графіки робочого дня на тлі несприятливих економічних обставин. Таких як непослідовна державна економічна політика, переоподаткування, надмір адміністративних штрафів.

У третьому підрозділі другого розділу, дослідниця звертає свою увагу на дефіцитні явища у столичному місті. І хоча проблема дефіциту у радянський час перебувала у полі зору багатьох дослідників, Ірина Скубій базуючись переважно на архівних матеріалах вказала не лише типові дефіцитні товари для міста років НЕПу (с. 73, 74, 76), але й виявила чинники що породжували це

явище. У наступному підрозділі оповідається про вплив державних органів безпеки на торгівлю і загальну атмосферу серед учасників комерційного процесу в Харкові. Авторка хоч і не пише безпосередньо про повсякдення торговців чи то державного чи приватного сектору, але детальний аналіз як відкритих так і прихованих форм діяльності державних органів безпеки дає можливість відчувати загальну атмосферу повсякдення працівників торгівлі.

У останньому підрозділі другого розділу дослідниця порівнює ситуації з торгівлею у Києві та Харкові у вказаний період. Вже з перших рядків Ірина Скубій пояснює його значимість. Розглядаючи Київ та Харків більшість дослідників спрямовують увагу читача у бік політичної історії, натомість авторка пропонує побачити економічну роль цих двох міст у 1920-х роках (с. 84). Подає інформацію про кількість ярмарків, бірж, об'єми гуртової та роздрібно торгівлі їх спеціалізації, що допомагає читачу побачити загальну картину економічного розвитку, порівняти масштаби торгівлі тощо.

У третьому розділі авторка виявляє особливості розвитку державного сектору торгівлі в місті Харків. Окремо у підрозділах розглядає гуртову, роздрібну, акціонерну торгівлю. Така прискіплива увага дозволяє виявити особливості розбудови державної системи торгівлі, та, що дуже важливо, формує розуміння як різні форми власності розвивалися та впливали одна на одну. Порушуючи питання культури торгівлі та загальної діяльності товариства роздрібно торгівлі «Ларьок» (с. 106), фактично дослідниця відтворює історію виникнення та діяльності цієї організації, що чудово ілюструє епоху та економічні «правила гри» у торгівлі як формальні так і не формальні. А порівняння основних показників балансу різних відділень «Ларька» з іншими українськими містами (с. 112), дає розуміння про рівень державного регулювання на рівні роздрібно торгівлі, що характеризує ступінь заглибленості державного регулювання у сферу торгівлі.

У четвертому підрозділі третього розділу Ірина Скубій розглядає державну акціонерну торгівлю. У ньому вона пояснює залежність розвитку торгівлі з змінами у партійно-державному курсі, вказує на обсяги фінансової, адміністративної підтримки акціонерних товариств. Проте не зовсім зрозумілим є підняття автором питання етнічного складу працівників акціонерних товариств (с. 138). В подальшому доречно розглянути питання етнічного складу серед працівників, торговців різних торговельних організацій.

Загалом третій розділ наповнений різноманітними прикладами з життя працівників торгівлі, особливо конфліктних ситуацій, що зрозуміло. Саме конфлікти найбільш відображені в архівних матеріалах. Проте до розділу суттєво не вистачає висновків, які б безпосередньо стосувалися повсякдення.

Четвертий розділ присвячено кооперативній торгівлі, що виходить з поставлених авторкою завдань. На особливу увагу заслуговує, те як Ірина Скубій вміло оперує фактажем, вказує на шлях формування кооперативного руху, який залежав не лише від умов ринку, але й формувався за підтримки держави. Наголошує про стосунки та взаємозв'язки кооперацій з приватним капіталом та

дрібними приватними торговцями. Така подача матеріалу дає можливість по-новому побачити ситуацію на ринку на рівні особистісних стосунків державного службовця, працівника кооперації та приватного підприємця.

У цьому ж розділі, дослідниця актуалізує тему культури обслуговування, культуру торгівлі. В умовах коли купівля товарів займала багато часу та вимагала надзусиль (черги, дефіцит, нормування товарів) вивчення факторів, які формували «культуру торгівлі» (с. 181) у 20-х роках ХХ ст. важливо. З поля зору науковця не було випущено

Поза увагою авторки не залишилися питання використання реклами, та порівняння рекламних заходів приватного та державних секторів (с. 183).

Завершальним розділом роботи є вивчення умов розвитку приватної торгівлі в Харкові. У підрозділах цього розділу розглядаються такі явища як «міщеництво» (с. 195), контрабандна діяльність приватних торговців (с. 214-216), створення мережі псевдокооперативів (с. 223), функціонування комітетів ринкових торговців (с. 226).

У цьому розділі авторка деталізує способи отримання та реалізації товарів, вказуючи як легальні так і незаконні шляхи отримання товарів. Позитивним є те, що дослідниця не уникає висвітлення способів боротьби влади з порушеннями і також вказує на причини, які породжували незаконну діяльність у торгівлі. Опрацювавши архівні матеріали повідомляє, що дрібною торгівлею у Харкові займалися в основному самостійно, лише трохи більше 5% були найманими працівниками (с. 200). Засвідчує вищий рівень торгівельної культури саме у приватника. Аналізує атмосферу взаємозв'язків приватника і держорганів. (с. 207). Проте, хотілось би більш детального огляду незаконного обігу товару, що ввозився до Харкова контрабандним шляхом.

Ірина Скубій вказує на іноземні товари, що були затребувані у містян, а також способи яким чином вдавалося отримувати та збувати дефіцитні товари. І хоч авторка зазначає, що «в процесі виявлення та вилучення контрабанди мали заяви донощиків на осіб, в яких були «незаконні товари» (с. 217), посиляючись на архівні матеріали Державного архіву Харківської області, проте детально не зупиняється на цьому питанні. Хоча це б значно посилило роботу саме з точки зору дослідження повсякдення. Загалом розділ дає розуміння юридичних та звичаєвих правил гри для торговця у роки НЕПу, що безумовно є перевагою даної праці.

При тому доволі дискусійним є останній підрозділ п'ятого розділу. За назвою у ньому мало б йтися про «образ непмана у радянському суспільстві», проте на відміну від попередніх розділів де авторці чудово вдавалося не зловживати емоційністю, подавати інформацію аналітично без оціночних суджень, цей підрозділ інакший. Таке враження, що дослідниця поділяє думку авторів 20-х років ХХ ст. про виключно «хижацький» образ непманів. Хоча можливо це суто стилістичний недолік.

До зауважень слід віднести часті порівняння та проведення паралелей з сьогодинішнім днем. Такі аналогії не лише не поси-

люють працю, а змушують читача слідом за автором здійснювати порівняльний аналіз двох різних епох і міркувати ще й над питаннями сучасних проблем економічного розвитку. Ця праця є самодостатньою і не потребує таких відсилань у часі. І подібними аналогіями переобтяжувати текст недоречно. У роботі часті повтори про особливу роль і значимість Харкова, як столиці УСРР та вплив цього фактору на діяльність і розвиток торгівлі у місті. Не певна, що уважний читач потребує такої кількості повторів. Викликають здивування повтори у передмові редактора серії та наукового редактора, можливо вони зумовлені прагненням редакторів підкреслити важливість дослідження в умовах перших радянських експериментів у галузі торгівлі.

До сильних сторін цієї праці варто зарахувати ретельно виписані та логічні висновки не лише до кожного розділу, але й підрозділів, що структурує подану інформації і покращує її сприйняття читачемчитачем. Загальний підхід до написання роботи, культуру мови й оформлення виконано на високому рівні.

